

MAGYAR TUDOMÁNY

- A Fischer Annie-jelenség.
Egy különleges művészpálya vonzásában
- Társadalmi jövőképesség index - 2020
- A Mars bolygó kutatása

AKADÉMIAI KIADÓ

MAGYAR TUDOMÁNY

HUNGARIAN SCIENCE

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

A folyóirat a magyar tudomány minden területéről közöl tanulmányokat, egyes témákat kiemelten kezelve. A folyóirat célja összképet adni a tudományos élet eredményeiről, eseményeiről, a kutatás fő irányairól és a közérdeklődésre számot tartó témákról közérthető formában. Alapítási éve 1840.

Szerkesztőség

Magyar Tudomány
Magyar Tudományos Akadémia
Telefon/fax: (06 1) 459 1471
1051 Budapest, Nádor utca 7.
E-mail: matud@akademiai.hu

Megrendeléseiket az alábbi elérhetőségeinken várjuk:
Akadémiai Kiadó, 1519 Budapest, Pf. 245
Telefon: (06 1) 464 8240
E-mail: journals@akademiai.com
Előfizetési díj egy évre: 11 040 Ft

Hirdetések felvétele: hirdetes@akademiai.hu
© Akadémiai Kiadó, Budapest, 2021
Printed in EU
MaTud 182 (2021) 10

MAGYAR TUDOMÁNY

HUNGARIAN SCIENCE

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

Főszerkesztő

FALUS ANDRÁS

Szerkesztőbizottság

BAZSA GYÖRGY, BÁLINT CSANÁD, BOZÓ LÁSZLÓ, CSABA LÁSZLÓ
HAMZA GÁBOR, HARGITTAI ISTVÁN, HUNYADY GYÖRGY, KENESEI ISTVÁN
LUDASSY MÁRIA, NÉMETH TAMÁS, PATKÓS ANDRÁS, PÉCELI GÁBOR
ROMSICS IGNÁC, RÓNYAI LAJOS, SARKADI BALÁZS, SPÄT ANDRÁS

Szaklektorok

MOLNÁR CSABA, PERECZ LÁSZLÓ, SZABADOS LÁSZLÓ

Rovatvezetők

GIMES JÚLIA (Kitekintés), SIPOS JÚLIA (Könyvszemle)

Olvasószerkesztő

MAJOROS KLÁRA

AKADÉMIAI KIADÓ

Megjelenik
a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

HU ISSN 0025 0325

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Pomázi Gyöngyi
Termékmenedzser: Egri Róbert
Fedélterv: xfer grafikai műhely sorozattervének felhasználásával Berkes Tamás készítette
Tipográfia, tördelés: Berkes Tamás
Megjelent 12,51 (A/5) ív terjedelemben

Tartalom

Tanulmányok

Szántó Zoltán Oszkár, Aczél Petra, Csák János

**TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG INDEX – 2020. AZ OECD-ORSZÁGOK
ELEMZÉSÉNEK FŐBB EREDMÉNYEI** 1281

Takács Izolda

**A KULTURÁLIS RELATIVIZMUS FOGALMI DISSZONANCIÁJA.
Hogyan értelmezhető a kulturális relativizmus
az univerzális emberi jogok rendszerében?
Kísérlet a kulturális relativizmus fogalmi tisztázására** 1292

Hamza Gábor

**AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK ALKOTMÁNYFEJLŐDÉSE
ÉS A HATALMI ÁGAK MEGOSZTÁSA** 1301

Pléh Csaba

**AZ EMBERT KÖRÜLVEVŐ KAPCSOLATI HÁLÓ ÉS A JÁRVÁNY
PRÓBATEVÉSE** 1317

Buday-Sántha Andrea

**ILLÚZIÓ VAGY VALÓSÁG?
Az eredményes PR-tevékenység, a sajtókezelés kulcstényezői és etikai kérdései** 1335

Sólyom Jenő

**FIZIKUSOK AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK
CÉLKERESZTJÉBEN ÉS HÁLÓJÁBAN. I. RÉSZ** 1345

Pál Bernadett

A MARS BOLYGÓ KUTATÁSA 1359

Székeley György

**A FISCHER ANNIE-JELENSÉG.
Egy különleges művészpálya vonzásában** 1369

Sulyok Katalin

A TERMÉSZETI TŐKE ÉRTÉKELÉSE AZ ALAPTÖRVÉNY TÜKRÉBEN 1380

Vélemény, vita*Kardos Péter***KIK A TUDÓSOK A PSZICHOLÓGIÁBAN?** 1391**Ki a tudós?***Dóra László***KI A TUDÓS-TANÁR?** 1393**Könyvszemle***SIPOS JÚLIA GONDOZÁSÁBAN***PÉLDAKÉPEK, TETTHAZAFIAK, EUROPÉEREK – *Mezey Barna*** 1396**A MUZSIKA VALÓDI HANGJA – *Tóth Anna*** 1400**AZ ÖNGYILKOSSÁG SZOCIOLÓGIÁJA – *Janó Evelin*** 1404**A SZELLEM TÖRTÉNÉSZE – *Perecz László*** 1407**MÉLYINTEGRÁCIÓ – *Csaba László*** 1410**Kitekintés***GIMES JÚLIA GONDOZÁSÁBAN* 1412

Tanulmányok

TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG INDEX – 2020 AZ OECD-ORSZÁGOK ELEMZÉSÉNEK FŐBB EREDMÉNYEI

SOCIAL FUTURING INDEX (2020) MAIN RESULTS OF THE OECD COUNTRY ANALYSIS

Szántó Zoltán Oszkár¹, Aczél Petra², Csák János³

¹egyetemi tanár

z.o.szanto@uni-corvinus.hu

²egyetemi tanár

petra.aczel@uni-corvinus.hu

³címzetes egyetemi tanár

^{1, 2, 3}Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Jövőképesség Központ, Budapest

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a 2017-ben létrehozott társadalmi jövőképesség koncepciójának, illetve az erre épülő társadalmi jövőképesség indexnek, valamint a 2020-as mérés eredményeinek rövid bemutatását tűzi ki célul. Az új fogalom koncepcionális elemeinek, struktúrájának tárgyalásában kitér a társadalmi jövőképesség elméleti gyökereire, tartalmi összetevőire, fogalmi-logikai felépítésére. Az erre alapított index alapszerkezetét felvázolva a nyilvános adatbázisokat használó OECD-országok körében első ízben 2020-ban elvégzett mérés eredményeit villantja fel.

ABSTRACT

The paper aims to briefly present the novel concept of social futuring, the Social Futuring Index based on it, and the results of the 2020 measurement. It outlines the conceptual elements and structure of social futuring, dwelling upon its theoretical roots and inner logic. Based on the conceptual introduction the paper highlights the methodology and structure of the Social Futuring Index (SFI) as well as the results of the 2020 SFI ranking of the OECD countries.

Kulcsszavak: társadalmi jövőképesség, jó élet, normatív sztenderdek, pillérek, társadalmi jövőképesség index

Keywords: social futuring, good life, normative standards, pillars, Social Futuring Index

BEVEZETÉS

A 2017-ben bevezetett (Aczél et al., 2018a,b) társadalmi jövőképeség (social futuring) új fogalma a társadalmi entitások (például országok, városok, csoportok) felkészültségét fejezi ki a tekintetben, hogy mennyire képesek megőrizni tagjaik számára a jó élet feltételeit a jövőbeli változások stratégiai kezelése révén. Az újszerű koncepció olyan rokonfogalmakra támaszkodik, mint a humán reziliencia (Southwick–Charney, 2012), a jövőbiztosítás (Boston et al., 2014), illetve a jövőorientáció (Seginer, 2009). A jó élet keretét a béke és biztonság, a kötődés, a gondoskodás, valamint az egyensúly egymásra épülése adja, a változások pedig az ökológia-geopolitika, a technológia, a társadalomgazdaság és a kultúra területein jelennek meg, és igényelnek stratégiai kezelést. A társadalmi jövőképeség mértékét a társadalmi jövőképeség index (Social Futuring Index, SFI) segítségével tudjuk kifejezni, melynek logikája multidiszciplináris fogalmi alapokból származik.¹

Tanulmányunk célja, hogy tömören (1) összegezze a társadalmi jövőképeség koncepcióját, és (2) a kapcsolódó index logikáját, valamint ezekre építve (3) vázolja az OECD²-országok 2020-ra vonatkozó SFI-rangsorát. Gondolatmenetünket (4) rövid összeggel zárjuk.

1. A TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESÉG KONCEPCIÓJA

A társadalmi jövőképeség elmélete visszanyúlik a klasszikus jó élet (Arisztotelész, 1989, *Nikomakhoszi etika*, 1098 a–b.; Arisztotelész, 1969, *Politika*, 1323a) perspektívához, mint a társadalom jó(l)létének összetett fogalmához. E szerint a jó élet értelmezéséhez normatív keretet alkalmaz, ezzel jelölve ki a társadalmi jövőképeség egyedi jellegét a különböző társadalomtudományos megközelítések körében.³ A társadalmi jövőképeség meghatározása abban a természetjogi hagyományban gyökeredzik, mely szerint „[...] társas lények vagyunk, amelyek valódi szempontja a közös célokban való részvétel” (Haldane, 2009, 231–232.).

¹ A társadalmi jövőképeség koncepcióját a Budapesti Corvinus Egyetemen működő Társadalmi Jövőképeség Központ (Social Futuring Center, SFC) dolgozta ki (Aczél et al., 2018a;b; Szántó et al., 2019; Csák et al., 2020; Szántó et al., 2020). Az SFI és rokon globális indexek összehasonlító elemzéséhez lásd: Kocsis, 2020. Az SFC tevékenységét és publikációit részletesen bemutató honlapok: URL1, URL2.

² OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development (Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet).

³ A társadalmi jövőképeség kutatását a főáramú közgazdaságtannal, valamint Noah Yuval Harari (2017, 2018), George Friedman (2015) és Barabási Albert-László (2015) kapcsolódó gondolataival történő összevetéséhez lásd: Szántó et al., 2019.

A társadalmi jövőképeség vizsgálata, ebben az értelemben, olyan tulajdonságok tanulmányozásáról szól, amelyek ezt a *telost* sikeresen elérhetővé teszik, és azzal a feltevéssel kezdődik, hogy a társadalmi entitások a jó élet elérését célozzák, amelyet érdemes hosszabb távon megőrizni és újratermelni.

A Társadalmi Jövőképeség Központ kiinduló definíciója szerint a társadalmi jövőképeség „valamely társadalmi entitás alkotó szándéka és potenciálja arra, hogy értelmezze a folyamatosan változó világot, megszervezze önmagát sajátos életmódjának és életvilágának megőrzése és újratermelése érdekében, összességében: kézbe tartsa és irányítsa a sorsát” (Csák, 2018, 22.). Ez a meghatározás egyfelől elég tág, hogy alkalmazható legyen különféle társadalmi entitásokra, másfelől elég pontos, hogy operacionalizált formában lehetővé tegye a társadalmi jövőképeség szintjének megállapítását. A definíció egyik sarokpontját az önmagát fenntartani képes társadalmi entitás, másik sarokpontját a változás és ennek kezelése adja. E két sarokpont összekapcsolása előrajzolja a társadalmi entitás szerveződésének és működésének szintjeit, valamint színtereit. Előbbihez négy normatív sztenderd tartozik, kijelölve azokat a feltételeket, amelyek biztosítják a társadalmi entitás jó életét. Utóbbit pillérek tagolják, rámutatva azokra a színterekre, amelyeken biztosítható a társadalmi entitás életének fenntartása, és amelyeken a változások stratégiai kezelést igényelnek. A normatív sztenderdek az alábbiak:

- *Béke és biztonság*: a közösségi lét megalapozó feltétele. Ez teszi lehetővé a társadalmi entitások számára, hogy sokasodjanak, gyermekeket neveljenek, biztonságos környezetben gondoskodjanak magukról és másokról. Legyen víziójuk, és képesek legyenek jövőbeli működésüket funkcionálisan befolyásolni stratégiai *eszközök* alkalmazása révén.
- *Kötődés*: elengedhetetlen a személyek egészséges testi, szellemi és lelki fejlődéséhez (Bowlby, 1969; Ainsworth, 2010; Cassidy–Shaver, 2016). A kötődés alapvető egysége a család, az itt létrejövő kötelékek nélkül nehézségekbe ütközik a nagyobb közösségekhez (például nemzet, csoport, vallási felekezet) való tartozás kialakulása.
- *Gondoskodás* (anyagi gyarapodás és szabadság): a személyek öngondoskodási és önrendelkezési képessége, mely alapján irányítani tudják saját sorsukat. „Az embernek önmagáról és közösségeiről való gondoskodása, a javak folyamatos biztosítása szükségszerűen magában foglalja a magán- és közjavak elfogadott termelési, elosztási és szerzési eljárásait, az összetett rendszerek irányítására vonatkozó tudást, s az ezeket megalapozó elgondolást a jólétről, valamint a munka természetéről és értékéről.” (Csák, 2018, 37–38.)
- *Egyensúly*: olyan valóságos és észlelt közösségi állapot, amely mentes a túlzott mértékű társadalmi különbségektől, egyben tükrözi a generációk közti elkötelezettség fontosságát. Az egyensúly a jó közérzet, a jó(l)lét és a generativitás előfeltétele, s ezáltal a személyek mentesülhetnek az ártalmas társadalmi összehasonlításoktól.

A normatív sztenderdek hierarchikus sorrendben követik egymást, egymásra épülnek. A béke és biztonság minimális szintje nélkül nehéz kötődést, gondoskodást és egyensúlyt, a kötődés minimális szintje nélkül gondoskodást és egyensúlyt, a gondoskodás minimális szintje nélkül pedig egyensúlyt elérni.

A társadalmi jövőképeségnek, felfogásunk szerint, különböző szintjei léteznek⁴, s ezeket egyúttal a társadalmi jövőképeség három alapformájának tekintjük. (1) Proaktív társadalmi jövőképeség esetén a társadalmi entitások képesek befolyásolni a jövőbeni változások alakulását, távlatos potenciáljaik teljesebb kibontakoztatása érdekében, (2) aktív esetben képesek javítani funkcionális működésüket, a várt jövőbeli változásokban rejlő lehetőségek hatékony kiaknázásával, (3) reaktív esetben pedig, életmódjuk megőrzése érdekében, kezelni tudják a várható változásokkal járó kockázatokat.

A társadalmi jövőképeség kutatási projekt fő gyakorlati célja az országok összetett mérésére alkalmas társadalmi jövőképeség index kidolgozása, a normatív sztenderdek és különböző pillérek kombinálása, valamint a lényeges dimenziók meghatározása révén. Törekedtünk arra, hogy túlnyomórészt objektív tartalmú indikátorokat és adatokat használjunk.

2. A TÁRSADALMI JÖVŐKÉPESSÉG MÉRÉSE

A hagyományos társadalomtudományi megközelítések kifejlesztették a gazdasági növekedés, a politikai berendezkedés vagy a jó(1)lét mérése szempontjából fontos indexeket. Az újabb irányzatok, a reziliencia, jövőorientáció és jövőállóság kutatásai, szintén ismert mutatószámokat dolgoztak ki. A társadalmi jövőképeség projekt, első lépésként, egy országos szintű index kidolgozására helyezi a hangsúlyt, és a megbízható nemzetközi adatforrásokból építkezik.

Az SFI alapszerkezetét a fentiekben meghatározott normatív sztenderdek és az alábbi négy pillér sajátos kombinációja alkotják:

- Az *ökológiai-geopolitikai* pillér a társadalmi entitás azon alapvető erőforrásainak (energia, víz, föld stb.) főbb jellemzőit ragadja meg, amelyek nélkül nem lenne képes hosszú távon fennmaradni, s biztosítani tagjai számára a stabilitást és a döntési szabadságot.
- A *technológiai* pillér alá tartozó jelenségek az emberi élet megkönnyítése révén biztosítják a társadalmi entitás általános működőképességének zavartalan fejlődését.

⁴ A társadalmi jövőképeség analitikus koncepciójának részleteihez és szakirodalmi beágyazásához lásd: Szántó, 2018.

- A *szocio-ökonómiai* pillér magában foglalja az emberi élet újratermelésének alapvető anyagi (például tőke, munkaerő, munkanélküliség, iskolázottság, GDP) és szociális (például család, termékenység, munka és magánélet egyensúlya, egyenlőtlenségek) tényezőit.
- A *kulturális pillér* pedig a spiritualitással és a hagyományok követésével kapcsolatos tényezőkre terjed ki, a generációkon átívelő intézmények szerepét hangsúlyozva.

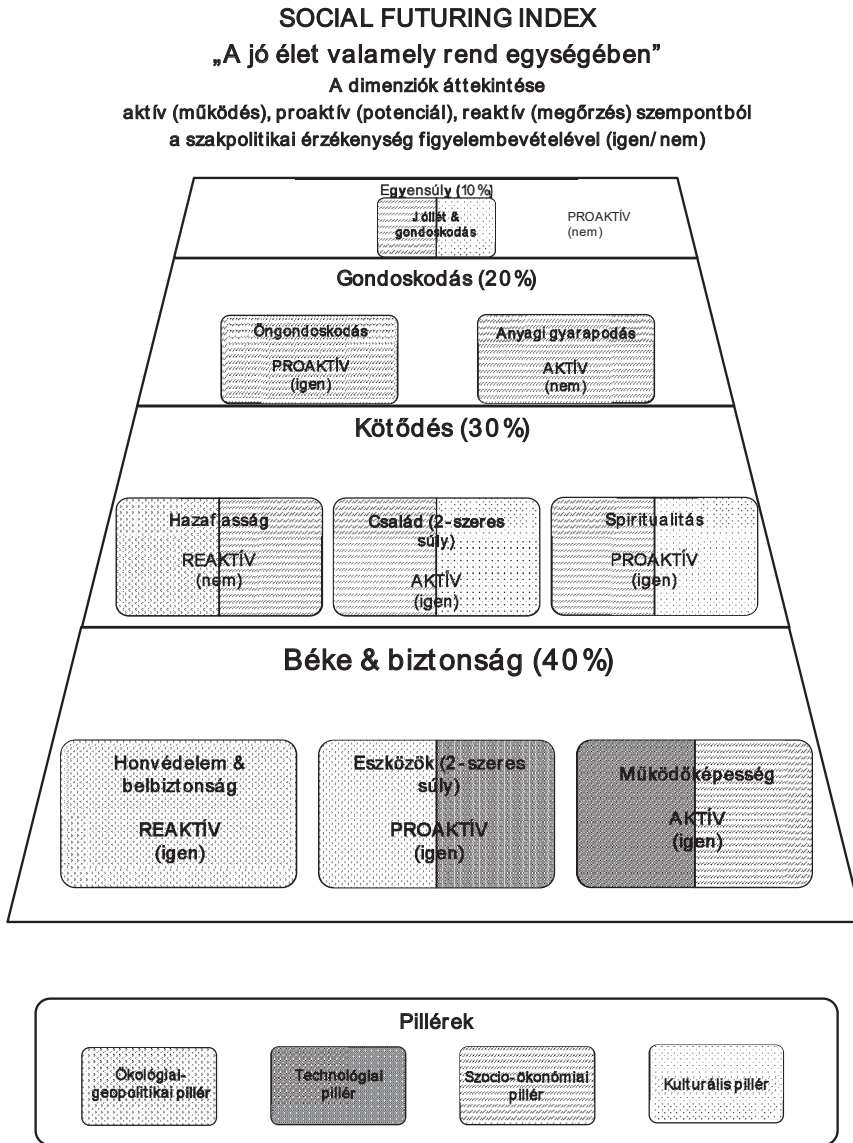
A normatív sztenderdek és a pillérek mátrixjellegű kombinációja az alábbi kilenc, lényeges dimenziót⁵ eredményezi:

1. *Honvédelem és belbiztonság*: Az ország külső és belső rendjére vonatkozó integritás létrehozására és fenntartására való képesség, kötelességérzet.
2. *Eszközök*: Kritikus és stratégiai erőforrások létrehozása és fenntartása.
3. *Működőképesség*: A természetes és ember alkotta infrastruktúrák szisztematikus és kreatív működtetése, korszerű, versenyképes és fenntartható alapok biztosítása.
4. *Hazafiasság*: A személyközi (például családi) kötődések alapján a nagyobb közösségekhez (például nemzet) való tartozás.
5. *Család*: Elsődleges kötődések kialakulása szülők, gyermekek és közeli rokonok között.
6. *Spiritualitás*: A társadalmi entitás hosszú távú fennmaradását támogató transzcendens törekvések (például hagyományok, vallás).
7. *Öngondoskodás*: A társadalmi entitás tagjai – képességeik alapján – kiaknázzák lehetőségeiket saját és szeretteik jó(l)létének biztosítása érdekében.
8. *Anyagi gyarapodás*: Az anyagi lét biztosítása és fenntartása a következő generációk mozgásterének veszélyeztetése nélkül.
9. *Jóllét és generativitás*: A túlzott mértékű társadalmi különbségek kezelése a valóság és az elvárások harmonizálása, az elégedettség elérésére való törekvés, a tudatmódosító szerek használatának kerülése és mások fejlődésének előmozdítása révén.

Az SFI olyan kompozit index, amely a társadalmi jövőképeség koncepciót tükröző normalizált indikátorértékek súlyozott átlagaként számítható ki. Az 1. ábra összefoglalóan mutatja be az SFI alapjait.⁶

⁵ A dimenziók a sztenderdek és pillérek metszetében azonosítható fogalmak, amelyek emberi, környezeti és instrumentális jelenségeket, képességeket és adottságokat jelölnek, és amelyek az adott normatív sztenderd jelentését értelmezik. A fenti metszéspontokban adódó, elvileg tizenhat dimenzió közül kutatásunk során a társadalmi jövőképeség koncepciója szempontjából lényeges (*esszenciális*) kilenc dimenziót választottuk ki.

⁶ Az ábra értelmezéséhez néhány technikai információ (részletesebben lásd Bóday, 2020): A normatív sztenderdek, pontosabban a hozzájuk sorolt indikátorok értékei, a korábban említett

1. ábra. Az SFI normatív sztenderdeken alapuló mátrixszerkezete
 (Szántó et al., 2019, 128. alapján)

hierarchikus fontossági sorrendet tükrözve, 40–30–20–10%-os súllyal szerepelnek az aggregált SFI-ben. Emellett két kulcsdimenziót, az Eszközöket és a Családot, kétszeres súllyal vettünk számításba.

A kilenc dimenziót két alapvető szempont alapján osztályoztuk: (1) a társadalmi jövőképesség három korábban definiált alapformája (proaktív, aktív, reaktív) közül melyiket képviselik legin-

3. AZ OECD-ORSZÁGOK SFI-RANGSORA 2020-BAN

A fentiekben kifejtettek alapján bevett statisztikai módszerek alkalmazásával a társadalmi jövőképeség indexet kiszámítottuk harminchat OECD-tagország esetében. Ennek eredményeképpen az alábbi sorrend alakult ki:

1. táblázat. Az OECD-országok összesített sorrendje⁷

Helyezés		Az ország neve	Összesített SFI pontszám
1.	Q1	Kanada	70,0
2.		Ausztrália	62,7
3.		Norvégia	61,3
4.		Izland	59,6
5.		Dánia	54,9
6.		Finnország	54,0
7.		Észtország	53,4
8.		Lengyelország	52,6
8.		Magyarország	52,6

kább, illetve (2) mennyire befolyásolhatók célzott szakpolitikai beavatkozással az egyes dimenziók által megragadott jelenségek és folyamatok (szakpolitika-érzékenység: igen/nem).

A pillérek megjelenését az egyes dimenziókban különböző mintákkal jelöltük. Ezzel arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az egyes pillérek, mint a jó emberi célok elérésének eszözei, melyik dimenzióban jelennek meg önállóan vagy egy másik pillérral közösen. Például az Eszközök dimenzióról az ábra alapján könnyen megállapítható, hogy az SFI kalkulációjában 40%-os súllyal szereplő Béke és biztonság normatív sztenderdhez tartozik, ráadásul mint kulcsdimenzió, kétszeres súllyal szerepel. A pillérek közül leginkább az ökológiai-geopolitikai és a technológiai szempontjai jelennek meg benne. A potenciált jelentő proaktív jövőképeséget képviseli, s nem szakpolitika-érzékeny.

Az egyes dimenziókban belül az SFI több (2–5) indikátort tartalmaz, összesen 28-at. Az indikátorértékek a legfrissebb elérhető adatokon alapulnak, ezek többsége 2018-ból származik, de vannak régebbi és újabb adatok is. Az indikátorértékek közel kétharmada az OECD, a Világbank és az ENSZ adatbázisaiból származik. Az indikátorok részletes listájához lásd: Szántó et al., 2020, 21–30.

⁷ Az OECD-országok sorrendjére vonatkozó további részletes adatok és elemzések megtalálhatók az alábbi honlapon: URL2.

1. táblázat folytatása

Helyezés		Az ország neve	Összesített SFI pontszám
10.	Q2	Svédország	52,0
10.		Szlovákia	52,0
10.		Új-Zéland	52,0
13.		Ausztria	51,3
14.		Litvánia	51,0
15.		Szlovénia	50,7
16.		Lettország	50,0
16.		Hollandia	50,0
18.		Németország	49,9
19.	Q3	Írország	49,1
20.		Svájc	48,7
21.		Csehország	47,3
22.		Amerikai Egyesült Államok	46,8
23.		Luxemburg	46,4
24.		Izrael	44,7
25.		Egyesült Királyság	43,6
26.		Belgium	43,5
27.		Chile	43,2
28.	Q4	Görögország	42,8
29.		Franciaország	41,6
30.		Dél-Korea	41,1
31.		Olaszország	40,8
32.		Törökország	40,7
33.		Spanyolország	39,8
34.		Portugália	38,5
35.		Japán	38,1
36.		Mexikó	35,6

Az összehasonlíthatóság érdekében az országokat négy kvartilisbe (Q1, Q2, Q3 és Q4) osztottuk jövőképeségi szintjük alapján. A legjövőképesebb országok az első kvartilisbe (Q1), a kevésbé jövőképesek a másodikba (Q2), a még kevésbé jövőképesek a harmadikba (Q3) tartoznak, míg a legkevésbé jövőképesek a negyedik kvartilisben (Q4) találhatóak. Tehát a Q4-ben lévő országoknak kell a legtöbbet tenniük azért, hogy javítsanak a jövőképeségükön.

A Q1-es csoportban található országokat vizsgálva látható, hogy az első helyezett (Kanada) és a nyolcadik helyezett (Lengyelország és Magyarország együttesen) pontszámai 70 ponttól 52,6 pontig terjednek. Kanada és Ausztrália kivételével a Q1-es csoportban található szinte az összes skandináv ország (Norvégia, Izland, Dánia, Finnország), valamint néhány kelet-közép-európai ország (úgy mint Észtország, Lengyelország és Magyarország). Az első ország, Kanada magasan vezeti a mezőnyt, míg az öt követő országcsoport (Ausztrália, Norvégia és Izland) 63 és 60 pont közötti értékeket ér el, végül a többi Q1-ben található ország 53–55 közötti pontszámmal rendelkezik.

A Q2-es csoportban az értékek szórása sokkal kisebb (mindössze 50 és 52 pont közötti), mint a megelőző csoportban. Ebben a csoportban az élenjárók együttesen Svédország, Szlovákia és Új-Zéland (egyenként 52 ponttal). A csoport végén található Lettország, Hollandia és Németország (50-hez közeli pontszámokkal). Ausztria, Litvánia és Szlovénia a két pólus között helyezkedik el. A Q2-es csoportban többségében kelet-közép-európai országok foglalnak helyet, kiegészülve Svédországgal, Hollandiával, Németországgal és egy nem európai állammal, Új-Zélanddal.

A Q3-as csoportban az SFI-értékek jobban megoszlának (43 és 49 pont között). Ennek a csoportnak az élen Írország és Svájc áll (49-hez közeli pontszámmal), míg a végén Belgiumot és Chilét találjuk (43-hoz közeli pontszámmal). A Q3-as csoportot, összetételét tekintve, többnyire nyugat-európai országok (Írország, Svájc, Luxemburg, Egyesült Királyság és Belgium) alkotják, valamint egy kelet-közép-európai ország (Csehország) és három Európán kívüli ország (Egyesült Államok, Izrael és Chile).

A Q4-es csoportban található országok SFI-pontszámai közötti szórás ismét meglehetősen széles (36 és 43 pont közötti). Görögország és Franciaország vezetik a csoportot (42 körüli pontszámmal), míg a sereghajtó ország Mexikó (35,6 ponttal). Az e kvartilisben élenjáró országokat követi egy országcsoport, melynek tagjai 40–41 közötti pontszámot értek el, Korea, Olaszország, Törökország és Spanyolország. Az utolsó helyezett (Mexikó) előtt két ország helyezkedik el (Portugália és Japán) egyaránt 38 körüli ponttal.

4. ÖSSZEGRZÉS

A fentiekben a társadalmi jövőképesség koncepciójának és a mérésére kifejlesztett index logikájának áttekintését követően bemutattuk a vizsgált OECD-országok összesített rangsorát.

Az OECD-országok összesített SFI-index szerinti sorrendjében a rangsor első három helyét Kanada, Ausztrália és Norvégia, míg az utolsó három helyét Portugália, Japán és Mexikó foglalja el (*1. táblázat*). Az SFI értéke alapján – melynek maximuma 100 pont – a rangsorban legelső ország (Kanada) 70 pontot, míg a legutolsó ország (Mexikó) 35,6 pontot ért el. Az értékek szórása jól mutatja, hogy az élenjáró és lemaradó országok között jelentős különbségek vannak. Ugyanakkor néhány esetben csak csekély mértékű az SFI-értékek közötti eltérés az országok között (megegyező értékek esetén ezért azonos helyezések is előfordulhatnak).

IRODALOM

- Aczél P. (2018): A társadalmi jövőképesség fogalmi-diszkurzív koncepciója. In: Aczél P. – Csák J. – Szántó Z. O. (szerk.): *Társadalmi jövőképesség – Egy új tudományterület bemutatkozása*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 111–146. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/3959/1/tars_jovo_2018a.pdf
- Aczél P. – Csák J. – Szántó Z. O. (eds.) (2018a): Special Issue on Social Futuring. *Society and Economy*, 40, 1,
- Aczél P. – Csák J. – Szántó Z. O. (szerk.) (2018b): *Társadalmi jövőképesség – Egy új tudományterület bemutatkozása*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 111–146. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/3959/1/tars_jovo_2018a.pdf
- Ainsworth, M. D. S. (2010): Security and Attachment. In: R. Volpe (ed.): *The Secure Child: Timeless Lessons in Parenting and Childhood Education*. Toronto: University of Toronto Press, 43–53. http://www.psychology.sunysb.edu/attachment/online/ainsworth_security_and_attachment.pdf
- Arisztotelész (1969): *Politika*. (ford. Szabó M.) Budapest: Gondolat Kiadó
- Arisztotelész (1989): *Nikhomakhoszi etika*. (ford. Szabó M.) Budapest: Európa Kiadó
- Barabási A.-L. (2015): *Villanások – A jövő kiszámítható*. Budapest: Libri Kiadó
- Bóday P. (2020): *Methodology of the Compilation of the SFI*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, Social Futuring WP. http://socialfuturing.com/storage/uploads/Publications/English/SFC_WP10_Boday.pdf
- Boston, J. – Wanna, J. – Lipski, V. et al. (eds.) (2014): *Future-Proofing the State: Managing Risks, Responding to Crises and Building Resilience*. Cranberra: Australian National University Press, DOI: 10.22459/FPS.05.2014, <https://press.anu.edu.au/publications/series/anzsog/future-proofing-state>
- Bowlby, J. (1969): *Attachment and Loss*. Vol. 1: *Attachment* (2nd ed.). New York: Basic Books, https://mindsplain.com/wp-content/uploads/2020/08/ATTACHMENT_AND_LOSS_VOLUME_I_ATTACHMENT.pdf
- Cassidy, J. – Shaver, P. R. (eds.) (2016): *Handbook of Attachment. Theory, Research, and Clinical Applications*. New York: The Guildford Press

- Csák J. (2018): A társadalmi jövőképeség normatív koncepciója. In: Aczél P. – Csák J. – Szántó Z. O. (szerk.): *Társadalmi jövőképeség – Egy új tudományterület bemutatkozása*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 35–67. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/3959/1/tars_jovo_2018a.pdf
- Csák J. – Aczél P. – Szántó Z. O. (2020): Jövőképes Magyarország. In: Mernyei B. – Orbán B. (szerk.): *Magyarország 2020 – 50 tanulmány az elmúlt 10 évről*. Budapest: MCC Press, 129–144.
- Friedman, G. (2015): *A következő 100 év: Előrejelzés a 21. századra*. (ford. Bársony O.) Budapest: DryCom Kft.
- Haldane, J. (2009): *Practical Philosophy: Ethics, Society and Culture*. (St. Andrews Studies in Philosophy and Public Affairs) Imprint Academic Cop.
- Harari, N. Y. (2017): *Homo Deus – A holnap rövid története*. (ford. Torma P.) Budapest: Animus Kiadó
- Harari, N. Y. (2018): *21 lecke a 21. századra*. (ford. Torma P.) Budapest: Animus Kiadó
- Kocsis T. (2020): *The Social Futuring Index (SFI) in the Context of Economy, Society and Nature: Interscoping Nine Composite Indices Measuring Country Performance*. (Social Futuring Working Paper Series No. 9/2020) Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, http://socialfuturing.com/storage/uploads/Publications/English/SFC_WP9_Kocsis.pdf
- Seginer, R. (2009): *Future Orientation: Developmental and Ecological Perspectives*. New York, NY: Springer
- Southwick, S. M. – Charney, D. S. (2012): *Resilience: The Science of Mastering Life's Greatest Challenges*. New York, NY: Cambridge University Press
- Szántó Z. O. (2018): A társadalmi jövőképeség analitikus koncepciója. In: Aczél P. – Csák J. – Szántó Z. O. (szerk.): *Társadalmi jövőképeség – Egy új tudományterület bemutatkozása*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 13–33. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/3959/1/tars_jovo_2018a.pdf
- Szántó Z. O. – Aczél P. – Csák J. et al. (2019): Foundations of the Social Futuring Index. *Információs Társadalom*, 19, 4, 115–132. DOI: 10.22503/inftars.XIX.2019.4.8, <https://inftars.infonia.hu/pub/inftars.XIX.2019.4.8.pdf>
- Szántó Z. O. – Aczél P. – Csák J. et al. (2020): *Social Futuring Index – Concept, Methodology, and Full Report 2020*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/6386/>

URL1: www.socialfuturing.com

URL2: www.index.socialfuturing.com

A KULTURÁLIS RELATIVIZMUS FOGALMI DISSZONANCIÁJA

Hogyan értelmezhető a kulturális relativizmus
az univerzális emberi jogok rendszerében?

Kísérlet a kulturális relativizmus fogalmi tisztázására

CONCEPTUAL DISSONANCE OF CULTURAL RELATIVISM

How Can Cultural Relativism Be Interpreted in the system of Universal
Human Rights? An Attempt to Clarify the Term of Cultural Relativism

Takács Izolda

PhD, jogász, szociológus
izolda.t@hotmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A „kulturális relativizmus” kérdése a mai formájában a Bécsi Emberi Jogi Konferencián akkor került elő, amikor az iszlám és konfucianus államok koalíciója elutasította a „nyugati univerzalizmust”, abból kiindulva, hogy az emberi jogok modern kultúrája nyugati sajátosság. Tehát az emberi jogok univerzalizmusa és a kulturális relativista megközelítések közötti vita egyik alapproblémáját máig az jelenti, hogy az egyetemes általában a nyugati értékekkel azonosítják. Jelen tanulmányban a relativizmus, illetve a kulturális relativizmus fogalmi anomáliái kerülnek elő. Az első részben utalok arra, hogy maga a fogalom miért lehet problémás, majd a tartalmát illetően taglalom az e körül keringő ellentmondásokat és logikai következtelenségeket. Hiszen a kiinduló probléma is éppen abból adódik, hogy a kulturális relativizmus terminusát kevesen határozzák meg pontosan, annak eredetét is szem előtt tartva. Ennek eredményeképpen pedig még ma is egy teljesen képlékeny fogalommal van dolgunk. Ugyanis a kulturális relativizmus nem jogi, de nem is a nevezett vita tárgyát összefoglaló, erre megalkotott fogalom, hanem az antropológiából és az erkölcsfilozófiából kölcsönözték. Utóbbi miatt a kulturális relativizmus fogalmát is legtöbb esetben magáról a relativizmusról folytatott nyilvános viták veszik körül.

ABSTRACT

The modern term of ‘cultural relativism’ first appeared at the *World Conference on Human Rights in Vienna*, 1953, when a coalition of Islamic and Confucian states rejected ‘Western universalism’ on the ground that the modern culture of human rights is an exclusive Western feature. Thus, one of the fundamental problems regarding the debate of universalism of human rights *versus* cultural relativist even today is that universality is generally identified with Western values. The present study aims to provide the conceptual anomalies of the term of relativism and cultural

relativism. In the first part, I try to present the concept issues of cultural relativism, and then I discuss the contradictions and logical inconsistencies circulating around the term. After all, the initial problem stems from the fact that the term of cultural relativism is precisely defined only by few who also considered its origin. As a result, we are still dealing with a completely fluid concept. Namely, cultural relativism is neither a legal concept, nor a concept created for the purpose of summarizing the subject of the debate (cultural relativism *versus* universalism), but was borrowed from anthropology and moral philosophy. And because of the later, the concept of cultural relativism in most cases is surrounded by public debates about relativism.

Kulcsszavak: emberi jogok, kulturális relativizmus, relativizmus, univerzalizmus

Keywords: human rights, cultural relativism, relativism, universalism

„Mert ha rábíznánk az emberekre, hogy válasszák ki, melyik szokást és hagyományt tartják a legszebbnek, végül is mindenki a maga szokásait választaná, hiszen a legjobban azt szeretjük, amit megszoktunk. Könnyen belátható, hogy ilyesimből csak egy örült úzhet gúnyt. Hogy minden ember így gondolkodik a saját szokásairól, azt sok példával lehetne bizonyítani, így azzal, hogy Dareiosz egyszer összehívta a nála időző helléneket, és megkérdezte, hogy mennyi pénzért ennék meg apjuk holttestét. Azok persze azt felelték, hogy nincs az a pénz, amiért megtennék. Dareiosz ekkor indeket – a kallatiesz nép tagjait – hívatott oda, akiknél az a hagyomány, hogy megeszik a meghalt apjukat, és a hellének előtt tolmácsok útján megkérdezte tőlük, hogy mennyi pénzért égetnék el máglyán a halott atyáikat. Azok szörnyülködve kiabálni kezdtek, s kérve kérték Dareioszt, ne is ejtsen ki a száján efféle szavakat. Ilyen nagy tehát a szokások ereje, s véleményem szerint helyesen állítja Pindarosz költeményében, hogy »mindenen úr a szokás«.”
(Hérodotosz, 1998, 209.)

A „kulturális relativizmus” kérdése mai formájában a *Bécsi Emberi Jogi Konferencián* akkor került elő, amikor az iszlám és konfucianus államok koalíciója elutasította a „nyugati univerzalizmust”. Ugyanis szerintük az emberi jogok modern kultúrája nyugati sajátosság, ezért nem rezonál az emberiség többi része számára (Huntington, 1998; Tierney, 2004). Holott magának az univerzalizmusnak a törekvése elvileg abban összegezzhető, hogy az emberi jogok gyökere egy oszthatatlan, érinthetetlen univerzális emberi egység, amely az emberi méltóságból ered, és minden személyre ugyanúgy vonatkozik, abból kifolyólag, hogy ember. Az egyetemesség pedig azt jelentené, hogy a kultúra irreleváns ezen oszthatatlan, korlátozhatatlan alapjog és bizonyos szabályok érvényessége szempontjából. A kulturális relativizmus hívei, a fejlődő országok képviselői, illetve az egyes nyugati teoretikusok mégis azzal érvelnek, hogy minden erkölcsi érték, ideértve

az emberi jogokat is, relatív, és szervesen csak ahhoz a kulturális környezethez idomulnak, ahol kialakultak. A szkeptikus álláspontok szerint ezért *az emberi jogok globális rendjének utópiája csupán üres illúzió* (Bielefeldt, 2000, 90.). Samuel P. Huntington *A civilizációk összecsapása* című opusában pedig azon meggyőződésének adott hangot, hogy az emberi jogok egyetemessége kétségtelenül kudarcra van ítélve. Ezért az egyetlen járható út (miután a szerző úgy véli, a nyugati univerzalizmus a végéhez közelít) nem más, mint a kulturális relativizmus (Huntington, 1998). Az erős relativista álláspontot képviselő megközelítések szerint pedig az emberi jogok rendszere a „Nyugat” terméke, és még ma is gyarmatosító politikát képvisel, a Nyugattól való neokolonista függésre irányul, neoliberais politikája pedig ártalmas a harmadik világ országainak (Kondorosi, 2016, 29.). Ugyanakkor közelebbről szemlélve a két versengő megközelítést, azok logikailag sokkal kevésbé különböznek egymástól, mint ahogy elsőre gondolnánk. Az erős kulturális relativizmus csak egymás mellett létező, különböző zárt kultúrákat ismer el, amelyek közötti eltérések állításaik szerint feloldhatatlanok. Ám az univerzalizmus eszménye tulajdonképpen ugyancsak saját „zárt” értékrendszerének primátusát vallja, amellet, hogy ezt állítja be minden szempontból egyetemesnek (egy magasabbnak értékelt kultúrához képest relatív az ettől eltérő). Ezért éri az emberi jogok rendszerét az etnocentrikus arrogancia vádja. Ahogy erre Ludassy Mária is utalt: „[a]z igazi kihívást nem az jelentette az emberjogi univerzalizmus számára, hogy vannak más kultúrák, melyek még nem jutottak el az emberi méltóság tiszteletének kulturális szintjére, hanem annak proklamálása, hogy az emberi jogok egyetemességének elve is csak egyike (még csak nem is legáltalánosabbika) a versengő kulturális szervezőelveknek” (Ludassy, 1999, 58.). Ezek fényében manapság legtöbbször a két megközelítés között hidat képező mérsékelt kulturális relativizmus (több helyen relatív univerzalizmus) mellett kötelezték el magukat.

Emellett érvelt Kofi Annan¹ is. Úgy véli, egyetlen emberi jogi modell, legyen az nyugati vagy nem nyugati, sem adhat kizárólagos mintát az összes állam számára. Ezért az emberi jogoknak elég rugalmasnak kell lenniük ahhoz, hogy teret engedjenek a különbségeknek, ám csak a hangsúlyok és a megvalósítás egyéni módszereinek tekintetében, de ezek semmiképpen nem érinthetik az alapvető jogok eltörlését, korlátozását vagy alárendelését más jogoknak (Le, 2016, 209.). Értelmezésem szerint a legnagyobb problémát az emberi jogok egységes fogalomalkotásában (overlapping consensus) alapvetően a kulturális relativizmus tartalmi elemeinek tisztázatlansága jelenti. A fogalmi zavar pedig abból adódik, hogy a kulturális relativizmus nem jogi, de nem is a nevezett vita tárgyát összefoglaló, erre megalkotott fogalom, hanem az antropológiából és az erkölcsfilozófiából kölcsönözték. Ezért a kulturális relativizmus fogalmát legtöbb esetben magáról a

¹ Kofi Annan (1938–2018), ghánai diplomata, 1997 és 2006 között az ENSZ 7. főtitkára.

relativizmusról folytatott viták veszik körül (Baghramian–Carter, 2019). A relativizmus pedig az utóbbi évtizedekben vált igazán népszerűvé, főleg úgy, mint egy normatív-etikai és politikai nézőpontot alátámasztó teória.

RELATIVIZMUS

A relativizmus különböző típusainak közös kiindulópontja az az állítás, hogy az „x” jelenségek (értékek, esztétikai és etikai normák, tapasztalatok, ítéletek stb.) valamilyen módon mindig függnék az alapjukul szolgáló, független „y” változóktól (paradigmák, kultúrák, fogalmi sémák, hitrendszerek, nyelv) és azokhoz társulnak. A függőség típusa pedig hatással van a meghatározások kérdéseire. Például (1) az adott dolog igaz, vagy igazságosnak tekinthető a helyi normákhoz viszonyítva, (2) vagy igaz a nyelv törvényeihez igazodva stb. (Baghramian–Carter, 2019).

Többen úgy tartják, hogy a relativizmust legkönnyebben úgy lehet meghatározni, ha megjelöljük azokat a fogalmakat, amelyeket egyértelműen tagad. Ilyenek például az abszolutizmus, az objektivizmus, a monizmus, a realizmus. A negatív fogalomalkotás mentén közelíti meg a relativizmus fogalmát Vittorio Villa is a *Relativism: A Conceptual Analysis* című írásában, de ő felsorolja azokat a fogalmakat, amelyekkel általában helytelenül azonosítják. Kihangsúlyozza, hogy amíg egyes területeken minden szempontból relatívat jelölünk vele (ezért a szubjektivizmussal kapcsoljuk össze), addig más esetekben már az abszolutizmussal ötvözzük. Ezen fogalmi anomáliák miatt egyes relativista gondolkodók, mint például Richard Rorty, egyenesen azt javasolják, hogy a legjobb lenne abbahagyni a relativizmus kifejezés használatát. Úgy véli, hogy nincs elegendő egységesség ahhoz, hogy bármilyen magyarázó vagy rekonstruktív funkciót végezhesen el a relativizmus terminusa (Villa, 2010, 171–172.). „Mi, pragmatikusok [...] soha nem nevezük magunkat relativistának. Általában negatív fogalmakkal – »anti-platonista«, »anti-metafizikus« vagy »anti-fundacionalista« – határozzuk meg magunkat” (Rorty, 1995, 770.). Az úgynevezett pragmatikusok tehát abból indulnak ki, hogy a legtöbb dolog, amelyről a *common sense* azt állítja, hogy megtalált vagy felfedezett – ezért ezeket a tudományos vagy morális igazságokat „objektívaként” írják le –, igazából létrehozott (Rorty, 1995). A jogpozitivizmus képviselői is, többek között Hans Kelsen, hasonlóan vélekednek. Úgy tartják, az igazságosság nem vezethető le objektív tételekből, így teljességgel kizárják azt a lehetőséget, hogy a normák a természetből dedukálhatók. Ezért minden értékrendszer tulajdonképpen társadalmi konstrukció. Bár kimondható, hogy vannak értékek, amelyekben a társadalmak és tagjaik között konszenzus van, attól még nem objektívek. Mindössze annak tűnnek, mert konstitutív jelleget öltenek, de valójában relatívak (Kelsen, 1998).

Ellenben, ha azt mondjuk, hogy az igazság nem lehet objektív, akkor itt már eleve logikai ellentmondásba ütközhetünk, mellyel maga a relativista álláspont a mai napig küzd. Merthogy, vajon mi a helyzet annak a mondatnak az igazságtartalmával, hogy: *Az igazság nem egyetemes, az igazság mindig relatív?* Akkor ez a mondat is relatív, vagy esetleg egyetemes? Mert, ha nem relatív ez az állítás, hanem univerzális (egyetemes relativizmus), akkor mégiscsak van legalább egy egyetemes igazság, viszont így már mégsem relatív összegezésében.

Összefoglalva, ha igaz, hogy nem léteznek egyetemes erkölcsi alapelvek, akkor a relativisták mindig önellentmondásba kerülnek, ha kijelentik a relativista elv egyetemességét. Egyrészt ezzel azt állítják: (a) nincsenek egyetemes erkölcsi alapelvek; (b) minden csoportnak saját elveivel, törvényeivel összhangban kell eljárnia. Am ez miért is nem egyetemes erkölcsi alapelv? Fernando R. Tesón úgy véli, a normatív relativizmusnak a következetlenség veszélyének elkerülése érdekében úgy kellene módosítani állításait, hogy: (a) nincsenek egyetemes erkölcsi alapelvek; (b) minden csoportnak saját elveivel összhangban kell eljárnia, és (c) az egyetlen általános erkölcsi elv a „b”. Sőt, ha a normatív relativista metaetikus, érvelése szerint még akkor sem tudja megmagyarázni, hogy a (b) pont miért nem egyetemes erkölcsi elv (Tesón, 1985, 888–889.). Ugyanezt a logikát alkalmazza Frederico Arcos Ramírez is. Első számú problémának azt tartja, hogy bár a relativista nézet elutasítja a különféle kultúrák és hagyományok objektív és független értékeinek meglétét, mégis filozófiaként mutatja be. Mégpedig olyanként, amely egyetlen objektív és transzkulturális elvet támogat, még hozzá az összes kultúra és az erkölcsi kódex toleranciáját. Ezzel viszont az erkölcsi relativista a normatív etika és a metaetika szintjén vagy (1) nem tudja megvédeni a toleranciát sem, mert tartózkodnia kell az erkölcsi ítéletek meghozatalától, vagy (2) a tolerancia védelmének is relatívnak kell lennie. Ezért a relativisták etikai szempontból nem mondhatnak semmit a tolerancia mellett vagy ellen, mert attól a pillanattól kezdve erkölcsi megfigyelői és védelmezői lennének. Ebből kifolyólag a tolerancia értéke nem a relativizmusból származik, hanem egyetemes erkölcsi követelménynek kell lennie (Arcos Ramírez, 2019, 187.). Ez alátámasztja azon érvelésemet is, miszerint úgy tűnik, mégiscsak találtunk egy egyetemes értéket, még hozzá a toleranciát. Ezért teljesen logikusan megkérdezhetjük azt is, hogy ha létezik olyan módszer, mellyel felfedeztünk legalább egy univerzális elvet, akkor vajon – ahogy erre Tesón is utalt – több hasonlót miért ne lehetne találni?

Visszatérve a *Relativism: A Conceptual Analysis* című tanulmányra, Villa tehát elutasítja Rorty azon javaslatát, hogy vessük el a relativizmus elnevezést. Megoldásként inkább a fogalom újradefiniálása, a relativizmus objektív minimumtartalmának kijelölése mellett érvel (Villa, 2010). E meghatározás szerint érvényesen relativistának kell tekinteni azokat a fogalmakat, amelyek szerint: „a kognitív, kulturális, szemantikai, etikai, esztétikai stb. karakter kritériumainak minden (erős verzió), de legalább a jelentős része (gyenge verzió) a kontextustól függ, és ez

minden alkalommal referenciapontként szerepel. Ez azt jelenti, hogy nincs olyan helyzet, nézőpont vagy paraméter, amely akármely kontextuson kívül lehetővé tenné ezen elemek teljesen semleges értékelését, így egy abszolút értelemben vett megerősítését vagy tagadását” (Villa, 2010, 173.). A kérdés az, ha a relativizmus fogalmát ily módon értelmezni próbáljuk, azzal vajon végleg megszabadultunk-e a tételeikkel kapcsolatos „fogalmi rémtől” és logikai következetlenségektől? Mert úgy tűnik, a relativizmus nézetei még ekkor is kritika alá vonhatók, ezért csak megzavarják az egyetemes emberi jogok egységes fogalomalkotását. Összefoglalva, ha kijelentjük (ahogy Villa), hogy a *relativizmus elismer bizonyos korlátokat és kritériumokat*, ha ezzel nem vonjuk egy koordináta-rendszerbe azok összességét, ezzel miért is állítanánk logikailag mást, mint azok az antirelativisták, akik elismerik a jelentős kulturális különbségek tényét, de a látszólagos egyéni és kulturális különbségek mögött alapvető, közös vonásokra mutatnak rá, melyek az összes hitrendszerben és társadalmi-kulturális közegben közősek? Mint például az emberi méltóság minimumtartalma (vö. Baghramian–Carter, 2019).

A KULTURÁLIS RELATIVIZMUS FOGALMÁNAK GENEALÓGIÁJA

A relativizmus sokféle értelmezése közül elsősorban a leíró relativizmust használják a kulturális relativizmusról szóló filozófiai viták kiindulópontjaként, amely egy, a társadalmi antropológusok által alkalmazott empirikus és módszertani álláspont, és a 20. század második felében jött létre. Így a fogalmi disszonanciára a kulturális relativizmus vonatkozásában viszonylag logikus magyarázat van. A kulturális relativizmus mint fogalom (tkp. módszertani elv) eredetileg antropológusok olyan csoportjától származik, akik azt állították, hogy leginkább a kultúra és nem a biológia adhat magyarázatot az emberi viselkedések közötti különbségekre, utóbbi pedig a kölcsönös tisztelet és tolerancia által lehet áthidalni. Ugyanakkor, az (elsősorban amerikai) antropológusok csak fokozatosan próbálták javítani, pontosítani a kulturális relativizmus jelentését, ám utódaik türelmetlensége miatt mégis idő előtt bevonták a terminust az emberi jogokat, a multikulturalizmust érintő, illetve posztmodern vitákba, továbbá az erkölcsfilozófiába is (Hollinger, 2003). Eredetileg Franz Boas német származású amerikai antropológus határozta meg a kulturális relativizmus tartalmát, amely elmélet az antropológiai megközelítés ortodoxiájává vált. Eszerint „az etnológia adatai bizonyítják, hogy mind tudásunk, mind érzelmeink azon társadalmi lét formáinak és emberek olyan történeteinek eredményeként jönnek létre, akikhez tartozunk” (idézi Hollinger, 2003, 708.). Illetve, „az etnológia adatainak ismerete azt is lehetővé teszi számunkra, hogy saját civilizációnkat objektív módon vizsgálhassuk” (Boas, 1940, 636.). Ennek a tételnek a tartalma Boas követője, Melville Jean Herskovits által került be a köztudatba, aki ezt úgy írta le, hogy „[a]z ítéletek mindig a tapasztalatokon alapulnak, és a tapasztalatokat minden-

ki saját kultúrájának mentén értelmezi” (idézi Hollinger, 2003). Herskovits megközelítése vált a kulturális relativizmus központi elemévé, ám 1955-ös nyilatkozatát félreértelmezték. Ugyanis többeknek azt sugallta a fent idézett mondat, mintha ezzel explicite azt állította volna, hogy a helyes és a rossz, valamint az igazság/igaz és a hamisság/hamis kérdései eltérő választ igényelnek az adott kultúrától függően. Sem ő, sem korának antropológusai nem szándékozták ezt ennyire sarkosan megfogalmazni. Ennek ellenére mégis a kulturális relativizmus ilyenét való meghatározását értették ki belőle, és ebben a formában vették át, mintegy jelezve, hogy *az igazság és a jó minden esetben kizárólag a kultúrához viszonyul, vagy az egyik kultúra éppen olyan jó és igazságos, mint a másik*. Ezért kerülhetett a fogalom helytelenül a mai disputákba is (Hollinger, 2003). Ezzel szemben Boas és Herskovits kijelentéséből világosan kifejeződik, kizárólag a kulturális relativizmus tényét mondták ki, azt, hogy az egyes szokások érvényesek egyik helyen, míg a másik helyen nem. Egyikük sem állította, hogy ezzel együtt minden esetben igaz vagy helyes is, ami az adott kultúrában megjelenik, csak azt, hogy igaznak vagy helyesnek értelmezik az abban élők. Sőt, azt még Boas is elismerte, hogy vannak bizonyos törvények, valószínűleg az emberiség kognitív tulajdonságain keresztül, amelyek nem véletlenül alakulnak ki, ugyanis hasonlóak két teljesen eltérő kultúrában is. Például, hogy nincsenek emberek vallás vagy művészet nélkül, és hogy a társadalmi szervezet bizonyos formájában, a fejlődő kultúrákban az egyének szabadabbá válnak, mert eltűnnek a magatartást irányító önkényes szabályok (Boas, 1940). Mindenesetre a kulturális relativizmus kifejezés, amely eredetileg helyesen a liberális értékek és a kozmopolita tolerancia megerősítését szolgálta volna, és ezzel vált ismertté, mégis olyan szűk látókörű, zárt (parochial) kultúrák védelmével (vagy az azokkal szembeni közömbösséggel) társulhatott, amelyek például szentesítik a nőekkel szembeni elnyomást és visszaéléseket (Hollinger, 2003).

A tanulmányt bevezető, Hérodotosztól származó idézetben – melyből általában a szofisztika filozófiai relativizmusát olvassák ki – két egymással gyökeresen eltérő kultúrát ismerhetünk meg a görögök és a kallatiesznek nevezett indek (indiaiak) temetkezési szokásain keresztül. Ám a történettel valójában kizárólag a tolerancia (toleráns érdeklődés) fontosságára hívta fel a figyelmet Hérodotosz, amely fogalom paradoxon a relativizmus képviselőinek szótárában, hiszen az összehasonlítás lehetőségéről a relativizmus esetében nincs szó. De mit jelent a valódi tolerancia (toleráns érdeklődés), és hogyan valósul meg ott, ahol elvileg a legkisebb megértésre vagy egy másik kultúra elfogadására sincs lehetőség? Ezt a kérdést racionálisabban közelítette meg pont ezzel az idézettel kapcsolatban Karl Popper a *Myth of the Framework* című művében. Értelmezése, ellentétben a relativista nézetekkel, sokkal következetesebben függ össze a toleranciával. Érdeemes megemlíteni az érveit, hogy közelebb kerüljünk a tolerancia fogalmának konceptualizálásához. Popper úgy véli, Hérodotosz volt az, aki felfedezte a kritikus és felvilágosult jellegű összecsapást a kultúrák között (cultural clash). Igazából ezen

keresztül próbálta alátámasztani, hogy alapvetően minden vita gyümölcsöző annak alapján, hogy mit tudnak a résztvevők belőle tanulni (minél nagyobb a szakadék a vélemények között, szerinte annál gyümölcsözőbb lehet a vita, ha képesek vagyunk tanulni egymástól, vagy akár értékeket is átvenni). Minél érdekesebbek és bonyolultabbak a feltett kérdések, minél jobban megrendülnek a felek a másik nézetétől, világképétől, szokásaitól, annál jobban láthatják a dolgokat a maguk valójában (Popper, 1994). Szemben a kulturális relativizmussal, amelynek képviselői végső soron azt állítják, hogy a kultúrák zártak és összehasonlíthatatlanok egymással (például Oswald Spenglernél, Huntingtonnál), a nyelvi relativizmus álláspontja szerint, lásd Edward Sapir és Benjamin Lee Whorf hipotézisét, vannak bizonyos gondolatok, amelyeket nem tudnak megérteni azok, akik más nyelvi kontextusban léteznek (bár ennek is van erős és gyenge változata). Holott Hérodotosz, Popper szerint, azt akarta bebizonyítani, hogy nincsenek megváltoztathatatlan fogalmi keretek, és ezek egyik kultúra vonatkozásában sem statikusak. Úgy véli, hogy bár egy konfrontáció ritkán eredményez eredményes vitát, ugyanakkor ez az eset mégis eredményes volt, annak ellenére is, hogy a kölcsönös megértést nem sikerült elérni. Ugyanis valószínűleg mindkét felet megrázta ez a tapasztalat, és ami a legfontosabb, képesek voltak valami újat tanulni. Szerinte Hérodotosz demonstrálni próbálta, hogy először toleranciával kell közeledni a másik kultúrájához, majd megadni a lehetőséget a másik szokásainak kritikájához. Hiszen az egyik, a kallatiesznek nevezett indek kannibál szokása semmiképpen nem elfogadható. A tolerancia ebben az esetben nem azt jelenti, amit a relativistáknál jelentene, hogy mindkettő ugyanannyira jó, és nem lehet összehasonlítani a kettőt, sem azt, hogy az egyik egyáltalán nem lenne képes elmozdulni a saját keretéből (Popper, 1994). Tovább gondolva mindezt, ezzel el is lehet vetni azt a tézist, hogy maga a kultúra koherens, homogén, statikus és zárt. Ezért az ilyen valóság felfogása (ahogy az erős kulturális relativizmusnál, valamint az etnocentrizmusnál megjelenik) figyelmen kívül hagyja a kulturális kontingenciát, a folyamatos vita és a változás, azaz a fejlődés lehetőségét. Emiatt maga a tolerancia nem a relativizmus, hanem a mérsékelt/relatív univerzalizmus központi fogalma. Míg a relativizmus következtetlenül alkalmazott „toleranciája” bár segít a másik kultúrájának elfogadásában, igazából közömbösséget jelent abban az esetben, ha az egyik meggyőződés vagy erőszakos, esetleg a nők vagy vallási, etnikai kisebbségek elnyomásán alapuló kulturális szokás kritika nélküli elfogadását jelenti vagy eredményezi. Ennélfogva csak arra jó, hogy megszabadítson bennünket annak terhétől és felelőségétől, hogy el kelljen dönteni, mely érvek a helyesebbek a másikonál (vö. Baghramian–Carter, 2019). A terminus bizonytalanságát jelzi az is, hogy az újabban született tanulmányok legtöbbször a kezdeti enyhébb/mérsékeltbb kulturális relativista szemlélettől is inkább a relatív univerzalizmus felé mozdult el (vagy ezt a kifejezést használják). Az elmúlt évtizedben pedig az erős relativista megközelítések nagy része teljesen el is tűnt a *mainstream* diskurzusokból.

IRODALOM

- Arcos Ramírez, F. (2019): The Challenge of Ethical-Cultural Pluralism to the Universality of Human Rights. *The Age of Human Rights Journal*, 12, 184–203. DOI: 10.17561/tahrj.n12.10, <https://revistaselectronicas.ujaen.es/index.php/TAHRJ/article/view/4814/3837>
- Baghramian, M. – Carter, J. A. (2019): Relativism. In: Zalta, E. N. (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Winter 2019 Edition, <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/relativism/> utolsó letöltés: 2020. 08. 15.
- Bielefeldt, H. (2000): “Western” Versus “Islamic” Human Rights Conceptions?: A Critique of Cultural Essentialism in the Discussion of Human Rights. *Political Theory*, 28, 90–121. DOI: 10.1177/0090591700028001005, <https://securitypolicylaw.syr.edu/wp-content/uploads/2013/03/Beilefeldt.2000.Cultural-Relativism-Critique.pdf>
- Boas, F. (1940): *Race, Language and Culture*. New York: The Macmillan Company
- Donnelly, J. (2007): The Relative Universality of Human Rights. *Human Rights Quarterly*, 29(2), 281–306.
- Hérodotosz (1998): *A görög–perzsa háború*. (ford. Muraközi Gy.) Budapest: Osiris Kiadó
- Hollinger, D. (2003): Cultural Relativism. In: Porter, T. – Ross, D. (eds.): *The Cambridge History of Science*. Cambridge University Press, 708–720. DOI: 10.1017/CHOL9780521594424.043, https://www.researchgate.net/publication/297557855_Cultural_Relativism
- Huntington, S. P. (1998): *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*. (ford. Pusztai D., Gázsity M., Gecsényi Gy.) Budapest: Európa Kiadó
- Kelsen, H. (1998): Mi az igazságosság? In: Varga Cs. (szerk.): *Jog és filozófia Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből*. Budapest: Osiris Kiadó, 202–218.
- Kondorosi F. (2016): Emberi jogok és kultúrák. *Eszmélet*, 28, 109, 26–40. http://epa.oszk.hu/01700/01739/00094/pdf/EPA01739_eszmelet_109_026-040.pdf
- Le, N. (2016): Are Human Rights Universal or Culturally Relative? In: *Peace Review: A Journal of Social Justice*, 28, 2, 203–211. DOI: 10.1080/10402659.2016.1166756, https://www.researchgate.net/publication/303359533_Are_Human_Rights_Universal_or_Culturally_Relative
- Ludassy M. (1999): Egyetemes erkölcs versus etikai relativizmus (A francia felvilágosodás öröksége: multikulturalizmus vagy emberjogi univerzalizmus?). In: Csejtei D. – Laczkó S. (szerk.): *Európai integráció – európai filozófia*. Szeged: Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, 17–32. http://acta.bibl.u-szeged.hu/9480/1/esz_006_040-059.pdf
- Popper, K. (1994): Myth of the Framework. In: Nottun, M. A. (ed.): *Defence of Science and Rationality*. London: Routledge, 33–64.
- Rorty, R. (1995): Relativizmus: megtalálni és létrehozni. (ford. Boros J.) *Jelenkor*, Irodalmi és művészeti folyóirat, 38(9), 769–780. <http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/1995-9.pdf>
- Tesón, F. R. (1985): International Human Rights and Cultural Relativism. *Virginia Journal of International Law*, 25, 869–898. <https://ir.law.fsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1038&context=articles>
- Tierney, B. (2004): The Idea of Natural Rights—Origins and Persistence. *Northwestern Journal of International Human Rights*, 1.
- Villa, V. (2010): Relativism: A Conceptual Analysis. *Edios*, 13, 166–191. <http://www.scielo.org.co/pdf/eidos/n13/n13a09.pdf>

AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK ALKOTMÁNYFEJLŐDÉSE ÉS A HATALMI ÁGAK MEGOSZTÁSA

CONSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF THE UNITED STATES OF AMERICA AND THE SEPARATION OF POWERS

Hamza Gábor

a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest
gabor.hamza@ajk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának alkotói egyetértettek abban, hogy az alaptörvénynek biztosítani kell a hatalmi ágak elválasztásának és egyensúlyának jogi alapjait. A hatalmi ágak egymástól való elválasztásának biztosítékát jelentő elv azt jelenti, hogy három elkülönített, egymással egyenrangú, a hatalom gyakorlásában szerephez jutó intézményt hoztak létre. Az alkotmányban rögzített „fékek és egyensúlyok” révén biztosított a kiegyensúlyozott hatalomgyakorlás. A széles körű elnöki hatalom mellett a Legfelső Bíróság kiemelkedő szerepe az USA alkotmányos rendszerének legsajátosabb vonása.

ABSTRACT

The authors of the Constitution of the United States of America agreed that the basic law should provide the legal basis for the separation and balance of powers. The principle of separation of powers implies the creation of three separate institutions of equal importance in the exercise of power. The checks and balances enshrined in the Constitution ensure balanced exercise of power. In addition to widespread presidential power, the preeminent role of the Supreme Court is the most distinctive feature of the US constitutional system.

Kulcsszavak: Alkotmányozó Gyűlés, föderális állami struktúra, Függetlenségi Nyilatkozat, Konföderációs Cikkelyek, természetjog

Keywords: Constitutional Convention, federal state structure, Declaration of Independence, Articles of Confederation, natural law

1. Tanulmányunkban egy olyan alkotmány sajátosságairól kívánunk röviden, konkrétan a teljességre törekvő igényével áttekintést adni, melynek elfogadására bár több mint kétszáz esztendővel ezelőtt került sor, módosításokkal ugyan, de a 21. században sem veszítette el hatályát. A kontinuitás, feltéve, hogy az állam

működésének alapjául szolgáló társadalmi, gazdasági és politikai feltételek lényegüket tekintve nem változtak, az állam, teyük hozzá, a „jó állam” működésének lényeges eleme.

A kontinuitás mellett az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának vonatkozásában még két lényeges sajátosságot kell megemlíteni. Hangsúlyozandó egyrészt az, hogy az USA alkotmányának előkészítése során az alkotmányozók építettek tartalmi vonatkozásban az alkotmányozás évszázados, sőt – eszmetörténeti vonatkozásban – évezredek hagyományaira. Kiemelendő másrészt az, hogy az alkotmányozók tekintettel voltak a brit alkotmányozás, pontosabban alkotmányjogi gondolkodás sajátosságaira, függetlenül attól, hogy az Egyesült Királyság (United Kingdom) nem rendelkezett és ma sem rendelkezik írott alkotmánnyal. Erre tekintettel az USA alkotmánya organikus írott alkotmánynak tekinthető, amelyről reális képet elsősorban a szövetségi Legfelső Bíróság (Supreme Court) koronként változó, módosuló értelmezése tükrében nyerhetünk.

2. Európában csak két ma is hatályos írott¹ alkotmány, így az 1814-es norvég² és az 1868-ban elfogadott luxemburgi alkotmány³ tekinthet vissza több mint száz esztendő megvalódó múltra. Az Amerikai Egyesült Államok 1787-ben elfogadott alkotmánya több mint kétszáz éve hatályos szinte változatlan formában, eltekintve néhány olyan döntő jelentőségűnek nem tekinthető módosítástól, mint például a szenátorok közvetlen választása.

A 19. század kiemelkedő brit államférfija, William Ewart Gladstone joggal nevezte 1878-ban az amerikai alkotmányt – a brit íratlan alkotmánnyal (unwritten constitution) összevetve – a „legcsodálatosabb műnek, amelyet az emberi elme és szándék valaha is alkotott”.⁴ Gladstone gyakran idézett értékelése ugyanakkor azt a téves képzetet kelti, mintha az USA alkotmánya Pallasz Athéné módjára

¹ Az írott alkotmánnyal (written constitution) nem rendelkező Anglia esetében Oliver Cromwell 1653-ból származó *Instrument of Government*-je tekinthető az írott alkotmány megalkotására tett kísérletnek (Jellinek, 1922, 511. sk.).

² Az 1814-ben elfogadott, azóta többször módosított norvég alkotmány (*Grunnlov*) az ország függetlenségét proklamálta, s az abszolutizmus, az abszolút monarchia eltörléséről rendelkezett. A még ugyanezen évben Norvégia és Svédország közt létrejött, 1905-ig tartó perszónalunió fenntartotta hatályában az alkotmányt (vö. Herlitz, 1969, 29.).

³ A luxemburgi alkotmány elfogadására az 1867. május 11-én aláírt Londoni Szerződést (mely Luxemburg 1815. június 9-én elnyert függetlenségét erősítette meg) követő évben került sor. Hasonlóan Norvégiához, a Luxemburgi Nagyhercegség 1890. november 13-án megszűnt perszónaluniója a Holland (Németalföldi) Királysággal az alkotmányt nem érintette, annak módosítására nem került sor.

⁴ William Ewart Gladstone (1809–1898) a brit alkotmány s az amerikai alkotmány összehasonlítása során fogalmaz így: „As the British Constitution is the most subtle organism which has proceeded from progressive history so the American Constitution is the most wonderful work ever struck off at a given time by the brain and purpose of man.”

teljes vértetben pattant volna elő az amerikai nép fejéből. Az alkotmány, hasonlóan a brit íratlan alkotmányhoz, lassú, átgondolt és sokszor fájdalmas fejlődés eredménye volt, amire James Madison utalt hosszú évekkel azt követően, hogy elfogadták azt.

A ma is joggal mély tiszteletet érdemlő törvénymű előzményei között kimagasló jelentőségű a *Függetlenségi Nyilatkozat* (*Declaration of Independence*). Az 1776. július 4-én Philadelphiában tartott II. Kontinentális Kongresszuson elfogadott *Függetlenségi Nyilatkozat* megfogalmazásában kiemelkedő szerepet vállaló Thomas Jefferson szónoki és jogi vonatkozásban egyaránt mesterművet alkotott.⁵ A természetjogban gyökerező elveket, így az emberek közötti egyenlőséget, az élethez való jogot, a szabadsághoz való jogot, az új kormány létrehozásához való jogot, továbbá az olyan kormány ellen való felkeléshez való jogot, amely nem tartja tiszteletben az alapvető jogokat – a preambulum szövege a *self-evident truth*, azaz a nyilvánvaló igazság kifejezést használja – tartalmazó Függetlenségi Nyilatkozat szerzői a természetjogot, a tételes joggal összevetve, „magasabbrendű jognak” (higher law) tekintik.

A függetlenségi háborút lezáró, az USA szuverenitását elismerő, az Anglia és az USA, továbbá az utóbbival 1778 óta szövetségi kapcsolatban lévő Franciaország és Anglia között 1783-ban Párizsban kötött békét követően sürgős feladat volt a szilárd alapokon nyugvó belső állami rend kiépítése. A tizenhárom korábbi gyarmat belső kormányzati rendszere nem csekély mértékben különbözött egymástól. Connecticut és Rhode Island autonómiával rendelkező gyarmatként a *colonial charter* értelmében maga választhatta meg kormányzóját és a kormányzó mellett működő tanácsot. Maryland és Pennsylvania gyarmatok az angol király adománybirtokai voltak. Ezért a kormányzót, továbbá a kormányzó mellett működő tanács tagjait és a közigazgatás főbb posztjai élén állókat a tulajdonosok választották.

A kilenc királyi gyarmaton az uralkodó nevezte ki a kormányzót és a legfontosabb állami intézmények élén álló személyeket. Közös vonása volt a gyarmatok állami-kormányzati rendszerének, hogy rendelkeztek a brit alsóháznak (House of Commons) gyarmatonként eltérő vagyoni cenzus alapján választott törvényhozó szervével.

⁵ A Függetlenségi Nyilatkozatot megszövegező, a Kontinentális Kongresszus által kijelölt bizottságnak Jefferson mellett tagja volt még John Adams, Benjamin Franklin, Roger Sherman és Robert R. Livingston. Az előzményekhez tartozik, hogy Virginia állam nevében Richard Henry Lee 1776. június 7-én három határozati javaslatot terjesztett a Kontinentális Kongresszus elé. Az első leszögezte, hogy a szövetséges gyarmatok „szabad és független államokat” alkotnak. A függetlenség kinyilvánítását jelentő határozatot a kontinentális Kongresszus július 2-án fogadta el. E határozat alapján került sor a Függetlenségi Nyilatkozat megfogalmazását előkészíteni hivatott bizottság felállítására.

Az 1776. október 4-én elfogadott, az USA első alkotmányának tekintett *Konföderációs Cikkelyek* (*Articles of Confederation*) a tizenhárom független államot egy laza államszövetségben egyesítették. Ez a „league”-nek tekintett államszövetség is csak jóval később, az okmány éveken át húzódó ratifikálását követően, 1781-ben jött ténylegesen létre.

A Konföderációs Cikkelyek azonban nem biztosították egy olyan állam alkotmányos alapját, amely a gazdaság területén, a pénzügyek vonatkozásában, valamint a külügyek terepén eredményesen tudott volna működni, és amely biztosítani tudta volna a törvénykezés, a jogszolgáltatás (bíráskodás) egységét. A Konföderációs Cikkelyek alapján lényegében kormánynak tekintett Kongresszus ténylegesen nem hozhatott törvényeket. A Kongresszus csupán ajánlásokat szavazott meg, és nem volt módja az elfogadott határozatok végrehajtására. A Konföderációs Cikkelyek legcsekélyebb mértékű módosításaira, változtatásaira, kizárólag valamennyi állam beleegyezésével volt mód. Egyre égetőbb feladattá vált egy új, a „League of States”-t felváltó föderális állami struktúra alkotmányos alapjainak lefektetése.

3. 1787 májusában összeült végül Philadelphiában az Alkotmányozó Gyűlés (Constitutional Convention), amelynek munkájában Rhode Island küldöttei kivételével valamennyi tagállam delegáltjai, szám szerint 55-en, vettek részt. A Philadelphiai Gyűlés elnöke George Washington volt. Bár a Kongresszustól kapott felhatalmazás értelmében megbízásuk csupán a Konföderációs Cikkelyek átdolgozására terjedt ki, a küldöttek négy hónapon át tartó igen intenzív munkával megfogalmazták az új alkotmányt.

Az élethez, a szabadsághoz és a boldogság kereséséhez (*pursuit of happiness*)⁶ fűződő jogot a természetjog alapján⁷ alapvető emberi jogként deklaráló, a kolóniáknak a brit uralkodótól elszenvedett sérelmeit felsoroló és az USA Angliától elszakadását kinyilvánító Függetlenségi Nyilatkozathoz hasonlóan az alkotmány nem egy ember, hanem – James Madison megfogalmazása szerint – „számos fej és kéz műve”.⁸ Az alapító atyák (Founding Fathers) között voltak természetesen olyanok, így George Washington, Alexander Hamilton, Benjamin Franklin és különösen James Madison, akik döntő szerepet játszottak az alkotmány szerkesztésében és szövegezésében.

⁶ A *pursuit of happiness* szoros kapcsolatban áll a tulajdonfelfogással. E kapcsolat alakulását az amerikai gondolkodóknál elemzi William B. Scott (Scott, 1977).

⁷ A természetjog jelentőségére nézve az amerikai forradalomban lásd Hölzle, 1931, 452. skk. és Grimm, 1970, 120–151.

⁸ „You give me credit to which I have no claim in calling me »the writer of the Constitution of the U. S.« This was not, like the fabled Goddess of Wisdom, the offspring of a single brain. It ought to be regarded as the work of many heads & many hands.” Madison 1834. március 10-én keltezett, William Cogswellnek írt levelében fogalmaz így (Madison, 1910, 9/533.).

Az alapító atyák jól ismerték az antik és az újkori Európa politikai gondolkodóinak, állambölcseleőinek, így Platónnak, Arisztotelésznek, Cicerónak, Sallustiusnak, Tacitusnak, Plutarkhosznak, Edward Coke-nak, James Harringtonnak, Algernon Sidney-nek, John Miltonnak, John Locke-nak, Johannes Althusiusnak, Hugo Grotiusnak, Samuel Pufendorfnek, Christian Wolffnak, William Blackstone-nak, Jean Jacques Burlamaqui-nak, Emer de Vattelnek és különösen Montesquieu-nek munkáit.

Lényeges szerepet játszottak az alkotmány előkészítésében az amerikai forradalom szellemi előkészítői is. Benjamin Franklin még 1754-ben javasolta, hogy a gyarmatok rendelkezzenek képvisellel a brit parlamentben. James Wilson, a *Considerations on the Nature and Extent of the Legislative Authority of the British Parliament* (1774) című munka szerzője viszont már tagadja azt, hogy a Londoni Parlament a gyarmatokon akárcsak a legcsekélyebb hatalommal is rendelkezhetnék. A *no taxation without representation* elv megfogalmazásával elutasítja annak lehetőségét, hogy a brit Parlament a gyarmatokra vonatkozó törvényeket hozzon. Wilson ugyanakkor nem vonja kétségbe azt, hogy közjogi kapcsolat áll fenn a brit monarchia és a gyarmatok között. Alexander Hamilton, az *A Full Vindication of the Measures of Congress* (1774) és a *The Farmer Refuted* (1775) szerzője Wilson nézeteit osztja, azaz a Parlament törvényhozási jogát tagadva a király iránti abszolút lojalitás híve.

Kiemelkedő szerepet tölt be az alkotmány előkészítésében és jogi – tegyük hozzá, természetjogi – megalapozásában John Adams, az USA első alelnöke és második elnöke, kinek az alkotmányozás hosszú folyamatában ténylegesen betöltött súlya még a 21. század irodalmában sem kap megfelelő figyelmet.

Adams *Novanglus or a History of the Dispute with America from its Origin, in 1754, to the Present Time* címmel 1775-ben publikált cikkeiben nem vitatja a Parlament törvényhozási jogát a gyarmatok vonatkozásában a kereskedelem területén. Minden egyéb területen viszont, vonatkozik ez különösen a pénzügyekre, a gyarmatok törvényhozó testületei az illetékesek. John Adams az 1776-ban publikált *Thoughts on Government*ben még a brit *balanced government* ideájának híve. Csak később váltja fel nála a rendiség gondolatán alapuló *balancing of estates* gondolatát az érdekek egyensúlyát alapul vevő *balancing of interests (rich vs. poor)* elmélete.

Adams a szerzője Massachusetts független *Commonwealth* első alkotmánya első tervezetének, amely nagy hatással volt a többi gyarmat alkotmányára. A természetjog elkötelezett hívének számító politikus és teoretikus kiemelkedő szerepet tulajdonít az *A Government of Laws and Not of Men* tételének.

4. Az alkotmány szövegének megfogalmazása annak ellenére nem volt könnyű feladat, hogy az alapító atyák építhettek a fenti gondolkodók műveire, és rendelkezésükre álltak az egyes tagállamok már elfogadott, hatályban lévő alkotmányai is.

Az 1789. március 4-én hatályba lépett alkotmány megalkotóinak nézetei számos vonatkozásban különböztek egymástól. Alexander Hamilton s követői olyan alkotmányos rend kiépítését tartották célszerűnek, melyben az életfogytig kinevezés révén egyfajta „politikai arisztokrácia” kerül kivételezett helyzetbe az állam irányításában. New Jersey küldötte, William Paterson meglegedett volna a Konföderációs Cikkelyek bizonyos mértékű módosításával. James Madison, Edmund Randolph, továbbá Virginia állam küldöttei erős föderális rendszer kiépítése mellett voltak, amely uralkodó szerepet játszik az államok s polgárok vonatkozásában.

Az Unió alaptörvénye, mely Madison szerint az „emberi természetről szóló valamennyi kommentár közül a legkiemelkedőbb”, bizonyos fajta kompromisszum eredménye. Nem volt ellentét a küldöttek között a kérdésben, hogy az alaptörvénynek rögzítenie kell a korlátozott hatalom (*imperium limitatum*) Arisztotelész óta ismert elvére épülő népszuverenitást, s biztosítania kell a hatalmi ágak elválasztásának és egyensúlyának alapjait. A hatalmi ágak közti egyensúly (*checks & balances*) biztosítása elméletének nézetünk szerint ma is jól felhasználható kifejtése Adams érdeme, ki az *A Defense of the Constitutions of Government of the USA* című háromkötetes, Londonban kiadott művében (1787–1788) fejtette ki gondolatait, Turgot még 1778-ban megfogalmazott kritikájára reflektálva.

5. Az Unió alaptörvénye első megfogalmazásában még nem tartalmazza az alapvető szabadságjogokat. Ez joggal tűnik meglepőnek, mivel azokat az 1776. június 12-én elfogadott virginiai *Bill of Rights* a „kormányzat alapjának és megalapozójának” (*basis & foundation of government*) nevezte. A többek közt vallás- és szólásszabadságot, az esküdtszéki tárgyaláshoz való jogot, a fegyverviseléshez való jogot, a bűnvádi eljárást szabályozó *Bill of Rights* kérdése fontos szerepet játszott az egyes államoknak az unió alaptörvényét elfogadó ratifikációs vitáiban. A ratifikáció korántsem bizonyult egyszerűnek. 1787 októbere és 1788 augusztusa között három New York-i lapban Hamilton, Madison és John Jay tollából *Publius* aláírással esszék jelentek meg, melyek publikálásának célja az alkotmány ratifikálási folyamatának megkönnyítése, illetve elősegítése volt. Ezen esszék 1788-ban két kötetben összegyűjtve *The Federalist* címmel jelentek meg.

New York, Virginia és Massachusetts államok az Unió alaptörvénye elfogadásának, ratifikálásának feltételül az alapvető szabadságjogoknak – *birthrights*, vagy William Blackstone megfogalmazása szerint *principal absolute rights* – az alkotmány szövegébe felvételét szabták. Az első tíz alkotmánymódosításról (kiegészítésről) 1789-ben határoztak, amelyek végül 1791-ben léptek hatályba, az alkotmány szövegével gyakorlatilag egységet képezve. Madison volt a *Bill of Rights* elfogadásának legelkötelezettebb szorgalmazója, aki azonban Jefferson támogatására is számított. A Képviselőházban 1789. június 8-án elmondott be-

szédében hangsúlyozta, hogy az alkotmány ratifikálása ellenére a küldöttek nagy része ragaszkodik a *great rights of mankind*nek az alkotmány szövegébe történő felvételéhez.

Több küldött, köztük George Mason, az erős központi hatalom kialakulásától tartva azt javasolta, hogy az alkotmány szövege tartalmazza a *Bill of Rights*ot. E javaslatot azonban elvetették. Connecticut állam küldötte, Roger Sherman a *Bill of Rights*nak az alkotmány szövegébe felvételét ellenzők véleményét képviselve azzal érvelt, hogy az egyes államokban elfogadott *Bill of Rights (State Declarations of Rights)*, melyeket az Unió alaptörvénye is fenntartott hatályukban, megfelelő garanciát nyújtanak. Végül is James Madison nézete győzött. Mivel ez volt az első eset, hogy az Unió alaptörvényének szövegét kiegészítették, a kérdés az volt, hogy erre milyen formában kerüljön sor. Madison kilenc kiegészítést javasolt azzal, hogy azok szövege az alkotmány szövegébe kerüljön beépítésre.

A Madison javasolta kilenc kiegészítést a Képviselőház tizenhétre növelte, melyeket a Szenátus tizenkét kiegészítésben foglalt össze. 1789. október 2-án végül tízet ratifikáltak. 1791. december 15-én váltak a ratifikált kiegészítések az alkotmány részévé, melyeket összefoglalóan *Bill of Rights*nak neveztek. Massachusetts, Connecticut és Georgia államok törvényhozása csak 1940-ben ratifikálta a *Bill of Rights*ot.

A ratifikálás révén a *Bill of Rights* normatív erejűvé vált, mégpedig úgy, hogy részét képezte az Unió „szupertörvényének”, az alkotmánynak. A *Bill of Rights* alkotmány szintjére emelése jelenti az alapvető eltérést a francia *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*hez képest. Az *Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata* a jogokat talán szebben, elegánsabb módon fogalmazza meg, mint az amerikai *Bill of Rights*, de azok a nyilatkozatban inkább csak absztrakt tisztaságú politikai maximák, semmint mindenkire nézve kötelező, a tételes jog részeivé vált normák. A *Bill of Rights*ban rögzített szabadságjogok az államhatalom által szankcionált, további konkretizálást nem – tegyük hozzá, hogy értelmezést azonban igen – igénylő normákká váltak. Earl Warren főbíró joggal nyilatkozott úgy, hogy a *Bill of Rights*nak „valamennyi alkotmány szívévé” kéne válnia.

A *Bill of Rights* politikai jelentőségét, súlyát jól illusztrálja az, hogy a föderalista többséggel rendelkező Kongresszus által 1798-ban elfogadott *Sedition Act* elleni küzdelemben a szólásszabadságot garantáló I. kiegészítésre hivatkozás jelentette a döntő fegyvert. A kormányzatot bíráló nyomdászok, így a philadelphiai nyomdász és kiadó, William Duane elhallgattatásának eszközéül szolgáló *Sedition Act* ellen a felháborodott polgárok a Kongresszusnál a szólásszabadságot garantáló I. kiegészítésre hivatkoztak. A *Supreme Court* részéről nem került sor a törvény alkotmányellenességének felülvizsgálatára. Az 1800-ban tartott, a központi hatalmat minden eszközzel növelni akaró föderalista párt választási vereségét követően sikerült a törvényt hatálytalanítani. A *Bill of Rights*ban szereplő alapvető szabadságjogok értelmezése az elmúlt kétszáz évben gyakran képezte

vita tárgyát. A Legfelső Bíróság szerepe a *Bill of Rights* értelmezésében csak lassan alakult ki. A *Supreme Court* első, *Bill of Rights*-szal kapcsolatos döntése 1833-ból származik.

6. Az Unió alaptörvénye a preambulumban a népet nevezi az alkotmány alkotójának. Az I. cikk értelmében a törvényhozó hatalom letéteményese a Kongresszus, amely a Képviselőházból és a Szenátusból áll. A Képviselőház tagjait kétévenként a nép választja. A Szenátus tagjait – valamennyi államból kettőt –, akiket eredetileg az egyes államok törvényhozása választott, az 1913-ban elfogadott XVII. kiegészítés (módosítás) értelmében az adott állam lakossága hat évre választja. A Szenátus az USA föderális szerve, mely a szövetségi állam külügyeinek területén s a belpolitikában igen fontos szerepet játszó intézmény. Kiemelendő, hogy a Szenátus semmiféle rokon vonást nem mutat az angol *House of Lords*-szal.

A szövetségi állam vertikálisan tagolt struktúrája a hatalmi ágak elválasztása, elkülönítése szempontjából szervesen kapcsolódik a horizontális hatalommegosztáshoz. Ezáltal a főképpen Locke-ra (*balancing the power of government by placing several parts of it in different hands*) és Montesquieu-re visszanyúló, a hatalmi ágak megosztására vonatkozó elv valóban szerves része az USA államrendszerének. Gyakran nem kap kellő figyelmet a tény, hogy a *separation of powers* alkotmányban lefektetett elve nem az államhatalom három, egymástól független ágának létrehozását jelentette.

A hatalmi ágak egymástól elválasztásának biztosítékát jelentő elv ténylegesen azt jelenti, hogy három elkülönített, egymással egyenrangú, a hatalom gyakorlásában szerephez jutó intézményt hoztak létre. Ennek célja, hogy gátat vessenek az önkényuralom kialakulásának. Amint Madison a *The Federalist* 47. esszéjében oly szemléletesen írja: „A hatalomnak ugyanazon kézben való egyesítése, legyen az bár egy, több vagy számos kéz [...] csakis magát az önkényuralmat jelentheti.” A Legfelső Bíróság több, a Kongresszus által hozott törvényt érvénytelenített, a hatalmi ágak elválasztásának elvére hivatkozva.⁹ A hatalmi ágak elválasztása századunk első évtizedeiben is ugyanazon funkciót tölti be, mint alkotmányban rögzítésének idején.

Az Unió alaptörvényében rögzített „fékek és egyensúlyok” (*checks and balances*) révén biztosított a kiegyensúlyozott hatalomgyakorlás. A *coordinated powers* később kifejlesztett technikája ellenére azonban felmerül a kérdés, hogy a 21. század második évtizedében az USA hagyományos állami szervezete, melyben a Kongresszus és az elnöki hatalom közti konfliktus nem ritka jelenség, megfelelő alapul szolgál-e egy világhatalom irányítására (Sunstein, 1995, 1. skk.).

⁹ A *Marbury vs. Madison* ügyben hozott döntés jelentős lépés volt a *Supreme Court*, illetve a bírói hatalmi ágazat egyenlő súlyt képviselő hatalmi ágként való elismerésében. John Marshall szerepére vonatkozóan lásd Friedman, 1988, 117.

Kétségtelen, hogy az elnök lényegesen szélesebb hatáskörrel rendelkezik, mint az alkotmány szövege alapján feltételezhető volna. Ugyanakkor nem állíthatjuk, hogy az elnöki hatalom kiterjesztésére az elmúlt két évszázad során törvénytelen módon, az alkotmány megsértésével került volna sor.

7. Az alapító atyák az alkotmány kidolgozása során világosan látták a Kongresszus szerepét és hatáskörét. De nem rendelkeztek világos képpel a végrehajtó hatalomról, amit az is mutat, hogy jelentős nézetkülönbségek mutatkoztak e hatalom terjedelmét illetően. Csak a tanácskozások végső szakaszában sikerült abban a kérdésben egyetértésre jutni, hogy egy monisztikus végrehajtó hatalom elvei legyenek az Unió alaptörvényében lefektetve. A monisztikus felfogást tükrözi az alkotmány II. cikkének 1. szakasza, melynek értelmében a végrehajtó hatalom az USA elnökét illeti meg.

Az elnök hatáskörét az alkotmány viszonylag szűkszavúan határozza meg. Az elnök hatásköre kiterjed a külpolitika irányítására. Thomas Jefferson szerint: „The transaction of business with foreign nations is executive altogether.” Vonatkozik ez kiváltképpen a nemzetközi szerződések kötésére, részben a Szenátus jóváhagyását feltételezve. Az elnök hatásköre kiterjed továbbá a törvények lelkiismeretes végrehajtására, a szövetségi tisztségviselők és a szövetségi bíróságok bírúinak kinevezésére, továbbá a kegyelmi jog gyakorlására. Az elnök a hadsereg főparancsnoka. Vétójoggal rendelkezik a Kongresszus által elfogadott törvények tekintetében, bár a vétójogot a Kongresszus kétharmados többséggel hatálytalaníthatja. Az alkotmányon kívül más törvények is felruházhatják az elnököt bizonyos jogokkal.

Az Alapító Atyáknak a felvilágosodás eszméit követve nem állt szándékában erős végrehajtó hatalom létrehozása. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az alkotmányfejlődés iránya idővel eltért az eredeti szándéktól. Az alkotmány nem egy tekintetben töredékes és nem egészen egyértelmű szövegének értelmezése már viszonylag korán az elnök úgynevezett „inherens jogositványainak” elfogadásához vezetett.

8. Az amerikai alkotmány kétségtelenül legeredetibb és európai, sőt, ma már világviszonylatban is legnagyobb hatású alkotóeleme a harmadik hatalmi ágat jelentő bírói hatalom (judicial power), melyet az 1789-ben elfogadott Bírósági Törvény (Judiciary Act) a szövetségi bíróságok, különösen a Legfelső Bíróság javára jelentősen kiszélesített.

A gondolat, hogy legyen mód valamilyen formában az alkotmány (alaptörvény) szövegében szereplő szabályok tényleges alkalmazásának jogi garantálására, illetve azok végrehajtásának ellenőrzésére, már jóval korábban felmerült. Pennsylvania állam 1776-ban elfogadott alkotmánya rendelkezik a *Council of Censors* létesítéséről. Feladata az államhatalom képviselői „alkotmányos viselkedésének”

ellenőrzése, figyelemmel kísérése. A széles körű elnöki hatalom mellett a Legfelső Bíróság (Supreme Court) kiemelkedő szerepe az USA alkotmányának és alkotmányos rendszerének legsajátosabb vonása.

A Legfelső Bíróság egymást „testvérnek” (brethren) szólító tagjai életkori korlátozás nélkül töltik be hivatásukat, egészen kivételes társadalmi presztízst élvezve. William Howard Taft, aki korábban az USA elnöke volt, nyolc évvel elnöki mandátuma lejártát követően (1921–1930) a Legfelső Bíróság elnöke lett¹⁰, ami jól szemlélteti a *Supreme Court* kivételes súlyát. A Legfelső Bíróság fontos ítéleteinek meghozatalával jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az USA alkotmánya ne merevedhessék meg. Konzervatív és progresszív vonásokat egyaránt mutató ítélkezési gyakorlata, döntéshozatala révén a *Supreme Court* komoly szerepet töltött be a szabadságon és egyenlőségen nyugvó jóléti állam (welfare state) létrehozásában. A Legfelső Bíróság nemegyszer került konfliktusba a Kongresszussal és az elnökkel. Emlékezetes a *Supreme Court* és Franklin Delano Rooseveltnél elnök konfliktusa, a *New Deal* éveiben.

Az ellentét oda vezetett, hogy az elnök növelni kívánta az 1937. február 5-én nyilvánosságra hozott *Court Packing Plan* keretében a Legfelső Bíróság tagjainak számát, hogy elháruljon az akadály a *New Deal* programjának megvalósítása útjából. De a *Supreme Court* tagjai száma növelésének gondolata megbukott a közvélemény ellenállásán, amely nem kívánt változtatni a rendkívüli tekintélynek örvendő intézmény struktúráján. A Kongresszus is ellenezte a *judicial branch* politikai súlyának ezzel elkerülhetetlenül együtt járó növekedését, amihez a tervezett reform kétségtelenül vezetett volna.¹¹

9. Az alapító atyáknak nem volt szándékukban a bírói hatalomnak (judicial branch of power) azon szerepet biztosítani, melyet idővel az alkotmányfejlődés és a politikai helyzet változása során kapott. Az Unió alaptörvénye III. cikkének 2. szakasza alapján a bíróságokat pusztán „ügyek és jogviták” (cases and controversies) törvények mércéje alapján való felülvizsgálata, nem pedig az absztrakt normakontroll illeti meg. A VI. cikk 2. bekezdésének értelmében az alkotmány az ország legfőbb törvénye (supreme law of the land).

¹⁰ William Howard Taft, aki 1909–1913 közt volt az USA elnöke, fiatalon, huszonkilenc éves korában lett Ohio állam Legfelső Bíróságának bírója. Bírója volt az egyik legtekintélyesebb szövetségi bíróságnak (*US District Court for the 6th Circuit*) is, továbbá professzora a Cincinnatti Law Schoolnak (Cushman, 1993, 342. skk.).

¹¹ Jeremy Bentham, aki az 1789-ben publikált, híres *Introduction to the Principles of Morals and Legislation* című művében az USA-t a földkerekség egyik legvilágosodottabb, ha ugyan nem a legfelvilágosodottabb nemzetének tekinti, a Szenátust a Lordok Háza gyenge utánzásának tartja (Hart, 1982, 73.). Bentham azért is kritizálja az USA-t, mert – hasonlóan Angliához – nem törekszik jogrendszerre kodifikálására (Hart, 1982, 65. skk.). Az USA jogrendszerének kodifikálására nézve lásd Földi–Hamza, 2020, 124–126. és Hamza, 2009, 416–621.

E klauzula biztosít kiemelkedő szerepet a Legfelső Bíróságnak az USA alkotmányos rendszerében. Nyilvánvaló, hogy egy alkotmány csakis az esetben válhat egy ország alaptörvényévé (fundamental law), ha az államhatalom törvényhozó és végrehajtó ágainak alkotmánnyal ellentétes normái, valamint rendelkezései nem hatályosulhatnak. Hamilton a *The Federalist* híres 78. esszéjében fogalmazta meg az elveket, melyeknek értelmében a bíróságoknak az alkotmány szellemének „örzöivé” kell válniuk. Ezekből következik az, hogy a bíróságoknak hatáskörrel kell rendelkezniük az alkotmánnyal ellentétes törvények érvénytelenítésére.

A törvények alkotmányosság szerinti felülvizsgálatának gondolata Edward Coke-tól származik, aki azt a 17. század elején fogalmazta meg Angliában.¹² A fentebb már említett *Marbury vs. Madison* ítéletben a Legfelső Bíróság élen harmincnégy éven át, 1801 és 1835 között álló John Marshall főbíró a törvények alkotmányosság szerinti felülvizsgálatát s azok megsemmisítésének lehetőségét alkotmányellenességük esetében a következőképp indokolta. Az alkotmány mint a legmagasabb szintű, a nép akaratóban gyökerező törvény, az államhatalmat, a végrehajtó hatalmat csak meghatározott keretek közt engedi érvényesülni. Konfliktus esetén az alkotmánnyal ellentétes norma vagy rendelkezés jognak nem tekinthető, így azokat a bíróságok, a jog értelmezői s védelmezői, nem alkalmazhatják.¹³

Az USA-ban a *judicial review* letéteményese nem kizárólag a *Supreme Court*.¹⁴ Az egyes tagállamok legfelső bíróságának is joga van az adott állam törvényhozá-

¹² Edward Coke (1552–1634), aki 1606–1613 közt Chief Justice of the Common Pleas volt, majd 1613-ban a King’s Bench főbírája lett, 1610-ben a Dr. Bonham’s Case kapcsán fogalmazta meg azt, hogy a Common Law felette áll a Parlament által hozott törvényeknek. Ha az Act of Parliament ellentétben állna a „common right & reason”-nel, semmisnek tekintendő („And it appears in our books, that in many cases, the common law will control Acts of Parliament, and sometimes adjudge them to the utterly void: for when an Act of Parliament is against common right and reason, or repugnant, or impossible to be performed, the common law will control it and adjudge such act to be void...”). Az érvénytelenné nyilvánítás alapját a common right and reason megtestesítő Common Law megsértése, nem pedig a Parlament által elfogadott törvény sokszor nem könnyen megállapítható alkotmányellenessége jelenti (Plucknett, 1926, 30. skk.). A Dr. Bonham’s Case szolgált 1765-ben a Bélyegtörvény (Stamp Act) kapcsán a londoni Parlament törvényeit alkotmányellenesnek tekintő doktrína alapjául (Corwin, 1928–1929, 398. és Corwin, 1950, 4. skk.). Edward Coke pályájára nézve lásd Thorne, 1985, 223–238. A Dr. Bonham’s case-szel kapcsolatosan lásd még Thorne, 1985, 269–278.

¹³ A *Marbury vs. Madison* ügyben hozott döntés idején a Philadelphiai Gyűlés ötvenöt küldöttet közül még harminckilencen voltak életben. A döntés ellen egyedül Dél-Karolina állam delegáltja, Charles Pinckney tiltakozott (Warren, 1937, 127.).

¹⁴ A *Supreme Court* által gyakorolt *judicial review* és a politika kapcsolatát elemzi átfogóan Jesse H. Choper. Utal arra, hogy a *judicial review* nem egyszer kerül összeütközésbe a többségi elvvel (principle of majority) (Choper, 1980). A *Supreme Court* tagjainak jelölése az USA elnöke részéről nagyon gyakran politikailag (is) motivált. Például Joseph Story jelölésének politikai hátterére nézve lásd Dowd, 1965, 265. skk.

sa által elfogadott normák alkotmányosság szerinti felülvizsgálatára. Az alkotmányosság szerinti felülvizsgálat mércéjéül az Unió alaptörvénye mellett az egyes államok alkotmányai is szolgálnak. A tagállamok legfelső bíróságai megsemmisíthetik a normákat, rendelkezéseket, melyek ellentétesek az adott állam alkotmányával. Ezen összefüggésben utalunk arra, hogy az egyes államok alkotmányai távolról sem annyira stabilak, mint az unió alaptörvénye. Louisiana államnak például tizenegy, Georgiának tíz, Dél-Karolinának hét alkotmánya volt. Az ötven állam közül csupán tizennyolc törvényhozása nem fogadott el egynél több alkotmányt. Massachusetts állam 1780-ban elfogadott alaptörvénye a legrégebbi alkotmány. Módosítására, kiegészítésére ugyanakkor nagyon gyakran, eddig 116 alkalommal került sor.

10. Az egyes államok alkotmányai alapvetően ugyanazon kérdéseket szabályozzák, mint az Unió alaptörvénye. Először az állam kormányzati struktúrájáról rendelkeznek, majd azt követően az alapvető szabadságjogokat szabályozzák. Az államok alkotmányainak rendszerén belül a 3. részt a szabályozás tárgyát tekintve igencsak változatos, úgynevezett „szupertörvényhozás” alkotja. A szupertörvényhozás esetében olyan rendelkezéseknek az alkotmány szövegébe felvételéről van szó, melyek különben hagyományos, tehát nem alkotmányszintű törvényhozás tárgyát képeznek. Az alkotmány szövegébe felvételüknek gazdasági vagy politikai indítékai vannak.

Kétségtelen, hogy az Unió alaptörvénye is tartalmaz a szupertörvényhozással közös jegyeket viselő rendelkezéseket. Ilyen például az I. cikk 9. szakaszának a különböző adók s illetékek kivetésével kapcsolatos rendelkezése. Szupertörvényhozásnak tekinthető egyes amerikai alkotmányjogászok nézete szerint az alkoholtilalomról rendelkező, ma már hatályon kívül helyezett XVIII. kiegészítés is. Az egy bizonyos korszak sajátos gazdasági, politikai helyzete által motivált részletszabályozás jellegű szupertörvényhozás gyakran vezet az egyes államok alkotmányának módosításához vagy éppen új alkotmány elfogadásához.

Az USA alkotmányos rendszerének egyik pillérét jelentő *judicial review* vonatkozásában fontos szerepet töltöttek-töltenek be az egyes államok legfelső bíróságai. Az 1871 és 1900 közötti időszakban a tagállamok *Supreme Court*jai sokszor aktívabbak és invenciózusabbak voltak, mint a szövetségi Legfelső Bíróság. Az 1868-ban elfogadott XIV. alkotmánymódosítás alapján nyugvó *due process* elv, amelynek értelmében az államok nem hozhatnak vagy alkalmazhatnak olyan törvényeket, amelyek korlátozzák az USA állampolgárait megillető előjogokat vagy mentesítéseket, és egyetlen állam sem foszthat meg valakit szabadságától vagy tulajdonától megfelelő törvényes eljárás nélkül, széles körű kiterjesztő értelmezésen nyugvó alkalmazása elsősorban az államok bíróságainak érdeme. Ugyanez vonatkozik az ugyancsak a XIV. módosításra épülő szerződési szabadság doktrínájának bírói alkalmazására. A *judicial review* a 20. században az egyes államok

bíróságainak gyakorlatában talán még nagyobb szerephez jutott, mint a 19. század utolsó harmadában. Jól szemlélteti e tendenciát az, hogy például New York államban a bíróságok 1906 és 1938 között 451, az állam törvényhozása által elfogadott jogszabályt tekintettek alkotmányosnak és 136-ot alkotmányellenesnek (Smith, 1952, 223.).

11. Az USA-ban a *judicial power* s a másik két hatalmi ág közt időnként jelentkező konfliktus nem jelenti azt, hogy tendenciaszerűen ne volna összhang a hatalmi ágak között. Hangsúlyoznunk kell, hogy a *Supreme Court* olyan jeles bírái, mint Oliver Wendell Holmes, Charles Evans Hughes, Harlan Fiske Stone, Benjamin N. Cardozo, Louis Dembitz Brandeis és Felix Frankfurter ideológiai beállítottságuktól függetlenül éppen azért voltak kiemelkedőek, mert jó érzékük volt a politikai események iránt.¹⁵ Az ő esetükben nem túlzás egyfajta *judicial statesmanship*ről beszélni. A *judicial law-making* ilyen értelemben nem ellentétes a Kongresszus és az egyes államok törvényhozása által elfogadott normákban több áttételen keresztül kifejezésre jutó politikai akarattal.

Ezen összefüggésben a Legfelső Bíróság *Chief Justice*-a, Charles Evans Hughes híres mondása – mely szerint a „*Supreme Courtra* nézve az alkotmány az irányadó, de az alkotmány az, amit mi, a bírák állapítunk meg” (“We are under a Constitution, but the Constitution is what the judges say it is”)¹⁶ – nem az egyes hatalmi ágak közti ellentétre, hanem éppen ellenkezőleg, az azok közt tendenciaszerűen mutatkozó egységre utal. John Marshall főbíró szerint az „alkotmányt a későbbi korok számára alkotják, és úgy tervezik, hogy megközelítőleg azt a halhatatlanságot érje el, amelyet az ember által alkotott intézmények érhetnek el”.¹⁷

12. Az USA alkotmánya, melynek megfogalmazása során az alapító atyák a klasszikus antikvitás és a modern Európa kiemelkedő állambölcseleínek műveire egyaránt támaszkodtak, a *társadalmi konszenzust* tekinti a politikai legitimitáció alapjának. Ez, a már Jefferson és Hamilton által megfogalmazott elv az alapköve az USA alkotmányos rendjének, amely világtörténelmi viszonylatban is egyedülálló stabilitást biztosított és biztosít jelenleg is az államnak.

¹⁵ Jefferson B. Fordham 1957-ben New Yorkban tartott előadásában utal arra, hogy az alkotmány időállóságának egyik legfontosabb elemét a bíróságok *authoritative interpretation*je biztosítja (Fordham, 1970, 603.).

¹⁶ Hughes sokat idézett mondása 1907. május 3-án hangzott el a New York államban lévő Elmira-ban tartott beszédében (Hughes, 1908, 139. sk.).

¹⁷ „A constitution is framed for ages to come and is designed to approach immortality as nearly as human institutions can approach it.” John Marshall a sokat vitatott *Cohens vs. Virginia* döntésben fogalmazott így 1821-ben (*Cohen vs. Virginia* 19 U.S. 264, 387.). (Vö. Brennan, 1992, 109. skk.)

Louis Dembitz Brandeisnek, aki nem sokkal később a *Supreme Court* egyik liberálisnak tekintett bírója lett, 1915-ben mondott szavai nézetünk szerint ma is érvényesek.¹⁸

13. Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának elemzését legtöbbször a filozófiai oldalról történő megközelítés jellemzi. A kutatásokban gyakran háttérbe szorul a történeti és a jogi megközelítés. Sokszor hiányzik az alkotmány az etika oldaláról történő vizsgálata is. Az alkotmány több síkon történő elemzése alapján tudunk objektív képet alkotni az USA alkotmányos rendszerének kialakulásáról, fejlődéséről és mai helyzetéről. Vonatkozik ez különösen az államhatalmi ágak elválasztásának kérdésére.

Az USA alkotmányában az állam deklaráltan, a népszuverenitás eszméjére alapozva a „nép ügyével” azonosul. A nép és az állam közötti kapcsolat az alkotmány szintjén szorossá, sőt egymástól elválaszthatatlanná válik, melyet az államnak törvényhozás útján minden eszközzel erősítenie kell. Erre kifejezetten utal az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának kidolgozásában részt vállaló John Adams. Az USA alkotmánya számos olyan elemet tartalmaz, amely Platón és Arisztotelész alapján már ismert volt. A leglényegesebb különbség Platón és Arisztotelész állambölcselete és az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya között az, hogy az USA alkotmánya valamennyi ember, polgár alapvető egyenlőségét feltételezi.

Az USA alkotmányában, pontosabban az arra épülő, évtizedekkel később kialakult, ma már stabilnak tekinthető alkotmányos rendjében kifejezésre jutó egyenlőségelmélet legfontosabb eleme az, hogy valamennyi ember, etnikumától és társadalmi helyzetétől függetlenül ugyanazt a jogállást élvezzi. Az USA alkotmánya szoros kapcsolatban áll a valósággal, azt nem az elvont fogalmakban való gondolkodás jellemzi. Az állam működéséhez valamennyi társadalmi réteg, csoport közötti harmóniára van szükség. A közmegegyezés, a *concordia* követelménye az idea és a társadalmi valóság integrálásának gondolatát tükrözi. Az állam ezáltal válik „mindenki ügyévé”, Marcus Tullius Cicerót követve *res populivá*. Fontos utalni arra, hogy a polgárok egyetértése, a *consensus omnium* biztosítja az alkotmány módosításának lehetőségét is.

¹⁸ „I see no need to amend our Constitution. It has not lost its capacity for expansion to meet new conditions unless interpreted by rigid minds which have no such capacity. Instead of amending the Constitution, I would amend men’s economic and social ideas. Law has always been a narrowing, conservatizing profession. What we must do in America is not to attack our judges, but to educate them.” (Corwin, 1948, 175.) Edward S. Corwin (1878–1963), kinek műveire e tanulmány elkészítése során gyakran hivatkozunk, nem volt jogász. Munkái ellenére komoly hatással voltak az amerikai alkotmány értelmezésére. Harminckét éven át egyedül Corwin nem volt jogász a tíz szerző között, akiket a Legfelső Bíróság leggyakrabban idézett (Corwin, 1976, ix.).

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányos rendszerének kidolgozásában ugyancsak részt vállaló Thomas Jefferson és James Madison között a legteljesebb egyetértés éppen az alkotmány flexibilitásának kérdésében volt. Az USA alkotmányában az állam a társadalomhoz szorosan kapcsolódik. Az alkotmányban kiemelt szerepet kap a tulajdon védelme. Az alkotmányozók osztották John Locke nézetét, aki a tulajdon, a *property* védelmét az állam egyik legfontosabb feladatának tekinti. Az alkotmány lényeges eleme továbbá a közösségi érdek jogi úton való védelme. A 18. század végén az amerikai alkotmányozók figyelemmel voltak az alkotmányozás több évszázados hagyományaira, attól függetlenül, hogy azokat kortársaik konzervatívnak vagy éppen progresszívnak tekintették. Kimutatható ez különösen a hagyományokhoz való ragaszkodásban és a végrehajtó hatalom részéről jelentkező zsarnokság feltétlen elvetésében.

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányában és értelmezésében, amely a 21. század alkotmányozása számára Európán kívül és Európában egyaránt példaértékű és követésre érdemes, kifejezésre jut a köztársaságpártiság, a szabadság gondolatának elfogadása, a magántulajdon sérthetetlenségének eszméje, valamint az arányos szociális és politikai egyenlőség tana. A gazdasági, politikai és erkölcsi elemeket egyaránt tartalmazó alkotmány hidat épít a társadalom és az állam között, elválasztva – s az elválasztásnak jogi garanciákat biztosítva – az államot a kormányzástól.

IRODALOM

- Brennan, W. J. (1992): The Ninth Amendment and Fundamental Rights. In: O'Reilly, J. (ed.): *Human Rights and Constitutional Law: Essays in Honour of Brian Walsh*. Dublin
- Choper, J. H. (1980): *Judicial Review and the National Political Process: A Functional Reconsideration of the Role of the Supreme Court*. Chicago: The Univ. of Chicago Press
- Corwin E. S. (1928–1929): The “Higher Law” Background of American Constitutional Law. *Harvard Law Review*, 42.
- Corwin, E. S. (1948): *Our Constitutional Revolution and How to Round it Out*. Pennsylvania Bar Association Quarterly, 19, April
- Corwin, E. S. (1950): The Natural Law and Constitutional Law. *Proceedings of the Natural Law Institute*, 3.
- Corwin, E. S. (1976): *Presidential Power and the Constitution: Essays by Edward S. Corwin*. Ed. with an Introduction by R. Loss. Ithaca–London: Cornell Univ. Press
- Cushman, C. (ed.) (1993): *The Supreme Court Justices: Washington DC*. Congressional Quarterly
- Dowd, M. D. (1965): Justice Joseph Story and the Politics of Appointment. *The American Journal of Legal History*, 9.
- Fordham, J. B. (1970): The Legal Profession and American Constitutionalism. In: *The Benjamin N. Cardozo Memorial Lectures*. Vol. 2. New York: Association of the Bar of the City of New York
- Földi A. – Hamza G. (2020): *A római jog története és intézményei*. 24. átdolg. és bőv. kiadás, Budapest Oktatási Hivatal, 124–126.
- Friedman, L. M. (1988): *State Constitutions in Historical Perspective*. ANNALS, AAPSS, 496, March

- Grimm, D. (1970): *Europäisches Naturrecht und Amerikanische Revolution: Die Verwandlung politischer Philosophie in politische Techne*. In: *Ius Commune* Bd. III. Frankfurt am Main, 120–151.
- Hamza G. (2009): *Entstehung und Entwicklung der modernen Privatrechtsordnungen und die römischrechtliche Tradition*. ELTE Jogi Kari Tudomány 5. Budapest: Eötvös Universitätsverlag 416–621.
- Hart, H. L. A. (1982): *Essays on Bentham: Studies in Jurisprudence and Political Theory*. Oxford: Oxford University Press
- Herlitz, N. (1969): *Elements of Nordic Public Law*. Stockholm: Norstedt
- Hölzle, E. (1931): Naturrecht, Staatsrecht und Historisches Recht im Zeitalter der englischen und amerikanischen Revolution. *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 24.
- Hughes, Ch. E. (1908): *Addresses and Papers*. New York: HardPress Publishing
- Jellinek, G. (1922): *Allgemeine Staatslehre*. 4. durchg., Aufl. Neudruck der Ausgabe vom 1914. Berlin
- Madison, J. (1910): *The Writings of James Madison*. (ed. G. Hunt) Vol. 1–9. New York: G. P. Putnam's Sons, 9/533. <https://oll.libertyfund.org/title/madison-the-writings-vol-9-1819-1836>
- Plucknett, Th. F. T. (1926): Bonham's Case and Judicial Review. *Harvard Law Review (HLR)* 40.
- Scott, W. B. (1977): *In Pursuit of Happiness: American Conceptions of Property from the Seventeenth to the Twentieth Century*. Bloomington, Indiana
- Smith, F. A. (1952): *Judicial Review of Legislation in New York: 1906–1938*. New York: Columbia University Press
- Sunstein, C. R. (1995): An Eighteenth Century Presidency in a Twenty-First Century World. *Arkansas Law Review*, 48.
- Thorne, S. E. (1985): Dr. Bonham's Case. In: Thorne, S. E.: *Essays in English Legal History*. The London–Ronceverte: Hambledon Press, 269–278.
- Thorne, S. E. (1985): Sir Edward Coke, 1552–1952. In: Thorne, S. E.: *Essays in English Legal History*. London–Ronceverte: The Hambledon Press, 223–238.
- Warren, Ch. (1937): *Congress, the Constitution and the Supreme Court*. Boston: Little, Brown, and Company

AZ EMBERT KÖRÜLVEVŐ KAPCSOLATI HÁLÓ ÉS A JÁRVÁNY PRÓBATEVÉSE¹

THE HUMAN NETWORKS AROUND US AND THE CHALLENGE OF THE PANDEMY

Pléh Csaba

az MTA rendes tagja, Közép-európai Egyetem Kognitív Tudományi Tanszék, Budapest
vispleh@ceu.edu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az áttekintő tanulmány a Covid-járványhelyzettel kapcsolatos viselkedéstudományi kutatási feladatokat és eredményeket tekinti át. Fontos mozzanat, hogy a pandémia okozta helyzet egyben ritka „természetes kísérletként” is értelmezhető, mind a nemzeti járványstratégiák pszichés hatásainak összehasonlításában, mind a fejlődéslélektanban, mind a személyes kapcsolatokra gyakorolt hatások elemzésében. A kapcsolatoknál a külső baráti körök hiánya számos feszültséget eredményez, s a karantén hatására az érzelmi együttérzés csökken, miközben mások helyzetének megértése növekszik. A depressziós és stresszreakciók fontos modulálója az optimizmus és a bizonytanságtűrés.

ABSTRACT

The paper reviews behavioral science research tasks and results related to the COVID epidemic situation. It is a crucial aspect that the pandemic situation can be interpreted as a rare 'natural experiment' in comparing the mental impact of different national strategies, in developmental psychology, and in analyzing the impact on personal relations. Regarding egocentric networks the lack of wider friendship circles creates many tensions, and due to the lockdown emotional empathy decreased while the understanding of the situation of others increased. Important modulators of the depressive and stress reactions are optimism and tolerance for ambiguity as personality variables.

Kulcsszavak: egocentrikus hálók, Dunbar-szám, karanténszorongás, kapcsolatbeszűkülés

Keywords: ego-centric networks, Dunbar's number, lockdown anxiety, connection narrowing

¹ Az EDUVITAL/EDIGITAL *Vas utcai délutánok* előadás-sorozat 2021. március 3-ai előadása. Köszönöm Falus Andrásnak a meghívást, s Forgács Bálint és Kardos Péter kommentárjait.

A címben szándékosan szerepel a semlegesnek szánt kifejezés, *próbatévése*, mert nem akartam eleve csak a terhet jelző olyan kifejezéseket használni, mint a *stressz*. Örök optimistaként hiszek abban, hogy a járványhelyzetben sok minden újat megtanulunk az emberi viselkedés szabályozóiról és arról, hogyan tudunk saját sorsunkba beleavatkozni. A kutató pszichológusoknak a járvány nemcsak úgy jelenik meg mint stresszforrás, ami kétségtelenül velejárója, hanem úgy is, mint új lehetőség arra, hogy tanuljunk az emberről. Ebből javarészt a kapcsolati hatásokról fogok beszélni, de kitérek tágabb kérdésekre is.

KAPCSOLATAINK SZERKEZETE ÉS MEGHATÁROZÓI

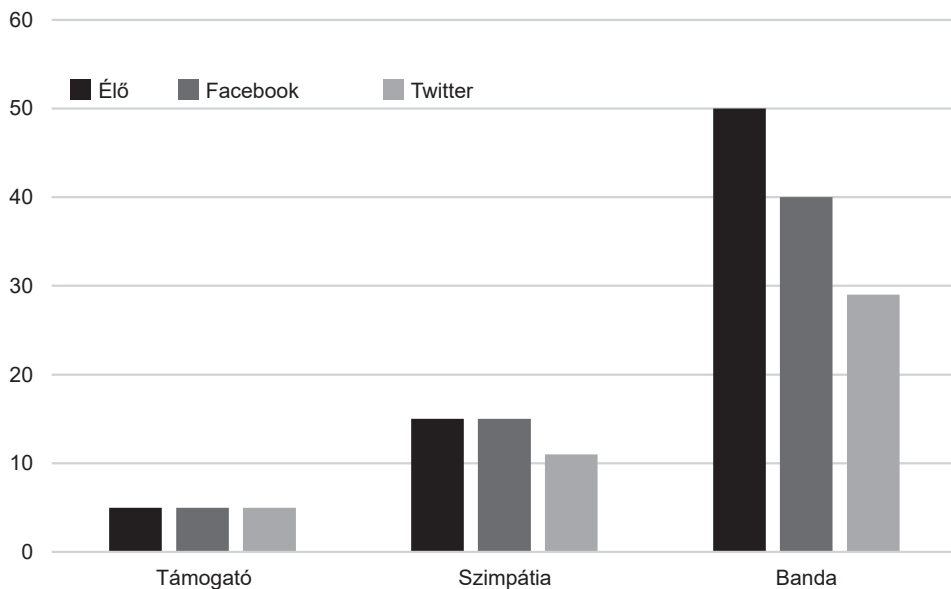
Az egyes embert mint egyént körülvevő ún. egocentrikus, különböző kapcsolati gyakoriságot és érzelmi befektetést érintő hálózatok egy nemzedék óta állnak a társadalomtudományok érdeklődésének előterében, a csoportok fél századát felváltva a hálózatok évtizedeivel. A sokunk munkáját motiváló Robin Dunbar elméletének fontosabb vonásai:

- Az emberek által valóban használt legnagyobb (külső) személyes csoport mintegy 120–140 fős, amit Dunbar (2003a,b) a főemlős agykérge és a tényleges csoportméret kapcsolatából vezetett le.
- Az emberek ugyanakkor különböző intimitású egymásba ágyazott hálózatokkal rendelkeznek. Az 5 fő körüli támogató, a 15 fő körüli szimpátia, az 50 fő körüli „banda” és a 150 fő körüli nagycsoport vesz körül mindannyiunkat, egyének közötti variabilitással (Roberts–Dunbar, 2011; Dunbar et al., 2015).
- Ezek korlátait érzelmi befektetés, perspektíva felvétel, illetve memória alakítja (Sutcliffe et al., 2012; Dunbar et al., 2015).
- Az egyes hálózatok méretének variabilitása összefügg személyiségtípusokkal és a „szociális agy” hipotézisnek megfelelően a társas kapcsolatban kiemelt szerepű idegrendszeri struktúrákkal és idegrendszeri mediátor, illetve hormonális anyagokkal (Dunbar, 2012, 2021a; Pléh–Unoka, 2015; Pearce et al., 2017).

Kiindulásként Dunbar tizenöt éven keresztül foglalkozott különböző főemlősök neocortex méretével és azzal, hogy a hominid evolúció során, a neocortex arányának, illetve méretének növekedésével megnő a csoportméret. Ebből ki lehet számolni, hogy a mai embernek kb. 120–150 fős a maximális csoportmérete, amit szervezeti tapasztalat is alátámaszt. Dunbar azon híres emberek közé tartozik, akiről elneveztek egy mutatót, a Dunbar számot (URL1), amelyet számos vita övez. Kísérik ezt evolúciós viták is a speciális főemlős és hominid életmód és a csoportméret kapcsolatáról, de számunkra érdekesebbek az internet hatásával

kapcsolatos felvetések. A korlátozott társas kapcsolati hálózatok kritikusai szerint nem igaz az, hogy az embernek csupán 150 barátja-ismerőse van, ez a webalapú világban megnő (Wellman, 2012). Dunbar (2010) maga összefoglalta a 150 körüli korlát mellett szóló elméleti érveket, s azt a tényt, hogy sokezeres baráti hálózattal rendelkező személyek is csak mintegy száz személlyel vannak egyáltalán internetes kapcsolatban, s száz–kétszáz úgynevezett barátjuk fényképét ismerik csak fel.

Az 1. ábra a különböző kapcsolati köröket mutatja eltérő közlési csatornáknál. Mind a való életben, mind a Facebookon, mind a Twitteren az igazán intenzív kapcsolatok köre ugyanakkora minden közegben. Ezen a körön Dunbar azokat érti, akikkel minden nap kapcsolatban van valaki. A szimpátia és a „banda”, a baráti és a lazább csoportnál nagyjából ugyanúgy oszlanak meg a különböző kapcsolatba tartozó emberek számai. A heti egyszeri, laza szimpátia kapcsolatból élőben ötven fő van, Twitteren harminc, vagyis a nagyságrendek hasonlóak. Dunbar szerint ezeknek a netes hálózatoknak ugyanolyan a struktúrája, mint a net előtti világban volt.

1. ábra. A személy körüli hálózatok izomorf szerkezete három eltérő modalitásban (Dunbar et al., 2015 adatai nyomán)

Dunbar amellett érvel, hogy a csoportméretet a mai társadalomban is ugyanazok az elvek irányítják, mint a gyűjtögető-vadászó életmód mellett. Ráadásul az *on-line* társas hálózatok mérete ugyanazokkal az agyi hálózatokkal korrelál, mint az *offline* hálózatoké (Kanai et al., 2012).

Saját vizsgálatainkban, amelyek vezető kutatója Rácz Anna volt (lásd Pléh–Unoka, 2015), mi is kimutattuk, hogy a legbelső, támogató csoport tagjainak adatait mintegy fejből tartjuk. Nincs olyan támogató barátunk, akire ne emlékeznénk fejből, míg a technikaimemória-mankó, amelyet ez esetben a mobiltelefon címlistája adott, csak a lazább, külső kapcsolatoknál segít. Tehát ez is egy közvetett indikátora annak, hogy a technológia elsősorban a felszínes kapcsolatokat érinti.

Dunbar az agyméretre alapuló érvelés mellett az érzelmi befektetés, az időmérlegek és a memória folyamataival érvelve magyarázza azt, hogy ezek a csoportok azért pont akkorák amekkorák, mert a különböző intimitású kapcsolatok, különböző interakciós sűrűség mellett, különböző érzelmi befektetést is jelentenek. Mint egy újabb összefoglalójában fogalmaz: „Idői erőforrásaink természetesen korlátozottak: időnknek csak ~20%-át szenteljük nem üzleti jellegű társas interakciókra, ami mintegy napi 3,5 órának felel meg” (Bzdok–Dunbar, 2020, 720.). Dunbar felfogásában a csoportméretek költség/haszon optimalizációja eredményezi azt, hogy a támogató csoport kisebb. Az érzelmi támogatás költsége korlátozza a támogató csoport, míg a szövetségek haszna a szimpátiacsoport méretét. Ez megmutatkozik a napi 3,5 óra interakció eloszlásában is: „A társas idő mintegy 40%-át legbelső körünk öt emberével, a támogató csoporttal töltjük, a következő 20%-ot a következő réteg, a szimpátia csoport további tíz emberével. Ez személyenként 17,5, illetve 4,5 perc. Két külső társas körünk maradék 135 embere átlagosan minden nap csak fejenként 37 másodperc kommunikációs időt kap.” (Dunbar, 2021b, 37.)

Fontos kutatási jellemző, hogy miközben Dunbar azt hangsúlyozza, hogy a korlátok evolúciós eredetűek, ezen belül nagy egyéni variabilitást találunk, melyeket sok szempontból értelmez. Egyik fontos biológiai korreláció, hogy a belső támogató csoport mérete annak függvénye, hogy hány emberrel tudok empatikus perspektívaváltásba kerülni, azaz hány embernek tudom a nézőpontját értelmezni. Míg a tágabb csoport, a 30–50 fős „banda” csoport sokkal inkább szociális emlékezetfüggő (Stiller–Dunbar, 2007). Dunbarék kutatásai azt is kimutatták, hogy a belső csoporthoz tartozás mérete összefüggést mutat az érzelmi szabályozásban kiemelt szerepű amigdala méretével. Úgy tűnik, hogy az amigdala nagyobb mérete egy nagyobb, érzelmileg fontos csoport meglétével jár együtt (Dunbar, 2012). Dunbar is tudja jól, hogy itt egy tyúk vagy tojás probléma van, s majd longitudinális vizsgálatok fogják tisztázni, hogy a sok barát okozza-e a nagyobb amigdalát, vagy az amigdala nagysága okozza a sok barátot.

Dunbar csoportja a társas agy elméletnek megfelelően arra nézve is végzett kutatásokat, hogy a különböző erősségű csoportoknak milyen génaktivációs összefüggései vannak a különböző, a társas életben feltételezett biológiai anyagokkal. A kötődési stílus 25%-os valószínűséggel együtt jár a tesztoszteronszint változataival. A magasabb tesztoszteronszintnél inkább jellemző a bizonytalanabb

kötődés, alacsonyabbnál a biztos. A béta endorfin kifejeződése szintén a kötődési stílussal kapcsolódik legerősebben össze. Ugyanakkor az oxitocin, a szociális idegtudomány legnépszerűbb anyaga, elsősorban a támogató, a legintimebb belső kapcsolatok jellegével függ össze. A dopaminszint viszont mind a diadikus támogató kapcsolatokkal, mind a tágabb hálózattal összefügg, míg a szerotoninszint csak a tágabb hálózattal (Pearce et al., 2017).

Természetesen a csoportok között állandó mozgás van. Gyerekeinknél és egyetemista tanítványainknál látjuk, hogyan váltják fel a családtagokat a barátok a belső körben. Amikor új emberek kerülnek be ebbe az intim körbe, akikkel minden nap beszélünk, akkor a régi emberek kiesnek. Ez persze nem valamiféle dráma, hanem az élet természetes menete. Dunbar csoportja azt is kimutatta, s ez már egy kicsit közelít minket a járványhelyzethez, ahogy egyetemistáknál az otthonról való elköltözésnél alakul az érzelmi közelség, illetve a kapcsolatsűrűség. Az otthonról távol töltött hónapok arányában, 18 hónap után nagyon lecsökken az érzelmi közelség. Az emberek a fizikai eltávolodás után, érzelmileg is eltávolodhatnak egymástól (Bzdok–Dunbar, 2020).

A járvánnyal kapcsolatos lezárások nemcsak köznapi életünkben jelentenek kapcsolati gondokat, hanem a kutatók számára is új adatokat szolgáltatnak a kapcsolatok meghatározóiról és jelentőségéről az ember életében.

MI TÖRTÉNT A KAPCSOLATOKKAL A BEZÁRTSÁGBAN?

A viszonylag rugalmasan alkalmazkodó áttérés a karantén bizonyos aspektusaihoz számos érdekes antropológiai vonásunkat mutatta újra fel. A karantén eredményezte összezártság és az otthon dolgozás pusztán a mi városiasodott világunkban olyan furcsa helyzet, miután csak az utóbbi 150–200 évben vált szét egymástól a fejlett országok világában a munka, az iskola és a család közege. Az emberiség jó része ebben a pillanatban is úgy él, hogy számukra nem különleges az, hogy egész nap ugyanazokkal vannak együtt. Ez nekünk olyan, mintha egy eredetileg meglévő, az iparosodás világát megelőző kapcsolati mintázatunkra kellene visszatérnünk. Ugyanakkor az emberekben a történelem során kialakult a véletlenszerű találkozások igénye is. Nem véletlen, hogy ahogy tudunk, városokat kezdünk építeni. A városok világában a nem tervezett kapcsolatok jelentősége, nemcsak a párválasztásban, hanem az intellektuális dolgokban, a problémamegoldásban és sok más téren is kiemelkedő. Ebben az új helyzetben azonban nagyon beszűkül ennek lehetősége, ami szintén sajátos forrása lehet a stresszeknek. Nagy feszültséget teremt a járványhelyzet bennünk, akik minden más főemléknél társasabb lények vagyunk. Most az egész védekezésünk azon alapszik, hogy kerüljük a társakat. Belénk épített tendenciákat kell gátolni, és a visszaszokás körülményei között nagyon nehéz lesz ezt a bizalmat visszaszerezni.

A járványügyi lezárások kezdetén, 2020 tavaszán a viselkedéskutatók már megjelentek magára a *kontaktus csökkentésre* vonatkozó szimulációkon alapuló konkrét tanácsokkal. Ezek lényeges mozzanata az volt, hogy a leghatékonyabb fertőzéscsökkentő stratégia interakciós szigetek, léggömbök kialakítása. Ennek alapvető oldala, hogy „a kontaktus partnerek számát korlátozza, s nem az interakciók számát, ami különösen fontos, amikor a kontaktus maga fontos a pszichológiai jóllét tekintetében” (Block et al., 2020, 592.). Valójában a családi bezárkózás, a kórházi és gondozóintézeti *teamek* mind ezt az elvet követték. Csakhogy, mint egy év alatt megtanultuk, a teljes élethez a támogató csoportokon kívül a többi csoportra is szükségünk van.

Mint egy molekuláris pszichiátriai összefoglaló kiemeli, a távolságtartás a társas működésben oly fontos oxitocinrendszerek zavarához vezet. „Először is, a fizikai távolságtartás és a közvetlen társas interakciók hiánya a társas elszigetelés következtében akadályozza az OXT-rendszer [egyben az oxitocin] működését: a társas elszigetelés ritkább neurális ágazáshoz vezet [...], s akadályozza a társas stimuláción alapuló központi OXT-kiválasztást. Másrészt a társas támasz fontos tényező mentális és fizikai jóllétünkben és a mindenféle betegségből való felgyógyulásban, ezt is legalább részben az OXT-rendszer közvetíti.” (Grinevich–Neumann, 2021, 273.)

Dunbar a kapcsolati és mentális folyamatok közötti összefüggésből kiindulva felveti: „Az élénk virtuális társas interakciók maguk is bevonhatják az olyan képességeket, mint az emlékezet és a fogalomalkotás. Megfordítva viszont, a társas interakciók ritkasága és a magány negatív hatást gyakorolhat a kognitív és az emlékezeti rendszerekre. Elképzelhető, hogy a kognitív és neurális tartalékok növekedését vagy csökkenését olyan analóg pályák közvetíthetik, melyekben szerepet játszhatnak a dendrit-ágazások a hippokampális és prefrontális területeken.” (Bzdok–Dunbar, 2020, 722.) Vagyis Dunbarék értelmezése szerint a karantén „kognitív hatásai” az emlékezetben és a tervezésben kulcsfontosságú idegrendszeri kapcsolatképző területek frissülésének zavarai.

Az egyik izgalmas kérdés természetesen az *érintések csökkenése* a karantén körülményei között. Dunbar csapata nagyon részletesen vizsgálta – már a Covid előtt is – az érintés jelentőségét, olyan apró részletekre is kitérve, hogy a simogatás hogyan növeli meg a főemlősöknél általában, az embernél specifikusan a keringő endorfin mennyiségét. Részletes pszichofiziológiai vizsgálatokat végeztek, ahol azt is kimutatták, hogy milyen paraméterei vannak az optimális simogatásnak. Másodpercenként 4 cm-es haladás esetén a legnagyobb az endorfinkiválasztás simogatás hatására, a gyorsabb és lassabb már nem igazán jó.

A bezártság természetesen csökkenti a testi érintkezések számát. Dunbar azonban amellettt érvel, hogy az érintkezésnek, a nem *touch* jellegű formái viszont, ilyenek a közös nevetés, ugyanazt tudják eredményezni, mint az endorfint növe-

lő tapintás. Mindez azt is mutatja, hogy az érintés problémája ma ismét nagyon fontossá válik, és újra elkezdünk klasszikus témákat új szempontból feldolgozni, mert a Covid-helyzetben az érintéshiány szembesít minket azzal, hogy milyen nagy szerepe is lehet az érintésnek (Bzdok–Dunbar, 2020).

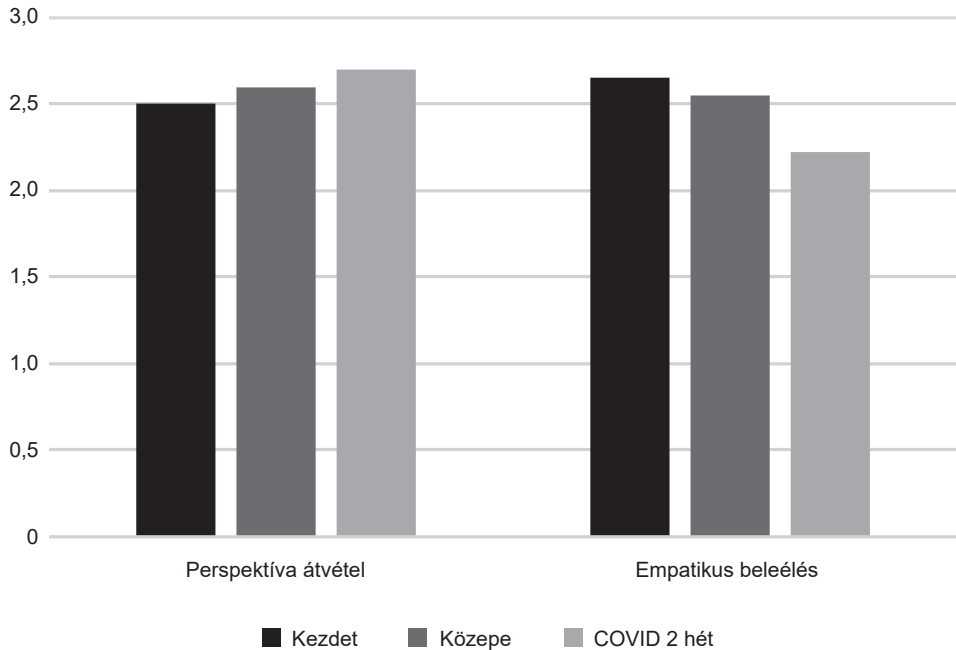
Általánosan érvényes, hogy *a bezártság erősíti az erős kapcsolatokat*, legyenek azok családiak vagy barátiak, a többi, lazább kapcsolatot viszont háttérbe szorítja. Emilie Vrain, Lousie Ryan és Michel Grosetti (2020) egy 16 000 fős francia minta önkitöltős adatai alapján 2020. májusban azt találták, hogy különösen a nők mondják azt, hogy a család fontosabbá válik számukra, gyakoribb a családi interakció, és ugyancsak a nők ezt tartják a közeli barátokról is. Ha ezt elkezdjük felbontani, hogy barátokkal és a családban kikkel vált fontosabbá a kapcsolat, akkor kiderül, hogy – a Dunbar-féle támogató csoportnak megfelelően – ezek a megváltozott kapcsolatgyakoriságok néhány személyre koncentrálódnak. Fontos kérdés, hogy maga az izolációérzés, miközben a néhány fontos kapcsolat megmarad, rámutat arra is, hogy a Dunbar értelmében külsőbb kapcsolati hálónak (főként az ún. szimpátia csoportnak) is fontos szerepe van mind a hangulatszabályozásban, mind a kognitív önszervezésben. Valójában érdekes kutatható kérdés itt, mint Kardos Péter felhívta rá a figyelmet, a kikényszerített kapcsolati szelekció hatásainál, hogy vajon a pusztán idő számít-e, vagy pedig az idői befektetés. Vagyis az számít, hogy mennyit áldozok szándékosan valakire az időből, nem pedig, hogy mennyit vagyok vele összekényszerítve.

A kapcsolatok jelentőségéről különböző életkorokban, az óvodáskortól kezdve a serdülőkhöz, a fiatal egyetemistákig, fontos longitudinálisan kutandó kérdés lesz az is, hogy milyen esetleges negatív következményei is lesznek a kapcsolati készségekben s ezen belül párkapcsolat-építésben a lassan egy éve tartó bezártsági helyzetnek? Milyen nehézségek alakulnak ki, fennmaradnak-e ezek, illetve hogyan lehet ezzel megküzdeni. Ezeknek az ember számára fontos kapcsolatoknak az átalakulása a jövőnk is érintő fontos kutatási téma lesz.

Már említettem, hogy a kapcsolat alakulásának általában egyik fontos mozzanata, hogy hány ember perspektívájába tudjuk beleélni magunkat. Egy holland csoport, Suzanne van de Groep és munkatársai (2020) még a 2020. tavaszi karantén hatására vizsgálták serdülőknél néhány hetes naplókészítési és ismételt kérdőíves módszerekkel a karantén hatását. Többek között kétféle beleélés változásait is elemezték, mint a 2. ábra mutatja.

A bal oldali három oszlop mutatja a perspektívaátvételt (amikor meg tudom érteni, hogy a másik egy adott helyzetben másként látja a dolgokat). A karantén néhány hete alatt a perspektíva típusú empátia nőtt. A jobb oldalon látható együttérző empátia (*én könnyezek azért, hogy milyen rossz, hogy a Mari nem tud találkozni a barátjával*) viszont csökkent a karantén hatására. Más kutatók (bemutatásukra vö. Grignoli et al., 2021) is alátámasztották, hogy a nehéz

kapcsolatkorlátozó helyzetben kognitívan megértőbbek leszünk, de érzelmileg nem, valószínűleg azért, mert úgy érezzük, *a mi helyzetünk is ugyanolyan, mint az övé, mit panaszkodik?* Vagyis itt is szétválik a számos kognitív és személyiség-lélektani kutatásban más okokból is szétválasztott kognitív beleélés és érzelmi empátia.

2. ábra. A karantén hatására a serdülőknél javul mások perspektívájának megértése, de romlik az érzelmi együttérzés (van de Groep et al., 2020 adatai nyomán)

A karantén kapcsolati hatásaiban az egyik fontos tényező a kikényszerített szelektivitás. Ennek számos dilemmája van. Az egyik, hogy azokkal vagyunk-e összezárvá, akikkel valóban együtt akarunk lenni. Ennek dilemmáit a válaszok száma és a kapcsolati erőszak növekedése is megmutatja. Ezen felül fontos, feszítő kérdés, hogy a nagy érzelmi befektetésű belső sávok mellett ebben a helyzetben derül ki, hogy a teljes mentális komforthoz a külső, kisebb befektetésű sávok is szükségesek. A bezárás két, a kapcsolatokat is érintő kognitív feszültséget is eredményez. Az egyik az időmérlegekkel kapcsolatos. Egyszerre érezzük időmiliomosnak és időben beszorítottnak magunkat, ahogy a tágabb csoportra nem szükséges időt szánnunk, míg a közeli csoporttól nem tudunk távolabb húzódnunk. És végül, hogyan ellenőrizzük és korlátozzuk a beáramló információt, mind annak mennyiségét, mind pedig értékét és érvényességét.

A JÁRVÁNYHELYZET ÉS A PSZICHOLÓGUSOK

A járványhelyzet, bármily provokatívnak hat is ezt az oldalát kiemelni, mint természetes kísérlet fontos adatforrás is a biológiai és pszichológiai kutatások számára. A szakma fel is zárkózott a feladathoz. 2021. április 3-án a pszichológia legnagyobb szakirodalmi adatbázisában már 3342 dolgozat szól a Covid teremtette helyzet pszichológiai hatásairól, ebből 1562 a mentálhigiénés vonatkozásokról. Még az első amerikai lezárás idején a *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*-ban megjelent tíz biológus és pszichológus (az utóbbiak Paul Bloom és Steven Pinker voltak) előzetes közös meditációja és kutatási programkijelölése arról, hogy milyen izgalmas kutatási témákat (*1. táblázat*), milyen új problémákat vet fel a járvánnyal való szembesülés egész kérdése (Seitz et al., 2020).

1. táblázat. A koronavírus helyzet felvetette viselkedéses modulációk és viselkedéskutatási feladatok Benjamin M. Seitz és munkatársai stratégiájában (Seitz et al., 2020)

Evolúciós hatás	Kutatási téma
1. A vírus befolyásolhatja a szocialitást	Neurológiai és pszichológiai változások
2. Karantén nemzedék: hiányzó fertőzés	Zsígeri mikrobiológia vizsgálata
3. Az undor segíthet a betegség ellen	Undor kommunikáció hatásvizsgálata
4. A szaporodási pálya változik	Párkapcsolat-vizsgálatok, randi, terhesség etc.
5. A nemi egyenlőtlenség újra növekszik	Időmérlegek, munkaügyi statisztikák
6. Az empátia nem feltétlenül növekszik	Empátiaváltozás, más tragédiáknál is
7. Nem nézünk szembe az igazsággal	A tévinformáció-terjedés elemzése
8. A járvány leküzdése is evolúciós	Stratégiák globális sikerelemzése
9. Kulturális eltérések	Soros és laza kapcsolatú kultúrák elemzése
10. Az emberi haladás folytatódik	Elemezzük a normák, intézmények válaszait

A neves szerzők kiemelik, hogy a vírusterjedés jobb megértése mellett sok mindent fogunk tanulni az emberi természetről is. „Az emberi természetet megértve megpróbálhatjuk az evolúciósan rendelkezésre álló olyan motivációs rendszerek mozgósítását, melyek segíthetik a vírus elleni harcot, például kulcsingereket szolgáltatva, melyek aktiválják pszichológiai immunrendszerünket. Az emberi természet megértése növelni fogja képességünket a COVID-19 utáni helyzettel való szembesülésre, hiszen a vírus oly sok alapvető emberi tevékenységet rombolt le, mint a párválasztás, a szülői gondoskodás, vagy maga társas kapcsolatok fenntartása.” (Seitz et al., 2020, 27774.)

Néhány „meglátást” kiemelek (ők nevezik így). A 3. pontról – általában azt gondoljuk, hogy az undor kerülendő dolog a viselkedés szabályozásában. Az derült ki, már a 2020. tavaszi, március–áprilisi internetes és televíziós képanyagokat elemezve, hogy a karantént és a betegségtől való irtózást, és a karantén elfogadását meglehetősen segíti, ha az undor aktiválódik. A bergamói képek a hullaházakból, amelyeket legtöbbször irtózáttal néztünk a televízióban vagy az interneten, az empirikus kutatások szerint a legtöbb országban segítették azt, hogy az emberek elhiggyék, hogy itt tényleg egy komoly betegségről van szó, s jobb, ha otthon maradnak. Az 5. pont is egy fontos szociálpolitikai kérdést taglal. A járvány hatására a bezártsági helyzetben, a kiegyenlítettebbé vált társadalmi nemű szerepnormák visszacsúsznak egy sokkal hagyományosabb megoldásba, a női–férfi munkamegosztás hagyományosabb helyzetekbe kerül. Ezt ugyanakkor kiegészítheti, és ki tudja egyensúlyozni az, hogy a távoktatási stresszek közben újra felfedezzük a gyerekek egymást szocializáló szerepét, illetve annak hiányát. A 8. és 9. meglátást pedig az emeli ki, hogy a kulturális különbségek, az országstratégiák és az evolúciós tényezők kölcsönhatásai az egyes országokban vagy régiókban nagymértékben befolyásolhatják a járványterjedés sebességét, s ebből sokat tanulhat a közegészségügyi rendszer.

Természetesen a járvány keltette, a mai szociális internetes közegek révén rendkívül felerősödött mentális hatások igen sokrétűek. Felsorolom őket, majd néhányra mutatok kutatási példákat.

- A betegségfélelem és a bezártság pszichopatológiai következményei (Demetrovics–Király, 2021 ad erről világos kiinduló képet).
- A bezártság hangulati következményei.
- A távoktatás következményei és veszélyei.
- Az internetes alapú világ bizonytalanságainak és csalárdóságainak etikai és viselkedéskutatási mérlegelése.

A kontaktus tilalmának hatása a humán szakmákra. Ez triviálisan megjelenik például a pszichoterápiás és tanácsadó felületek átalakulásban. De megjelenik a kutatás átalakulásában is. A pszichológus, biológus, szociológus, pedagógus, nyelvész kutatók és kutatójelöltek felfedezték az internetes felületeken folyó kutatás lehetőségeit. Ez nemcsak kérdőíves anyagokra igaz, hanem kísérleti helyzetekre is. Ennek egyik szükséges feltétele az online megfigyelést, értsd kérdőívfejlesztést és kitöltést, illetve adatrögzítést és sokszor elemzést is kínáló webalapú kutatószoftverek használata. Ezt kiegészítően pedig a hozzáférés, a releváns nagy minták elérése. A járványhelyzetben az, ami eredetileg kényelmi adatszerzés és a „big data” vonzereje volt, mára köznapi gyakorlattá vált. Ma már a legtekintélyesebb pszichológiai folyóiratokban publikált cikkek 20–45 százaléka tartalmaz legalább egy távverbuvalós, többnyire az MTurk-felület segítségével folytatott vizsgálatot, és ezeknek a jelentős része kísérlet (Pléh–Kardos, 2020).

A BEZÁRTSÁG HANGULATI KÖVETKEZMÉNYEI

A karanténhelyzet az általános népességben számos, az elszigeteltségből fakadó negatív érzést és élménykezelést hoz elő. Ezeket címkézhetjük pszichopatológiának, mentális egészség kérdésének vagy egyszerűen adaptív mentális reakcióknak. Andrew T. Gloster és munkatársai (2020) mintegy 10 000, hetvennyolc országból vett minta alapján a megkérdezettek 25%-ánál mutattak ki deprimált hangulatot, 33%-nál unalmat. Az országok összevetésében a depresszióban az osztrákok lógtak ki, akik nem voltak olyan rosszkedvűek, míg az USA lakói nagyon. Ez az első kutatás is rámutatott arra, amit Demetrovics Zsolt és Király Orsolya (2020) is hangsúlyozott: a karantén elmúltával számos hangulatingadozás kezelendő pszichopatológiai helyzetté alakulhat át.

Andrea Fiorillo és munkatársai (2020) húszezer olasz személynél végeztek rövid, kérdőíves, ismételt vizsgálatot a 2020. tavaszi karantén több hete során. A személyek 41,6%-a legalábbis enyhén stresszesnek érezte a helyzetet. 12,4%-uk komoly depressziós tünetekről számolt be, míg 17,6%-uk szorongásról. Három hét karantén alatt mind a szorongás, mind a depresszió tovább romlott. A nőknél mindegyik mérési időpontban magasabb volt mind a szorongás, mind a nyomott hangulat.

A karantén keltette stresszreakciók értelmezésére sokdimenziós modellek is kialakultak, Nicola Grignoli és munkatársai (2020) a helyzet elfogadását, a kockázátészlelést és az empátiát posztulálták egy elméleti mérési modellben mint az egész járványhelyzetre adott reakciómódok meghatározóit.

Jó néhány önbevallós vizsgálat született arra, hogy a hangulatnak és a tevékenységnek milyen változásai vannak. Laura Aymerich-Franch (2020) egy úttörő vizsgálata több mint ötszáz spanyol válaszoló adatait elemezte 2020 áprilisában (2. táblázat).

2. táblázat. A karanténhelyzet viselkedéses következményei
(Aymerich-Franch, 2020 adatai alapján)

Életmódváltozás	Hangulati változás
Több alvás 42%	Rossz közérzet 57%
Több evés 40%	Idegesség 52%
Több takarítás 56%	Ingerlékenység 49%
Több rendrakás 57%	Félelem 39%
Kevesebb borotválkozás 47%	Tompább 67%

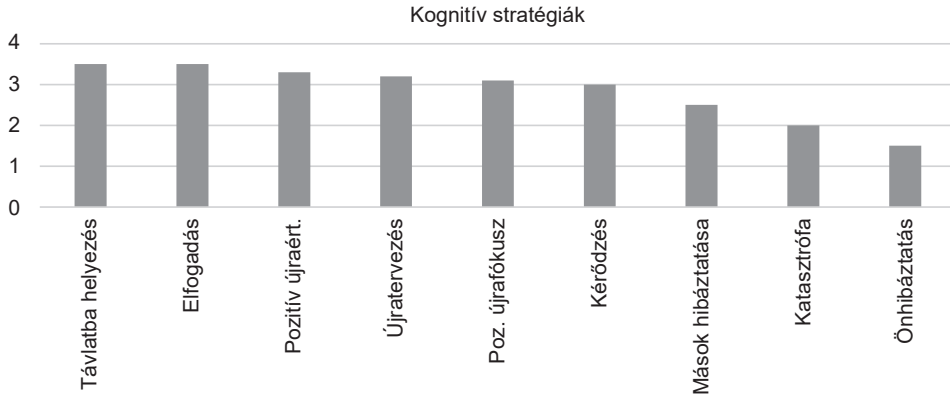
Az általános adatokon túl általában igaz az, hogy a 16–80 éves mintában a fiatalokat a karantén hangulatilag sokkal jobban érinti, és sokkal jobban „kiborítja”. Tevékenységeket tekintve a szörföléssel töltött idő, a különböző *streaming site*-okkal töltött idő, a takarítási idő stb. együtt jár a rossz hangulattal.

Holland serdülőknél van de Groep és munkatársai (2020) már említett vizsgálata azt a paradoxont mutatta ki, hogy a 2020. tavaszi karantén három hete alatt serdülőknél a feszültség csökkent, míg az életerő, elán érzése (*vigor*) éppenséggel növekedett. Ennek magyarázata a szerzők szerint, hogy a sok iskolai feladattal és feszültséggel teli serdülő életben a (viszonylag rövid idejű) társas izolációnak az intézményi feszültségforrások csökkentése révén pozitív mentálhigiénés szerepe lehet.

Számos személyiség jellegű modulálója is van a karanténhelyzetre adott reakcióknak. Abira Reizer, Lilach Geffen és Meni Koslowsky (2021) izraeli vizsgálatában különböző személyiség tényezők és a bezártság hatását vizsgálták családi körülmények között, ahol a távoktatás és az otthonról való munkavégzés helyzeteivel kellett megküzdeni. Legfontosabb kérdésük az volt, hogy a távoktatás és az otthoni idői szétesés stresszével hogyan tudnak a felnőtt személyek megküzdeni. A bizonytalansággal szembeni intolerancia 0,53-as szinten korrelált az észlelt stresszel. Ez különösen fiataloknál volt így. Ugyanakkor az optimizmus mint személyiségváltozó negatívan korrelált (–0,40) az intoleranciával. Többszörös korrelációs elemzések szerint az optimizmus képes kompenzálni a stresszhatásokat. Mint személyiségvonás, az optimizmus elősegíti, hogy a kétértelmű és bizonytalan helyzetekkel meg tudjunk küzdeni. Pozitív hír, hogy jó az, ha mentálhigiénés módszerekkel az emberekben erősítjük az optimizmust, mert az segíti a nehéz helyzetekkel való megküzdést. Ebből fakad egy feladat. Ki kell dolgozni azt, hogy hogyan lehet az optimizmust mint személyiségattitűdöt erősíteni. Simor Péter alvászvizsgálata a karantén közben egy érdekes tényezőre mutatott rá ebben az irányban: a rossz alvás növeli a stresszreakciókat, s nem fordítva (Simor et al., 2021). Az alvásminőség javítása segíthet tehát a közérzetnek, s nem fordítva.

MEGKÜZDÉSI ELJÁRÁSOK A KARANTÉNBAN

A karanténhelyzetben használt különböző kognitív megküzdési stratégiák, a „hogyan is álljak a helyzethez” statisztikája érdekes kérdés. Manuel Fernández Cruz és munkatársai (2020) spanyol és latin-amerikai összehasonlító vizsgálatot végeztek. Latin-Amerikában több spanyol nyelvű országot, Argentínát, Chilét, Bolíviát és Venezuelát is felölelte a vizsgálat. Az általános megoszlásban azt látjuk, hogy gyakoriak a helyzet elfogadását, az újraértelmezést, a keretezést használó megoldások, ugyanakkor ritkábbak az önszidalalmazás, a katasztrófa és a kérődzés a helyzettel való megküzdésben. Az eljárások használatát egyetemista csoportokban a 3. *ábra* mutatja.

3. ábra. A karanténhelyzetben alkalmazott megküzdési stratégiák spanyol egyetemistáknál (Cruz et al., 2020 alapján)

Ebből a szempontból érdekes, hogy miközben a járvány terjedésében nagy kulturális eltérések lehetnek, érvényes ez az emberi megküzdés eljárásaira is. A spanyol nyelvű Amerika és Spanyolország között is jellegzetes eltérések vannak. A latin-amerikaiaknál nagyobb a pozitív megoldásokat kereső kognitív stratégiák szerepe, a spanyolországi spanyoloknál viszont sokkal nagyobb a lemondó elfogadás, a rumináció, azaz a problémán való kérődző rágódás.

A DIGITÁLIS TUDÁSÁTVITEL ÉS KOCKÁZATOK VILÁGA, ÉS A JÁRVÁNYHELYZET

Az online környezetnek a karanténtól függetlenül is, számos sokat értelmezett kognitív hatása van. Korábban (Pléh, 2011; Pléh–Faragó, 2016) már összefoglaltam, hogy e téren a lelkes digitálistér-rajongók, a kulturális pesszimisták és a középutas biológiai optimisták tábora alakult ki. Magam a harmadik csoportba tartozom. E szerint a webvilág sok mindenben megváltoztat, de eközben meglévő evolúciósan kialakult kognitív és érzelmi építményeinket használja fel másodlagosan ugyanúgy, mint az olvasás-írás tette volt és teszi.

Susan Greenfield (2010, 2016) oxfordi neurobiológus a pesszimista tábor egyik neves képviselője, aki provokatív módon áll ki amellett, hogy a netes információszerezés egy rendezetlen (ő a *mindless* szót használja) világhoz vezet, ahol erős érzelmek, az itt és most, a gyors információszerezés, a külvilágra való kiszolgáltatottság, az állandó élménykeresés, az állandó dopaminfürdő keresése és a tervezési és ellenőrző prefrontális rendszer alulműködése jellemző. Ezzel szembeállítva a hagyományos kognitív papíralapú világában a gondolkodás állandóan a jövőre irányul, erős éntudat, erős szervezés, alacsonyabb dopaminszint, normális prefrontális működés és értelmezési erőfeszítés jellemzik. A 3. táblázat mutatja ezt a szembeállítást.

3. táblázat. Két elmeműködési mód Susan Greenfield (2016) felfogásában

Rendezetlen (mindless)	Rendezett (mindful)
Érzékelés	Kogníció
Erős érzelmek	Gondolkodás
Itt és most	Múlt-jelen-jövő
Külvilág irányít	Belső észlelés irányít
Kevés jelentés	Személyes jelentés
Nincs éntudat	Erős éntudat
Nincs idő és tér	Epizódok láncolata
Gyerek, „játékos”, élménykereső	Átlagos felnőtt
Magas dopamin	Csökkent dopamin
Prefrontális alulműködés	Normál prefrontális működés
Értelmetlen világ	Értelmes világ

Sok vita folyik azon, hogy igaza van-e Greenfieldnek és a pesszimistáknak abban, hogy ha képernyőn olvasunk és dolgozunk, akkor mindig a baloldali táblázati oszlop szerint működünk, mindig rendezetlenek leszünk-e. Mindez úgy kapcsolódik a járvány helyzetéhez, hogy most azután különösen ki vagyunk szolgáltatva különböző digitális kockázatoknak, annak révén, hogy állandóan magunk emésztyük ezeket a felületeket. Vannak egyedi jó hírek is. Cruz már említett vizsgálatában a diákok arról számoltak be, hogy a korábbi passzív, az órákat hallgató egyetemista attitűdöt a távoktatás során felváltották egy aktívabb, kereső, rendszerező olvasó tanulási attitűddel. Ehhez optimizmusra, digitális készségeikkel kapcsolatos önbizalomra s a társas hálózaton keresztüli támogatásra volt szükségük.

Milyen feladataink is vannak általában a digitális világgal megküzdésben, melyeket a karanténhelyzet mindannyiunk köznapi élményévé tett? Anastasia Kozyreva, Stephan Lewandowsky és Ralph Hertwig (2020) egy átfogó szakma- és társadalmpolitikai dolgozatukban – még a vírushelyzet előtt, de arra is igen relevánsan – összefoglalták a viselkedés- és kognitív tudományi és a társadalmi teendőket e téren. Pszichológiai kiindulópontjukat a 4. táblázat foglalja össze.

A szerzők négy lehetséges „policy” beavatkozási sávot látnak a webvilágnak, különösen a társas fórumoknak való kiszolgáltatottságunk kontrollálására. A négy beavatkozási pontot együtt kell látnunk, és nem szabad egymásra mutogatnunk, hogy a másik szakma végezze el a dolgot. Itt olyasmikre kell gondolni, mint az álhírek terjedése, a hamis perszónák, vagy ma a távoktatás és távvizsgázás moduljainak hatékonysága. A *politika és etika* feladata a szabályozás, a

technológiáé a rossz anyagok automatizált felismerése és a választásos architektúrák felkínálása (ez persze üzleti kérdés is), a *nevelésügyé* a digitális írástudás tanítása, a *pszichológiáé* pedig az incentivumok alakítása, a „bökdöső” eszközök és a döntésszolgáltató eljárások kidolgozása. A pszichológusoknak is segíteniük kell a félrevezető információk kiszűrését szokásaink alakításával, s annak segítségével, hogy le tudjuk küzdeni az állandóan elcsábító környezeti hatásokat, azt, hogy a hipertext úgy van szerkesztve, hogy kattintsunk másra, menjünk tovább másra. Hogyan lehet a karanténhelyzetben különösen erőteljes technokitettségünk adta félrevezetéssel s hamis csábításokkal megküzdeni?

4. táblázat. Az online környezet kognitív hatásai Kozyreva et al., 2020 összefoglalásában

Struktúra és funkció	Észlelés és viselkedés
Csoportméret	Szociális ingerek és kommunikáció
Korlátlan infó, tér, tár	Megbízhatóság, epiztemikus érték
Gyors változás, adaptivitás	Társas kalibráció
Intelligencia, adatosítás, személyesítés	Önmotogató, magánélet
Architektúraválasztás, design	Realitás, tisztesség

Kozyreva és munkatársai kiemelik, hogy a pszichológia itt sem szentenciák és misék mondásával, hanem konkrét eljárásokkal segíthet.

Az első lehetőség az *öszkökéző rendszerek* kialakítása. Például saját internetes beállításainkkal, amelyek figyelmeztetnek arra, hogy valami megbízhatatlan lehet, vagy arra, hogy ezt már sokszor megkérdőjelezték stb. Egy másik mozzanat olyan megoldások létrehozása a technoszférában, amelyek segítségével jobban tudjuk felhasználni az interneten megszerzett információkat, s például le tudjuk állítani a hamis hírek terjesztését. A technológia és a kognitív szemlélet összekapcsolásával kutatásokat kell tervezni arról, hogy hogyan nyerjük vissza a kontrollt annak segítségével, hogy mi magunk hozunk létre viselkedési elveket. Például bizonyos napszakok információs diétájával vagy bizonyos applikációk nem használatával. Az egyén próbáljon meg a maga számára kialakítani olyan digitális környezeteket, ahol nem jelennek meg állandóan felugró ablakok, módja van az irrelevancia ignorálására. A harmadik pszichológiai sáv pedig a gondolkodásfejlesztés, a következtetési folyamatok és a kritikai gondolkodás gyakorló algoritmusainak alakítása online közegekben (Kozyreva et al., 2020).

A járványhelyzetben az állandósult online környezetben számos kiegészítő gond is megjelent. Megváltoztak az együttműködő csoportok. Ennek következtében új módon kell egymás szociális viselkedését interpretálnunk. Sok nehézség származik az állandóan premier plánban látott arcok látványából is, melyekre

nem vagyunk ilyen tömegesen, folyamatosan és váltakozva felkészülve. Ezen a téren a technika és az üzleti élet a járványhelyzet alatt láthatóan csődöt mondott. Óriási bevételeikből nem hoztak létre a valós életet jobban emuláló megoldásokat. A járványhelyzetben kapott előcsomagolt információs áradat mindannyiunkban tudatosította, hogy a gyakorlatilag korlátlan képi és szöveginformációs hozzáférés visszatérő izgalmas kérdése, hogy mi is a képek és szövegek megbízhatósági garanciája (és ezt nem csak a politikai szövegekre kell érteni). Hogyan, milyen stratégiákkal döntjük el, hogy valami igaz-e, vagy sem, és releváns-e. A gyors terjedésben és a megbízhatósági aura alakulásában milyen szerepe van a társas kalibrációnak, s hol itt a szkepszis helye.

Kedvenc filozófusom, Daniel Dennett még a karanténhelyzet előtt öt évvel fogalmazta meg az internet emberi gondolkodást felörlő jellegére reagálva az optimista hitvallást. Az ember képes túllépni az egyéni képességeken, szuperhumán tervekhez, hiedelmekhez és akár szuperhumán értékekhez is eljutva. Feladatunk az, hogy a felgyorsult gépi kommunikációban ennek érdekében vegyük vissza a kontrollt a saját magunk kreálta rendszerek fölé. „A kibontakozó új emberi rendnek van egy önkorlátozó mozzanata. Ugyanúgy, ahogy a hangyakolóniák képesek olyasmire, amire egyetlen hangya sem, az emberi organizációk is képesek túllépni az egyének képességein, szuperhumán emlékekhez, hiedelmekhez, tervekhez, akciókhoz, sőt akár szuperhumán értékekhez vezetve. Akárhogy is legyen, olyan evolúciós menetben vagyunk, ahol szuperhumán szerveződéseink meg kell feleljenek egyéni emberi sztenderdjeinknek. A felgyorsult ember-gép kommunikatív képességek révén lehetővé vált önszabályozó dinamika fajunkra nézve ugyanolyan egyedi, mint maga az emberi nyelv.” (Dennett–Roy, 2015, 69.)

IRODALOM

- Aymerich-Franch, L. (2020): COVID-19 Lockdown: Impact on Psychological Wellbeing and Relationship to Habit and Routine Modifications. *PsyArXiv*. 14 May. DOI: 10.31234/osf.io/9vm7r, <https://psyarxiv.com/9vm7r/>
- Block, P. et al. (2020): Social Network-based Distancing Strategies to Flatten the COVID-19 Curve in a Post-lockdown World. *Nature Human Behaviour*, 4, 588–596. DOI: 10.1038/s41562-020-0898-6, <https://www.nature.com/articles/s41562-020-0898-6>
- Bzdok, D. – Dunbar, R. (2020): The Neurobiology of Social Distance. *Trends in Cognitive Sciences*, 24, 717–733, DOI: 10.1016/j.tics.2020.05.016, [https://www.cell.com/trends/cognitive-sciences/fulltext/S1364-6613\(20\)30140-6](https://www.cell.com/trends/cognitive-sciences/fulltext/S1364-6613(20)30140-6)
- Cruz, F. et al. (2020): Evaluation of the Emotional and Cognitive Regulation of Young People in a Lockdown Situation Due to the Covid-19 Pandemic. *Frontiers in Psychology*, 11, 565503. DOI: 10.3389/fpsyg.2020.565503, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.565503/full>
- Demetrovics Zs. – Király O. (2021): *A COVID-19-világjárvány hatása a mentális egészségre*. https://mta.hu/tudomany_hirei/a-covid-19-vilagjarvany-hatasa-a-mentalis-egeszsegre-111251

- Dennett, D. – Roy, D. (2015): Our Transparent Future. *Scientific American*, 312, 3, 64–69. https://www.researchgate.net/publication/276596039_Our_Transparent_Future
- Dunbar, R. (2003a): Evolution of the Social Brain. *Science*, 302, 1160–1161. DOI: 10.1126/science.1145463, https://www.researchgate.net/publication/6017731_Evolution_in_the_Social_Brain
- Dunbar, R. (2003b): The Social Brain: Mind, Language, and Society in Evolutionary Perspective. *Annual Review of Anthropology*, 32, 163–181. <https://marom.net.technion.ac.il/files/2016/07/Dunbar-2003.pdf>
- Dunbar, R. (2010): *How Many Friends Does One Person Need? Dunbar's Number and Other Evolutionary Quirks*. London: Faber
- Dunbar, R. (2012): The Social Brain Meets Neuroimaging. *Trends in Cognitive Sciences*, 16, 101–102. DOI: 10.1016/j.tics.2011.11.013, https://www.researchgate.net/publication/51896379_The_social_brain_meets_neuroimaging
- Dunbar, R. et al. (2015): The Structure of Online Social Networks Mirrors Those in the Offline World. *Social Networks*, 43, 39–47. DOI: 10.1016/j.socnet.2015.04.005, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0378873315000313>
- Dunbar, R. (2021a): *Friends: Understanding the Power of our Most Important Relationships*. London: Little, Brown
- Dunbar, R. (2021b): Friendship-ology. *New Scientist*, 249, 3324, 36–40. DOI: 10.1016/S0262-4079(21)00379-1, https://www.researchgate.net/publication/349867823_Friendship-ology
- Fiorillo, A. et al. (2020): Effects of the Lockdown on the Mental Health of the general Population During the COVID-19 Pandemic in Italy: Results from the COMET Collaborative Network. *European Psychiatry*, 63, 1, 1–11. DOI: 10.1192/j.eurpsy.2020.89, <https://bit.ly/3CjJwXd>
- Gloster et al. (2020): Impact of COVID-19 Pandemic on Mental Health: An International Study. *PLOS ONE*, 15, 12:e0244809. DOI: 10.1371/journal.pone.024, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0244809>
- Greenfield, S. (2010): *Identitás a XXI. században*. (ford. Garai A.) Budapest: HVG
- Greenfield, S. (2016): *You and Me: The Neuroscience of Identity*. London, UK: Notting Hill Editions
- Grignoli, N. et al. (2021): Influence of Empathy Disposition and Risk Perception on the Psychological Impact of Lockdown During the Coronavirus Disease Pandemic Outbreak. *Frontiers in Public Health*, 8, 567337. DOI: 10.3389/fpubh.2020.567337, <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpubh.2020.567337/full>
- Grinevich, V. – Neumann, I. D. (2021): Brain Oxytocin: How Puzzle Stones from Animal Studies Translate into Psychiatry. *Molecular Psychiatry*, 26, 265–279. DOI: 10.1038/s41380-020-0802-9, <https://www.nature.com/articles/s41380-020-0802-9>
- van de Groep, S. et al. (2020): A Daily Diary Study on Adolescents' Mood, Empathy, and Prosocial Behavior During the COVID-19 Pandemic. *PLOS ONE*, 15, 10, e0240349. DOI: 10.1371/journal.pone.0240349, <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0240349>
- Kanai, R. et al. (2012): Online Social Network Size Is Reflected in Human Brain Structure. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 279, 1327–1334. <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rspb.2011.1959>
- Kim, B. (2021): Effects of Social Grooming on Incivility in COVID-19. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 23, 519–525. DOI: 10.1089/cyber.2020.0201, <https://www.liebertpub.com/doi/10.1089/cyber.2020.0201>
- Kozyreva, A. – Lewandowsky, S. – Hertwig, R. (2020): Citizens Versus the Internet: Confronting Digital Challenges with Cognitive Tools. *Psychological Science in the Public Interest*, 21, 103–156. DOI: 10.1177/1529100620946707, https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1529100620946707?url_ver=Z39.88-2003&rfr_id=ori:rid:crossref.org&rfr_dat=cr_pub%20%200pubmed

- Pakenham, K. I. et al. (2020): The Moderating Roles of Psychological Flexibility and Inflexibility on the Mental Health Impacts of COVID-19 Pandemic and Lockdown in Italy. *Journal of Contextual Behavioral Science*, 17, 109–118. DOI: 10.1016/j.jcbs.2020.07.003, <https://bit.ly/2VFPncn>
- Pearce, E. et al. (2017): Variation in the β -endorphin, Oxytocin, and Dopamine Receptor Genes Is Associated with Different Dimensions of Human Sociality. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 114, 5300–5305. <https://www.pnas.org/content/114/20/5300>
- Pléh Cs. (2011): A webvilág kognitív következményei, avagy fényesít vagy butít-e az internet. *Korunk*, 22, 8, 9–19. <https://bit.ly/3yCmEUM>
- Pléh Cs. – Faragó B. (2016): Az új technológia és a tanulás világa a pszichológus szemével. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71, 3–23. DOI: 10.1556/0016.2016.71.1.1, <http://real.mtak.hu/35609/1/0016.2016.71.1.1.pdf>
- Pléh Cs. – Kardos P. (2020): Hogyan kutassunk embereket humán kontaktus nélkül? https://mta.hu/tudomany_hirei/hogyan-kutassunk-embereket-human-kontaktus-nelkul-110441. 2020. március 18., MTA honlap
- Pléh Cs. – Unoka Zs. (szerk.) (2015): *Hány barátod is van?* Budapest: Oriold és Társai Kiadó
- Reizer, A. – Geffen, L. – Koslowsky, M. (2021): Life Under the COVID-19 Lockdown: On the Relationship Between Intolerance of Uncertainty and Psychological Distress. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. Advance online publication. DOI: 10.1037/tra0001012, <https://bit.ly/3CJEQOm>
- Roberts, S. G. B. – Dunbar, R. (2011): Communication in Social Networks: Effects of Kinship, Network Size, and Emotional Closeness. *Personal Relationships*, 18, 3, 439–452. <https://bit.ly/2VEtxWM>
- Seitz, B. et al. (2020): The Pandemic Exposes Human Nature: 10 Evolutionary Insights. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 117, 27767–27776. <https://www.pnas.org/content/117/45/27767>
- Simor P. et al. (2021). Home Confinement During the COVID-19: Day-to-day Associations of Sleep Quality with Rumination, Psychotic-like Experiences, and Somatic Symptoms. *Sleep*, 44, 7, zsab029, DOI: 10.1093/sleep/zsab029, <https://academic.oup.com/sleep/article/44/7/zsab029/6132448>
- Sutcliffe, A. et al. (2012): Relationships and the Social Brain: Integrating Psychological and Evolutionary Perspectives. *British Journal of Psychology*, 103, 149–168. DOI: 10.1111/j.2044-8295.2011.02061.x
- Stiller, J. – Dunbar, R. I. M. (2007): Perspective-taking and Social Network Size in Humans. *Social Networks*, 29, 93–104. DOI: 10.1016/j.socnet.2006.04.001, https://www.researchgate.net/publication/222666423_Perspective-taking_and_memory_capacity_predict_social_network_size
- Vrain, E. – Ryan, L. – Grosetti, M. (2020): Lockdown ‘Funnelling’: How the Pandemic Has Changed Our Relationships. *The Conversation*, <https://theconversation.com/lockdown-funnelling-how-the-pandemic-has-changed-our-relationships-141831>
- Wellman, B. (2012): Is Dunbar’s Number up? *British Journal of Psychology*, 103: 174–176. DOI: 10.1111/j.2044-8295.2011.02075.x

URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Dunbar%27s_number

ILLÚZIÓ VAGY VALÓSÁG? Az eredményes PR-tevékenység, a sajtókezelés kulcstényezői és etikai kérdései

ILLUSION OR REALITY? Key Factors and Ethical Issues for Effective PR Activity and Press Management

Buday-Sántha Andrea

dr. jur. PhD, főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, Budapest
buday-santha.andrea@uni-bge.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az információs és kommunikációs forradalom, a digitalizáció, a robotika, az újmédia és eszközei, valamint a koronavírus világjárvány és világgazdasági válság olyan változásokat eredményeztek, amelyek új hangsúlyok, új kommunikációs és PR-stratégia kialakítását, valamint eszközök használatát indukálták.

A hírnév építésére és gondozására irányuló PR-tevékenységnek – mint összetett menedzsment tevékenységnek – a kialakult új helyzetben a hatékonyság érdekében alkalmazkodnia kell a környezeti változásokhoz. A bizalomépítés művészetét szakmai és gyakorlati etikai elvek mentén kell művelni, és a tudatos szervezeti kommunikációs szervezés során alkalmazni kell az új típusú megoldásokat éppúgy, mint a tradicionális alapelemeket és szabályokat, így szolgálva a kölcsönös megértést a környezettel, a jóakaratot és a bizalmat.

A tanulmány arra kíván rámutatni, hogy a jelen környezetben melyek azok a hírnévépítési elvek, PR-tevékenységi feltételek, médiakezelési és etikai kívánalmak, melyek követése, illetve megvalósítása lehetőséget teremt a sikeres PR-tevékenység folytatására. Ez a mai változó világunkban sem illúzió, hanem valóság, melyet számtalan sikeres szervezet példája is igazol.

ABSTRACT

The information and communication revolution, digitization, robotics, new media and its tools, the coronavirus pandemic, and global economic crisis have resulted in changes that have induced new emphases, new communication and public relations strategies, and the use of tools. Public relations activities aimed at building and maintaining a reputation as a complex management activity must adapt to environmental changes in order to operate effectively in the new situation. The art of building trust must be cultivated according to professional and practical ethical principles, and new types of solutions must be applied in the conscious organization of organizational communication, as well as traditional basic elements and rules, thus serving

mutual understanding, goodwill and trust with its environment. The study aims to point out what the principles of reputation-building, PR activity conditions, media management and ethical requirements are in the current environment, how the observance and implementation of the above create opportunities to continue a successful PR activity. This is not an illusion but a reality in our changing world today, as evidenced by the examples of countless successful organizations.

Kulcsszavak: kommunikáció, PR, hírnévpítés, pozitív hírgenerálás, sajtókezelés

Keywords: communication, PR, reputation building, positive news generation, press management

1. BEVEZETÉS

A felgyorsult, digitalizálódó, változásokkal teli világban zajló folyamatok az élet valamennyi területét érintik. Átalakítják a társadalmi, gazdasági, politikai élet teljes feltételrendszerét, egyúttal új társadalmi formákat, kommunikációs eszközöket és megoldásokat teremtenek, és eddig ismeretlen árnyalatokkal gazdagítják a kommunikáció szerepéről alkotott képünket (Szécsi, 2019, 4.).

Az egyéni, szervezeti és tömegkommunikáció szerepe a *for-* és *nonprofit* szférában egyaránt jelentősen felértékelődött. A kommunikáció tartalmát képező információ korszakunkban már egyrészt, tömegigény, tömegszükséglet, másrészt, tömegtermék. A kommunikáció természete, hogy generatív hatású. A kommunikáció kommunikációt szül. A médiumok a kommunikáció generatív hatását sokszorozzák, ezáltal képződik a többszintű nyilvánosság (publicitas), a modern társadalom kommunikációs rendszere (TKR). Egyúttal a medializálódás eredménye az interaktív, tömegméretű kommunikáció és a nyilvánosság szerkezetváltozása (Buday-Sántha, 2018, 240.).

A trendek a *public relations* (PR) szakmára, a médiára is komoly hatást gyakorolnak, és az új kihívások új válaszokat és megoldásokat kívánnak. A Grayling-hálózat 2011. évi szakmai kutatásának eredményei szerint a PR-szakma gyakorlói a változásokat érzékelték, de korszakváltással még nem szembesültek (Szeles et al., 2013, 325.). Ma már a PR-szakma az *online* világra és a megváltozott környezetre autentikus válaszokat képes adni. Ugyanakkor vannak olyan negatív tendenciák, mint például a *fake news* (álhír, hamis hír), melyek kezelése, visszaszorítása világszinten nem megoldott. A jogi keretek hiányosak, de a szakmai, vállalati (stb.) etikai kódexek száma, az etikai normák szerepe jelentősen nő.

A kívánatos paradigmaváltást számtalan tényező összessége eredményezi. Ezek közül néhány fontos elem bemutatásával kívánom ráirányítani a figyelmet az új szakmai gondolkodás elméleti és gyakorlati követelményeire.

2. A HÍRNÉVÉPÍTÉS ELVEI ÉS AZ EREDMÉNYES PR-TEVÉKENYSÉG FELTÉTELEI

2.1. A hírnév építésére és gondozására irányuló PR-tevékenység olyan összetett menedzsmenttevékenység, amely a tudatos szervezeti kommunikációs szervezettel szolgálja a környezetével való kölcsönös megértést, jóakaratot és bizalmat (Nyárádi–Szeles, 2004; Konczosné Szombathelyi, 2020). A bizalomépítés művészetét olyan szakmai és gyakorlati elvek mentén kell művelni, amely a vázolt környezeti változásokra figyelemmel tud hatékonyan működni. A szervezeti hírnév meghatározó elvei közül kiemelendők:

- a megkülönböztethetőség elve (sajátos jelleg, egyedi megjelenés, pozicionálás);
- a láthatóság elve (állandó médiajelenlét, médiaszereplés);
- a következetesség elve (konzekvens, kiszámítható tevékenység, szervezeti magatartás és megbízható kommunikáció);
- a hitelesség elve (a vállalati identitás és az *image* kompatibilitása, valós információk, valós kép biztosítása);
- a transzparencia elve (a szervezeti átláthatóság, az átlátható információ és kapcsolatkezelés) (Fombrun et al., 2004, 86.; Szeles et al., 2013, 268–270.).

2.2. Az információs és kommunikációs forradalom, a digitalizáció, az újmédia és eszközei olyan változást eredményeztek, amely új hangsúlyok, új kommunikációs stratégia kialakítását indukálták, s ezt a szükségszerűséget csak tovább erősítette a mesterséges intelligencia, a robotizáció robbanásszerű fejlődése, a világjárvány és a világgazdasági válság. Az új helyzetben a hatékony, sikeres PR-tevékenység nem nélkülözheti a következő *management* cselekvéseket, feladatokat ellátását (Buday-Sántha, 2008a):

- a világos jövőképet, az elkötelezett vállalatvezetőket, és a lehetőségeket kiaknázó piaci jelenlétet;
- az integrált kommunikációs stratégiai gondolkodást (mint például a kommunikációs eszközök generatív hatására épülő kommunikációs mixet);
- a kommunikációs és hírnév kockázatok minimalizálását (amelyhez szükséges például a proaktív tájékoztatási politika, a piac- és kockázatelemzés, az etikai és jogi normák betartása, a kríziskommunikációs terv és a belső kommunikációs szabályzat megléte);
- a külső és belső PR összhangjának biztosítását (mint például a külső PR-tevékenység mellett nem hanyagolható el a belső PR, a dolgozói lojalitás, elkötelezettség erősítése, a megfelelő munkahelyi környezet biztosítása és a dolgozói kommunikációs képzések, tréningek sem);
- az indirekt eszközök hatékony használatát (mint például támogatási formák, vagy CSR (corporate social responsibility, vállalati felelősségvállalás mint társadalmi szerepvállalásra irányuló tevékenység);

- az újmédia, a mobilkommunikációs és közösségi médiaplatformok nyújtotta lehetőségek kiaknázását (mint például *social media*);
- az egyedi kifejezési eszköz kidolgozását („Annyi PR-eszköz, ahány PR-szakember.” Az egyedi eszközök, lehetőségek mindig az adott vállalat speciális jellemzőiből meríthetők. Egyedi PR-alapeszköznek számítanak minden szervezetnél például a sajátos, megkülönböztethető arculati elemek és azok egyedi felületei, amelyek magukban hordozzák a szervezet érzelmi és értelmi attitűdjét, értékrendjét.);
- külső személyek (például neves személyiségek, hiteles szakértők, véleményvezérek) saját fogyasztói/megbízói/dolgozói kör bevonását a szervezeti kommunikációs tevékenységbe;
- a saját médiaplatformok számának folyamatos növelését (mint például a honlap, Facebook-profil, e-hírlevél, vezetői blog, Twitter-bejegyzések);
- az állandó információkibocsátást, médiajelenlétet és a pozitív hírgenerálást;
- a rövid, egyértelmű üzenetek konzekvens használatát (figyelemmel az újmédia új nyelvi sajátosságaira, valamint olyan szlogenek megfogalmazására, amelyek a nyelvi lehetőségek – szólásmondás, aforizma, humor stb. – felhasználásával könnyen köthetők valamely közismert információhoz);
- tematizált üzenetek (adott téma köré összpontosított kommunikáció) alkalmazását;
- a célcsoportok pontos szegmentálását (amely elősegíti az üzenetek hatékony célba jutását);
- naprakész és széles körű sajtóadatbázis ápolását (a médiumok gyors elérhetőségéhez);
- az utókövetést, a kommunikációs eredmények feltárását, mérését, elemzését (például sajtófigyelés, médiaanalízis, piaci felmérés, trendfigyelés és jövő-kutatás alkalmazásával);
- a szervezet kommunikációs szakembereinek összehangolt napi tevékenységét (sok vállalatnál külön egységek, szakemberek foglalkoznak például a marketinggel, a PR-tevékenységgel, és az ügynökségi támogatás esetén a hatékonyság a közös munka eredményességének fokmérője, mivel ezek erősíthetik, de akár ki is olthatják egymást).

3. A POZITÍV HÍRGENERÁLÁS ÉS HATÉKONY MÉDIAJELENLÉT CSODAFEGYVEREI

A sikeres PR-tevékenységhez állandó interakcióban kell állnunk a környezetünkkel, hisz a public relations annak az eredménye, „amit teszel, amit mondasz, és amit mások mondanak rólad” (Gregory, 1996, 14–15.). A hírnév pozitív alakítása érdekében nélkülözhetetlen annak a PR-stratégiai alapelvnek az alkalmazása,

mely szerint: a környezettel beszélni kell arról, amit megtettél, megteszel, vagy tenni akarsz. El kell mondani nekik céljaidat, meg kell kérdezni a véleményüket, így a tájékoztatás, a megértés és a visszacsatolás után be kell vonni őket tevékenységed alakításába (Barát, 2001). Ennek során további alapkövetelmény a korrekt, hiteles és sokoldalú tájékoztatás. Ennek gyakorlása során a pozitív hírgenerálás és folyamatos médiajelenlét „csodafegyvereiként” jelölhetők meg a következők (Buday-Sántha, 2008b):

3.1. „Beszélj”

A média a vállalati hírnév egyik fontos formáló tényezője. A szoros médiakapcsolatok fenntartásának eszköze:

- a heti sajtóelőzetes (attraktív témák hatásos figyelemfelkeltést eredményeznek);
- a sajtókonferencia (a meghívott újságírók mindegyike tudósít, és ezzel a nagyszámú publicitással „információs bumm” érhető el);
- az azonnali közlésre alkalmas sajtóanyagok (az újságírók szívesen dolgoznak jó háttéranyagokkal, ezért saját információink, üzeneteink nagyobb teret nyernek);
- a sajtóközlemények országos „terítése” (az MTI-hírszolgáltatás a vállalati információkat gyorsan és széles körben eljuttatja a médiumoknak);
- a saját e-médiaplatformok hatékony működtetése (biztosítja a vállalati híreink, üzeneteink állandó jelenlétét).

Taktikai célként megfogalmazandó a bizalmi újságírókör kialakítása, valamint a hírszegény (nyári és ünnepek körüli) időszakok tudatos kihasználása kommunikációs kampánycélokra.

3.2. „Kérdezz”

Napjainkban nélkülözhetetlen az interaktivitás biztosítása, valamint fontos tudni, a környezetnek a szervezetről alkotott véleményét. Ezt szolgálja:

- a személyes kommunikáció (amit még semmi nem tudott helyettesíteni, ugyanakkor több új platform is rendelkezésre áll, mint például a Skype);
- a külső és belső PR-kérdőív (erősíti a megkérdezettek kötődését, és olyan információk szerezhetők, amelyek a következő időszak tervezésének alapját képezhetik).

3.3. „Vond be a környezetet”

A kooperatív kommunikációs magatartással sajátos lojalitás alakítható ki, ezért fontos:

- a rendkívüli helyszíneken, rendkívüli emberekkel, rendkívüli események szervezése (például Médiahajó);

- a saját célcsoportjainkkal egyedi esemény (például Guinness- vagy magyar rekordkísérlet);
- az elismerő díjak alapítása (a pozitív visszacsatolás erősíti a lojalitást, például dolgozói elismerések, médiadíjak);
- a külső, belső PR-pályázatok (célcsoportonként kialakíthatók és eredményesen működtethetők, mint például médiapályázat újságíróknak, rajzpályázat gyermekeknek).

A taktikai tervezéskor a PR-eszközök kialakítása és használata során figyelemmel kell lennünk az ágazati (tevékenység és piaci környezet) és a szervezeti (for- vagy nonprofit) specifikumokra, valamint a célcsoportok sajátosságaira. Az egyes PR-eszközök a különböző szervezeteknél eltérő hatékonysággal működtethetők.

4. A MÉDIAKEZELÉS SZABÁLYAI

Korszakunk jellemzője, hogy információdömping van. Naponta több százezer információ érkezik hozzánk, de ennek csak 2-3%-a rögzül tudatunkban. Philip Kotler, a híres marketingszakember leszögezi, hogy „túlkommunikált társadalomban élünk, és versenyeznünk kell a figyelemért” (Kotler, 1991). A verseny azonban feltételezi a profi kommunikációt, információáramoltatást, és célja az informálás, közvetve a befolyásolás. Konkrétan, nap mint nap meg kell küzdenünk a figyelemért. Óriási küzdelmet, kommunikációs és szervezési kihívást jelent, hogy el tudjuk érni, és meg tudjuk szólítani célcsoportjainkat. Ezért nagyon fontos, hogy minél hatékonyabban éljünk promóciós lehetőségeinkkel, és tervszerűen, összehangoltan lépjünk fel.

A tájékoztató munkában jelentős segítséget nyújthat számunkra a média. A sajtónyilvánosság azonban kétélű fegyver. A médiával jól kell tudni bánni, hogy előnyt tudjunk kovácsolni a tájékoztatásból. Ehhez az alábbi 10 pontban (4.1.–4.10.) összegzem a legfontosabb szakmai javaslataimat, amit a sajtó megkeresése esetén célszerű figyelembe venni (Buday-Sántha, 2008b).

4.1. „Először szeresd, aztán vezesd”

Nagyon fontos, hogy az újságírók érezzék a nyitottságunkat, munkájuk támogatását, hogy készséggel fordulunk feléjük, és hiteles, pontos tájékoztatást kapnak tőlünk. A hitelességet biztosíthatjuk az által, ha valós adatokkal, grafikonokkal, statisztikákkal, illetve neves, elismert személyek, érintett más szakemberek, szervezetek megnyilatkozásaival támasztjuk alá állításainkat, s így sokkal érdekesebb, színesebb is lesz a tudósítás. Az információs, illetve sajtóanyagokat nagyon respektálják, hisz abból tudnak dolgozni. Így egyrészt megkönnyítjük a

munkájukat, másrészt az általunk megfogalmazott vállalati üzeneteket és információkat felhasználják.

4.2. „El lehet a lovat vezetni a vízhez, de nem tudjuk helyette meginni”

Az újságíróknak állandóan friss hírekre van szükségük. Ha folyamatosan tartjuk velük a kapcsolatot, és aktuális információkkal, érdekes témákkal látjuk el őket, előbb-utóbb közölni fogják pozitív üzeneteinket. Fel kell keltenuk az érdeklődésüket, hogy megszerezzük a támogatásukat. Tegyük lehetővé, hogy testközelből ismerjék meg vállalatunk szakmai munkáját, pozitív erőfeszítéseit. Fontos, hogy saját élményeik, tapasztalásaik legyenek, hogy tudjanak azonosulni. Ez esetben az újságíróknak más a viszonyulásuk az adott ügryhöz, másként közelítik meg a témát, és „másként forgatják a tollat”.

4.3. „Jót vagy semmit”

Az esetben, ha a szervezet munkájáról nyilatkozunk, az elmondottakért felelősséggel tartozunk, hisz egyben „kiállítjuk a saját bizonyítványunkat” arról, hogy hogyan végezzük a munkánkat. A sajtónak a saját vállalatunkra tett negatív megnyilatkozásaink ára, hogy negatív színben tűnik fel az általunk képviselt szervezet munkája. Az olvasóban a negatív üzenet úgy transzformálódik, hogy valami probléma van az ott folyó munkával. Ami természetesen előfordulhat, de ezeket nem publikálnunk kell, hanem megoldani, minél gyorsabban, minél hatékonyabban. Arról nem is beszélve, hogy a mínuszos hír elindíthat egy negatív hullámot, amit annál nehezebb kezelni, minél nagyobb nyilvánosságot nyer. Akár formális, akár informális, a negatív hírközléskor visszaüt a „bumeráng”, és beindulhat a „hógolyóeffektus”.

4.4. „Tedd barátoddá”

Úgy gondoljunk az újságírókra mint jó barátokra, hisz tisztelik a tudást, az együttműködést, és fogékonyak a jó szóra, figyelemre, elismerésre. Alkalmadtán küldhetünk köszönőlevelet, különös tekintettel, hogy ma már igen ritka a pozitív visszajelzés. Fontos, hogy ne felejtjük átadni az interjú/riportkészítés elején a sajtópályázati felhívást, hogy megismerhesse, hisz a lehetőségnek, „a jó szónak nem szegik szárnyát”. Nélkülözhetetlen a bizalmi újságírókör kialakítása, ápolása, akikre mindig lehet számítani. Nem tartani kell a médiától, hanem proaktív módon cselekedni.

4.5. „A szó elszáll, az írás megmarad”

Bármilyen tárgyú a sajtómegkeresés, kérjük előzetesen írásban a kérdéseket, és válaszoljunk írásban, valamint ragaszkodjunk az általunk adott nyilatkozat tartalmához. Még a közlés előtt kérjük vissza az elkészült sajtóterméket teljes terjedelmében szakmai kontrollra, de ezt az igényünket még a kapcsolatfelvételnél, vagy a publikáció elkészítése előtt közöljük.

4.6. „Kerüljük el a félreértéseket”

Mindig tisztázni kell, hogy mi a célja a sajtómegkeresésnek, milyen témát kíván feldolgozni, hogy eldönthessük, milyen válaszadási forma alkalmazandó, illetve ki illetékes az adott kérdésben nyilatkozni. Természetesen a kompetenciákat, a feladat- és felelősségi köröket nem lehet figyelmen kívül hagyni. A területi ügyben a területileg illetékes vezetőknek célszerű nyilatkozniuk, ugyanakkor, ha a témának országos vonatkozása van, akkor a vállalat vezetője, illetve a kommunikációs vezető/szóvivő jogosult és köteles eljárni. A nyilatkozót készítsük fel a nyilatkozatra. Célszerű előtte személyesen konzultálni a meglévő és szükséges információkról, háttéranyagokról és az érdemi kérdésekről.

4.7. „Kövessd nyomon, ne bízz semmit a véletlenre”

A vállalatról megjelent híreket kövessük nyomon. A médiumot mindig kérdezzük meg, mikor fog megjelenni, adásba kerülni a sajtótermék. Sőt még másolatot is kérhetünk az elektronikus médiumoktól az elkészült összeállításról. Ha hibát, valótlan adatot, információt észlelünk, ezt feltétlenül jelezzük az újságíróknak, és kérjük a korrekciót. A tényleges megjelenéseket sajtófigyelés útján monitorozzuk. A megjelent publikációkat, írásokat fel lehet használni a munkahelyi értekezleteken, azt értékelve mindig tanulhatunk belőlük.

4.8. „Ismétlés a tudás anyja”

A publicitásunk során minél többször fűzzük mondandónkba az állandó, pozitív üzeneteinket, így annál nagyobb az esélye annak, hogy azokat olvassuk, halljuk vissza. A pozitív üzeneteink jobb megismerését szolgálják az újságíróknak szervezett informális sajtótalálkozók is.

4.9. „Most vagy soha”

A média részére a friss hír a hír. Ebből adódik, hogy gyakori az *ad hoc* megkeresés elektronikus úton, de nem ritka a „20 perc múlva ott vagyok”. Ezt el kell fogadni, de ez nem azt jelenti, hogy mindig nyilatkozni vagy azonnal forgatási engedélyt kell adni az újságírók részére. Minden esetben a megkeresés célja, témája határozza meg, hogy mennyi felkészülési időre van szükség a hiteles tájékoztatáshoz, s ezt az újságíróval egyeztetni kell.

4.10. „Bad news is good news”

A média természetrajza, hogy a negatív hírek iránt fogékony, hisz az olvasók, nézők figyelmét is a negatív hírek keltik fel. Az újságírók gyakran terhelő hír nyomán keresik meg az adott vállalatot. A lényeg, hogy

- a) mindig megkeressenek, megkérdezzenek bennünket, és a tudtunk nélkül ne jelenjen meg semmi terhelő a szervezetünkről;

- b) tudjuk kezelni a helyzetet. Fontos, hogy nem minden esetben kell nyilatkoznunk, mint például üzemi titok, még vitás szakmai kérdés, folyamatban lévő eljárás vagy más szakterületét érintő esetben. Ilyen helyzetben az újságírónak jelöljük meg az akadályt, illetve azt a szervet, szakembert, akiről tudjuk, hogy korrekt tájékoztatást tud adni részére;
- c) sose magyarázkodjunk, védekezzünk, csak soroljuk fel az igazoló tényeket;
- d) abban az esetben, ha a média nem keres meg bennünket, és az általa leírt negatív „tények megfelelnek a valóságnak, akkor nem lehet mit tenni” (Stanbury, 2021), csak szembenézni a valós problémával. Ha médiamegkeresés van, de valótlan tényeket közöl, szakember segítségével kérjünk helyreigazítást, a tények pontos megjelölésével. Ugyanezt tehetjük álhírek terjedése esetén is.

Súlyosabb sérelem esetén lehetőség van az Etikai Bizottsághoz fordulni vagy jogi útra terelni az ügyet. A szükséges intézkedések megtétele mindig előzetes szakmai mérlegelést kíván.

5. AZ EREDMÉNYES PR-TEVÉKENYSÉG, SAJTÓKEZELÉS ÉS ETIKAI KÉRDÉSEI

Az elmúlt évtizedekben romlott a kommunikáció etikája (Sárosi, 2021). A kommunikációs és PR-tevékenység folytatása során egyre több etikai kérdés merül fel. A 2013. évi kutatás eredménye szerint a nagyvállalatok felismerték, hogy etikus magatartás nélkül nem érhetnek el tartós piaci sikereket (HBLF, 2013, 1.; Buday-Sántha, 2016, 24–51.).

A kommunikációs tevékenység eredményes folytatásának feltétele a vállalat jogkövető magatartása, és az általános erkölcsi normák és a szakmai etika szabályainak betartása, melyek egyben hírnévkockázati tényezők. Az etikus szervezeti magatartás igényli továbbá a vállalati etikai kódex megalkotását és annak alkalmazását, érvényesítését, ami a szervezeti kommunikációs tevékenység során kiemelten követendő. A szakmai és vállalati etikai szabályok megléte és napi alkalmazása mellett egy adott szervezetnek rendelkeznie kell sajtókapcsolati és médiakódexszel, amely részletesen rögzíti a médiával és a külső környezettel folytatott párbeszéd során alkalmazandó normákat.

Világunkban az etikai kódexek számának radikális növekedése figyelhető meg (Buday-Sántha, 2016, 24–51.). Az etikai kódexet bevezető nagyvállalatok 95%-a szerint pozitív hatása van az etika intézményesítésének (HBLF, 2013, 1.). A kódexek joghözagpótlási szerepet is betöltenek, az etikai normák kiemelt súlyú követeése és megtartása mellett. Mindezeknek különös jelentősége van az álhírek, az ellenőrizetlen online kommunikáció világában.

6. ÖSSZEFOGLALÁS

Összességében megállapítható, hogy az eredményes PR-tevékenység alapja a bizalom, lényege a hírnévépítés, amely nagyon összetett feladat. Sikeres műveléséhez széles körű kapcsolatrendszerrel, szakmai tudással, gyakorlattal, valamint információval kell rendelkezünk szervezetünkről, környezetünkről és a világszintű tendenciákról egyaránt. A jelen tanulmányban megfogalmazott hírnévépítési elvek, PR-tevékenységi feltételek, médiakezelési és etikai szabályok megvalósítása lehetőséget teremt arra, hogy a sikeres PR-tevékenység elérése a mai változó világunkban sem illúzió, hanem valóság legyen.

IRODALOM

- Barát T. (2001): *A bizalom tolmácsai*. Budapest: Medipen Bt. Kiadó
- Buday-Sántha A. (2008a): A hírnév építésének jogi lehetőségei és korlátai. In: *I. Országos Hírnévmenedzsment Konferencia*. Budapest
- Buday-Sántha A. (2008b): A sajtókezelés szabályai. In: *Marketing, Public Relation és Reklám az Egészségügyben XI. Országos Konferencia*. Előadásanyag. Budapest
- Buday-Sántha A. (2016): Az etika íratlan szabályainak a világa. In: Sós P. J. – Szécsi G. (szerk.): *Etika a PR-ban, PR a városban. A public relation elmélete és gyakorlata*. Budapest: B. Swan Partners Kft.
- Buday-Sántha A. (2018): *Kommunikációs jog. A kommunikációs jog és „Hálómodell”*. Budapest: Fakultás Kiadó
- Fombrun, C. J. – van Riel, C. B. M. – van Riel, C. (2004): *Fame&Fortune, How Successful Companies Build Winning Reputations*. Financial Times Press–Prentice Hall
- Gálik M. – Urbán Á. (2014): *Médiagazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Gregory, A. (1996): *Planning&Managing a Public Relations Campaign (A Step-by-step Guide) (PR in Practice Series)*. London: Institute of Public Relations–Kogan Page
- HBLF – Hungarian Business Leaders Forum (2013): *Az etika vállalati intézményesítése*. Budapest: HBLF, https://hblf.hu/content/_common/attachments/etika_egylapos.pdf
- Konczosné Szombathelyi Márta (2020): *A hírnév és menedzselése*. <https://docplayer.hu/3787761-A-hirnev-es-menedzselese-konczosne-szombathelyi-marta-1.html> (Letöltés: 2020. 10. 10.)
- Kotler, P. (1991): *Marketing-management*. (ford. Oláh Cs., Hajdú J., Bognár É. et al.) Budapest: Műszaki Könyvkiadó
- Nyárádi G. – Szeles P. (2004): *Public Relations I–II*. Budapest: Perfekt Kiadó
- Sárosi P. (2021): *Romlott a kommunikáció etikája az elmúlt évtizedekben – interjú Sárosi Péterrel, az MPRSZ örökös tagjával*. <https://www.mprsz.hu/romlott-a-kommunikacio-etikaja-az-elmult-evtizedekben-interju-sarosi-peterrel-az-mprsz-orokos-tagjaval/> (Letöltés: 2021. 02. 04.)
- Stanbury, W. (2021): Interjúra felkészítés. (Interview Preparation) (ford. Göllner A.) *PR Herald*, 2021. február 28. <https://prherald.hu/interjura-felkeszites/> (Letöltés: 2021. 02. 28.)
- Szécsi G. (2019): Közösség, kultúra, mediatizáció. PTE KPVK, *Kultúratudományi Szemle (Pécs)*, 1.
- Szeles P. – Szűcs T. – Varga Zs. (2013): *Hírnév-menedzsment*. Budapest: Révai Digitális Kiadó

FIZIKUSOK AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK CÉLKERESZTJÉBEN ÉS HÁLÓJÁBAN I. RÉSZ

PHYSICISTS TARGETED AND ENTANGLED IN THE WEB OF STATE SECURITY SERVICES PART I

Sólyom Jenő

az MTA rendes tagja, professor emeritus

Eötvös Loránd Tudományegyetem Fizikai Intézet, Budapest, Wigner Fizikai Kutatóközpont, Budapest
solyom.jeno@wigner.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar tudóstársadalom, azon belül a fizikusok kapcsolata az állambiztonsági szolgálatokkal – a fordulat évétől a rendszerváltozásig – szinte teljesen feltáratlan terület. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött iratok alapján, a teljesség igénye nélkül, néhány példán keresztül mutatom be, hogy mi érdekelte a titkosszolgálatokat a fizikus közösséggel kapcsolatban, és milyen módon próbáltak ezen információk megszerzése céljából – sikeresen vagy sikertelenül – fizikusokat beszervezni.

ABSTRACT

The relationship of state security services to Hungarian scholars, in particular to physicists in the period from the communist takeover till the collapse of the regime is a fairly unexplored field. Without attempting to give a full account I will present a few examples of the complex and partially contradictory relationship relying on documents available in the Historical Archives of the State Security Services.

Kulcsszavak: fizikusok, ügynökök, hírszerzés, ipari kémkedés, megfigyelők és megfigyelték

Keywords: physicists, intelligence service, industrial espionage, surveillance agents and targets

A Fizikai Tudományok Osztálya felkérésére kezdtem a fizika 1945 utáni magyarországi történetével – elsősorban az 1960-ig terjedő másfél évtized eseményeivel – foglalkozni. A feladat részben a fizika felsőfokú oktatásának háború utáni

újjászervezésében részt vevő, illetve az akkor indult kutatóintézetekben dolgozó, még élő szemtanúk visszaemlékezéseinek gyűjtése volt. A már jelentős részben összeállt anyag, a csillagászatra vonatkozó résszel kiegészülve, reménység szerint 2022-ben könyv formában is megjelenik. Ennek a munkának a során szembesültem azzal, hogy a szép emlékek mellett, amelyek arról tanúskodnak, hogy az akkor huszon- és harmincegynéhány évesek milyen lelkesedéssel vetették bele magukat ebbe a munkába, kevés szó esik a kommunista diktatúra erőszakszerveinek a kutatókat és oktatókat is érintő lépéseiről. Így még mindig hallgatás övezi azt, hogy milyen hálót építettek ki az állambiztonsági szolgálatok az egyetemeken és kutatóintézetekben dolgozó fizikusok köré vagy velük együtt. Mindössze Keszthelyi Lajos akadémikus említ egy esetet a visszaemlékezéseiben. Onnan tudja a Mössbauer-effektusról az Eötvös Loránd Fizikai Társulat szokásos heti klubestjén tartott előadása pontos napját, hogy megkapta az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárától (ÁBTL) annak a „szigorúan titkos” jelentésnek a másolatát, amelyben „Szántódi” ügynök jelentett az ülésről.

Talán általánosabban, a magyar tudóstársadalom szélesebb köreire is jellemző az erről való hallgatás. Pedig biztosak lehetünk, hogy a tudományt művelők egy részének – legalább olyan arányban, ha nem jobban, mint az élet más területein – volt valamiféle kapcsolata a titkosszolgálatokkal. Vagy úgy, hogy ők voltak a megfigyeltek, vagy úgy, hogy titkos munkatársként, ügynökként, esetleg csak társadalmi kapcsolatuként, informátorként maguk figyeltek meg másokat, jelentettek róluk, vagy szolgáltattak különféle, önmaguk számára talán ártalmatlannak tűnő információkat. Ugyanakkor azt is sejthetjük, hogy a jelentések egy része a már említettnél lényegesen súlyosabb ügyekről szólt, és a megfigyeltek egzisztenciájára komoly következményekkel járhatott.

A fizikusokat illetően ennél különösebb kapcsolat is létezett. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (ELTE) 1952-ben végzett első fizikus évfolyam egyik tagja, Gács (Groszmann) István az államvédelmi hatóság tisztje lett, ami onnan tudható, hogy az ÁBTL-ben található egyik irat egy mondata szerint Gács főhadnagy a Központi Fizikai Kutatóintézet (KFKI) kapcsán találkozott egy volt évfolyamtársával. Későbbi sorsáról nem találtam adatot.

Mivel az 1956 előtt keletkezett titkosszolgálati iratok jelentős része a forradalom idején megsemmisült, 1989 és 1990 fordulója táján pedig tudatosan tüntettek el iratokat, a beszerzési dossziéknak talán a döntő többségét megsemmisítették, ma már szinte lehetetlen a tudományos élet és az állambiztonsági szolgálatok közötti kapcsolatok teljes feltárása. Azonban még így is – csak a fizikát illetően is – több irat maradt fent és került az ÁBTL-be, mint amennyit a megengedett terjedelem szabta korlát miatt mindenre kiterjedően be lehetne mutatni. Ezért ez a kétrészes cikk – anélkül, hogy nagy leleplezéseket ígérne, vagy a titkosszolgálatokkal folytatott együttműködés morális kérdéseit boncolgatná – az átnézett iratok alapján csupán egy gyors bepillantást tud adni a rendszer működésébe és

működtetésébe. Nem törekedtem minden, fedőnévvel szereplő személy kilétének kiderítésére. Arra sem, hogy megfejtssem, kinek a nevét tették olvashatatlanná, fekete tollal vastagon áthúzva azt. Csak azoknak adom meg a valódi nevét, akiknél az a dossziéban szerepel vagy egyértelműen beazonosítható.

Az első részben rövid áttekintést adok arról, hogy mi érdekelte az állambiztonsági szolgálatokat a tudomány hazai művelőivel és a tudományos műhelyekkel, különösen is a fizikai kutatóintézetek és az egyetemek fizikai intézetei munkatársaival kapcsolatban, milyen információkat gyűjtöttek, hogyan változott ez az idők folyamán, hogyan tolódt el a személyek megfigyelésétől a hírszerzés, sőt az ipari kémkedés felé, majd néhány példán keresztül azt mutatom be, hogyan próbáltak meg fizikusokat beszervezni – sikerrel vagy sikertelenül – a titkosszolgálatokkal való együttműködésbe. A cikk második részében egy személy, Kovács István akadémikus, a KFKI első igazgatója példáján részletesebben látjuk majd, hogy milyen bonyolultan, sokszor ellentmondásosan alakultak a titkosszolgálati kapcsolatok a múlt század ötvenes, hatvanas és hetvenes éveiben.

FIZIKUSOK A MEGFIGYELŐK ÉS MEGFIGYELTEK KÖZÖTT

Az állambiztonsági szolgálatok feladata és érdeklődési köre sokkal szélesebb volt, mint az új hatalom szemében gyanús, a rendszerre potenciálisan veszélyt jelentő személyek megfigyelése. Az 1945-ben felállított Politikai Rendészeti Osztályból 1946-ban létrehozott Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (ÁVO), majd ennek utóda, az 1948 és 1956 között Államvédelmi Hatóság (ÁVH) néven működő – egy időben közvetlenül a minisztertanácsnak alárendelt – állambiztonsági szolgálat nemcsak a belső hírszerzéssel és elhárítással foglalkozott, hanem külső hírszerzéssel is. Az 1956 után a Belügyminisztérium (BM) részét képező titkosrendőrség 1962-től érvényes rendje szerint is a III. Főcsoportfőnökségen belül egy-egy csoportfőnökség alá tartozott a három terület: a III/I. foglalkozott a hírszerzéssel, a III/II. a kémelhárítással, a III/III. a belsőreakció-elhárítással.

Nem meglepő, hogy a három tevékenységi kör közül ma is a III/III. ügynökök ügye van az érdeklődés középpontjában, ez váltja ki a legtöbb izgalmat, hiszen az ezzel kapcsolatos megfigyelések, jelentések súlyos következményekkel járhattak a megfigyeltre nézve. Ugyanakkor, amint látni fogjuk, olykor a más feladatra, a hírszerzésre kiszemeltek sorsának későbbi alakulását is döntően befolyásolhatta, ha kibújtak a feladat alól.

Az iratok egyik tanulsága, hogy távolról sem igaz az, miszerint a rendszer hívei jelentettek a rendszer ellenségeiről. Az ötvenes évek elején, az általános bizalmatlanság légkörében, olyanok tevékenységének megfigyelésére is kaptak megbízást ügynökök, mint Jánossy Lajos és Novobátczy Károly, akik mindketten később, a hatvanas években, az MSZMP Központi Bizottságának tagjai lettek. Ugyanakkor

igen gyakran zsarolással kényszerítettek jelentések írására vagy szóbeli beszámolókra olyanokat, akikről közismert volt rendszerellenes beállítottságuk.

Másrészt az is világosan látszik, hogy a politikai helyzet változásával együtt jelentősen változott, hogy mi érdekelte elsősorban a titkosszolgálatokat. Az 1956-os forradalom előtti időkből eléggé szórványosan fennmaradt, és döntően a KFKI-ra vonatkozó jelentések nagy részben az intézmény működéséről, annak vélt hibáiról, zavarairól, különösen a vezető munkatársak munkájának értékeléséről és a közöttük lévő konfliktusokról szóltak. Ezekről a cikk második részében lesz részletesebben szó.

1956 után új téma került a jelentések középpontjába, nevezetesen, hogy kik milyen szerepet vállaltak a forradalomban (az iratokban természetesen ellenforradalomban), és jelenleg milyen álláspontot foglalnak el politikai, tudománypolitikai kérdésekben vagy akár a fizika filozófiai problémáival kapcsolatban.

A KFKI-ban „Ádám” titkos munkatársat – aki első jelentését 1957 januárjában még Orient Ottóként írta alá, és azt később elfelejtették olvashatatlanná tenni, amint más esetekben történt – bízták meg azzal, hogy jelentse, kik disszidáltak vagy készülnek disszidálni, majd arról kellett írnia, hogy kik azok, akik a forradalom során „szerepet vállaltak sztrájk és egyéb megmozdulások megszervezésében, levezetésében, vezetésben, Forradalmi Tanácsban stb., jelenleg milyen beosztásban vannak, és hogyan végzik munkájukat”. A tartótiszt a jelentéshez fűzött megjegyzésében elégedetlenségét jelezte, amikor ezt olvashatta: „A tanácsban főleg tudományos munkatársak voltak. Ezek közül is szakmailag a legjobbak.”

Közéjük tartozott Simonyi Károly, akit 1956-ban a KFKI ideiglenes Forradalmi Bizottsága elnökévé választottak. Az ő személye előtte és utána is erősen foglalkoztatta az állambiztonsági szolgálatokat. A róla szóló egyik jelentés szerint „nyíltan uszított a népi demokrácia ellen, Párt és szovjetellenes beállítottságú”. Miután 1958 végén távoznia kellett az intézetből, a Műegyetemen figyeltették, illetve szemmel tartották azokat, akik a KFKI-ból továbbra is kapcsolatban álltak vele.

„Ádám”-ot az ő figyelésükkel is megbízták. 1958-ban jelentette, hogy „Györgyi¹, Zimányi², Marx³ és Keszthelyi⁴, Németh Jutka⁵ befolyása alatt vannak és ha esetleg valami tisztánlátásuk van, az (sic!) Németh minden esetben megzavarja. Azt sem tagadják, hogy Simonyival jelenleg is kapcsolatban állnak.” Ezután Németh Judit további figyelését kapta feladatul. Intézkedésként pedig a tartótiszt a következő megjegyzést fűzte a jelentéshez: „tervet készíteni, amely-

¹ Györgyi Géza, 1930–1973, a fizikai tudományok doktora

² Zimányi József, 1931–2006, az MTA rendes tagja

³ Marx György, 1927–2002, az MTA rendes tagja

⁴ Keszthelyi Lajos, 1927–, az MTA rendes tagja

⁵ Dörnyeiné Németh Judit, 1932–2019, az MTA rendes tagja

nek lényege a tehetséges kutatók (Györgyi és Keszthelyi) leválasztása Németh és társai oldaláról”.

Egy másik ügynök, „Gárdonyi” 1959 elején jelentette, hogy a KFKI-ban elméleti csoportot akarnak összehozni. A csoport vezetője Györgyi Géza lett volna, tagjai pedig Dörnyeiné Németh Judit, Zimányi József, Graff György és Kosály György. Az ügynök Györgyi Gézáról és Zimányi Józsefről megjegyzi, hogy előbbi a Forradalmi Bizottság titkára volt, utóbbi pedig tagja. Németh Juditot nacionalistaként, Graff Györgyöt és Kosály Györgyöt pedig nemzeti kommunistaként jellemzi. Szerinte van ugyan egy kommunista elméleti fizikus az intézetben, őt azonban nem akarják bevenni a csoportba. Végül hozzáteszi: „Persze a pártszervezet ezzel nem ért egyet és ilyen rendszerellenes csoport összehozását károsnak tartja.”

„Ádám” máskor is aktívan figyelt és jelentett. A sok jelentett beszélgetés résztvevőit mindig gondosan felsorolta. Akkor is, amikor Haiman Ottó és Orient Ottó négy szemközti beszélgetéseiről adott számot, de részletesen beszámolt az Orient elleni fegyelmi vizsgálatról is. Majd amikor a fegyelmi után Orient Ottó új munkahelyre került, „Ádám” jelentései ottani munkatársairól szóltak.

Egy, az elemi részek fizikájáról tartott hazai konferencia után beszámolt a Györgyi Géza, Zimányi József, Károlyházy Frigyes és Orient Ottó között Werner Heisenberg filozófiai elveiről folyt beszélgetésről, amelynek során Györgyi Géza kifejtette, hogy szerinte a dialektikus materializmust nem lehet rákényszeríteni a fizikára. A tartótsit a jelentéshez intézkedési javaslatként azt fűzte hozzá, hogy „Ádám” építsen ki baráti jellegű kapcsolatokat, hogy megismerje, milyen célja van tevékenységüknek.

De nemcsak a marxizmus ideológiájához való hozzáállás érdekelte a szolgálatokat, hanem például az is, amikor „Ádám” az 1960-ban Miskolcon tartott fizikus vándorgyűlésről készült jelentésében Fenyves Ervin előadásával kapcsolatban rosszállóan jegyezte meg, hogy Fenyves az amerikai és szovjet mesterséges holdakkal végzett kutatások ismertetésénél a Földet körülvevő – felfedezője után Van Allen-övnek nevezett – sugárzási zónákkal kapcsolatos kutatások eredményét kizárólag az amerikaiaknak tulajdonította.

Az ELTE Kísérleti Fizikai Tanszékén 1956 után történekről, a tanszék munkatársairól az 1947 óta ott dolgozó, 1958-ban beszervezett „Sarolta” fedőnevű ügynök készített jelentéseket. 1959 elején arra kapott utasítást, hogy adjon részletes politikai jellemzést a II. számú Kísérleti Fizikai Tanszék néhány munkatársáról. Ez azért volt időszerű, mert akkor készítették elő a Pócza Jenő docens által vezetett tanszék megszüntetését. A tanszék munkatársainak későbbi sorsában szerepet játszhatott, hogy „Sarolta” jelentésében többeket reakciós, klerikális, szovjetellenes jelzőkkel illetett. Ezután azt a feladatot kapta, hogy „kísérje továbbra is figyelemmel Pócza és társai magatartását különösen most az átszervezés időszakában”. Az elbocsátások után pedig azt: „tudja meg, hogy a tanszékről

elbocsájtottak összejönnek-e és ha igen, kivel vannak kapcsolatban a tanszék-ről”. „Sarolta” jelentéseiből tudjuk azt is, hogy a Pócza-tanszék megszüntetése mögött egyértelműen politikai szándék húzódott meg. 1959 tavaszán egy jelentésben megemlítette, hogy a tanszék feloszlásáról párthatározat született. Az ősz folyamán készített jelentéshez pedig, amelyben „Sarolta” felsorolta, hogy az elbocsájtottak hol kaptak állást, a jelentést vevő belügyes tiszt a következő megjegyzést fűzte: „Az inf. munkahelyéről több személy [...] politikai okok miatt lett eltávolítva.”

Természetesen a hazai fizika másik nagy központjában, Debrecenben is folytak politikai megfigyelések. „Tasnádi Péter”, akit szintén zsarolással, az egyetemről való eltávolítás fenyegetésével vettek rá az ügynöki munkára, debreceni fizikus évfolyamtársairól és kollégiumi társairól írt jelentéseket az ötvenes évek végén. „A reakciós, jobboldali személyek körében végzett felderítő munkát, később feladata bővült az aktív vallásos személyek, nacionalista, sovinszta, antiszemita és más nézeteket valló hallgatók irányában.”

A debreceni Atommagkutató Intézet belső viszonyairól szóló információk az intézet műhelyében mérnökként dolgozó „Kornél” révén kerültek a titkosszolgálatokhoz. „Kornél”-t 1960-ban „terhelő adatok alapján” vették rá az ügynöki munkára: „1956-os ténykedését jóvá kell, hogy tegye, mert ellenkező esetben intézkedünk vele szemben.” Feladata volt az „atomkutató intézetnél lévő osztályidegen személyek” felderítése, jellemzése, életrajzuk ismertetése, politikai jellegű megnyilvánulásai jelentése, a külföldi vendégek követése. Ugyanakkor az intézet működését is figyelemmel kellett kísérnie. Tájékoztatót vártak tőle a „különböző rendellenességekről”. Feladatul kapta például azt, hogy „jelentse, milyen problémák merülnek fel az erősítő, ill. gyorsító generátor építésénél”.

„Kornél” esetében is, amint „Tasnádi Péter”-nél láttuk, nevesítetten jelenik meg az egyházi kapcsolatokkal rendelkezők szemmel tartása. A Gyárfás Emil rendőr százados által készített foglalkoztatási terv szerint egyik fő feladata volt az „ottlévő Bulányista féle szervezetnek volt tagjainak (sic!)” – köztük „Berényi Dénes ellenséges kategóriához tartozó tudományos munkatárs” – külső figyelése. 1962-ben kizárták a hálózatból, mert jelentései nem voltak kellően hasznosak, és „az ügynök is azon volt, hogy ilyen irányú munkájától megszabaduljon”.

Az egyetemen dolgozók egyházi kapcsolatainak feltérképezése egyébként is erősen érdekelte a hálózatokat. A legsúlyosabb, fizikusokat is érintő ügy a „Fekete Hollók” fedőnevet viselő, 1958-ban indult és több évig tartó akció volt. A „klerikális reakció” elleni harc jegyében a szerzetesrendekhez tartozó papok által vezetett ifjúsági csoportok felszámolása volt a cél. Az 1961 elején letartóztatott, majd börtönre ítélt közel kilencven személy között volt Keglevich László, az ELTE Kísérleti Fizikai Tanszék tanársegédje és Rozványi Iván fizikus szakos hallgató. A „Fekete Hollók”-ügy kapcsán egyébként több fizikus is az állambiztonsági szolgálatok látókörébe került. „Fizikusok” címmel külön csoportdossziét

nyitottak a részben a KFKI-hoz köthető személyek, például Fáthy Ferenc, Kaffka Károly és Neszmélyi András „klerikális szervezkedése” dokumentumai számára. Ezt a dossziét az 1963-as amnesztia idején vádemelés nélkül lezárták.

Érdekes az ELTE fizikus szakán 1957-ben végzett, „Sárosi Péter” fedőnevet kapott Gosztony Géza esete. Ő sem szakmai okokból került a szolgálatok látókörébe, hanem egy részben általa szervezett, hitéleti, teológiai kérdésekkel foglalkozó katolikus ifjúsági csoport életéről kellett jelentenie. Nyilvánvalóan valamivel zsarolták, ő pedig igyekezett hamis információk szolgáltatásával megúszni a dolgot. Egyik jelentését a tartótiszt a következő megjegyzéssel értékelte: „A jelentés az első szótól az utolsóig hazugság.” Mivel azt a következtetést vonták le, hogy „az ügynök mélységesen szemben áll velünk”, és meggyőzéssel nem lehet „átszervezni”, nyitása után másfél évvel a munkadossziét így zárták le: „Az ügynök beszerzése óta állandóan dezinformált. Jelentései operatív értékkel nem bírnak.”

ELTOLÓDÁS A BESÚGÁSTÓL A HÍRSZERZÉS ÉS AZ IPARI KÉMKEDÉS FELÉ

Bár az ötvenes években a jelentések elsősorban személyekről, megbeszélésekről, eseményekről, a munkahelyi hangulatról, a munkatársak politikai beállítottságáról és külföldi kapcsolatairól szóltak, már ekkor is gyűjtöttek szakmai jellegű információkat is, például a KFKI-ban a fizikai műszerek ipari jellegű gyártásáról vagy a fúziós energiatermelés lehetőségéről. A későbbiekben, a kádári konszolidáció éveiben egyre inkább a hírszerzésre tevődött át a hangsúly a fizikusokkal kapcsolatban, anélkül hogy – mint láttuk – teljesen megszűntek volna a politikai jellegű megfigyelések. Érdekességként, található az ÁBTL-ben olyan, a Belügyminisztérium pecsétjével ellátott, valódi névre szóló megbízólevél, amellyel előre konkrétan megfogalmazott megfigyelési feladatok ellátásával, bizalmas műszaki és tudományos információk gyűjtésével bíztak meg – egyébként beszervezett ügynökként fedőnévvel is rendelkező – fizikust hivatalos külföldi útja előtt.

Megjegyzendő, hogy a Belügyminisztériumhoz tartozó polgári hírszerzéstől függetlenül működött a katonai hírszerzés. Bár ebben is szerepet kaphattak kutatóintézeti és egyetemi alkalmazottak, érdemi információval erről nem rendelkezünk, mert az ezzel kapcsolatos iratok nem kutathatók, nem kerültek az ÁBTL-be.

A hírszerzés irányába történt eltolódás jól érzékelhető Hoffmann Tibor, a fizikai tudomány doktora példáján, aki kutatóintézetekben töltött évek után 1965-től az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság osztályvezetője volt. 1950-ben „Balázs” fedőnévvel hazafias alapon szervezték be a tudományos elhárítás részére. Az 1956 előtti tevékenységét tartalmazó dossziék megsemmisültek, de más dossziékban maradt fenn néhány, az ötvenes évek első felében írt jelentése. 1955-ben átkerült a tudományos hírszerzés vonalára, és külföldi kapcsolatait kihasználva

1978-ig foglalkoztatták. Ekkor beszűkült lehetőségei miatt visszaminősítették társadalmi kapcsolattá.

Ez is mutatja, hogy a hírszerző munkára jó nyugati kapcsolatokkal rendelkező kutatókat igyekeztek beszervezni. Az ÁBTL-ben található, valamint a nyilvánosan elérhető életrajzi adatok összevetése alapján erősen valószínűsíthető, hogy Náray Zsolt, a KFKI későbbi főosztályvezetője – utóbb az SZKI igazgatója – volt az, aki a hatvanas években „Balatoni” fedőnéven évekig jelentett a KFKI-val kapcsolatos eseményekről. Egyéves zürichi tanulmányútja közben, 1958 karácsonyán történt hazalátogatásakor hálózta be, noha korábbi jelentésekben úgy szerepelt, mint akit külföldre távozott unokatestvére ellenséges tevékenységre szervezett be, vagyis ő is zsarolható volt. A Svájcban élő magyar emigránsok tevékenységéről kértek jelentéseket tőle. Később egyrészt a KFKI-ról, elsősorban az Elektronikus Főosztályon folyó munkákról, a felmerült problémákról, hiányosságokról kellett tájékoztatást adnia, másrészt külföldi hírszerzésre használták, mivel „szakképzettsége és beosztása lehetőséget biztosít számára a rendszeres külföldi utazásokra, [...] alkalmas arra, hogy utazásait felhasználják tudományos és kulturális adatok megszerzésére”. A kor viszonyait jól mutatja egy 1963-ban adott jelentésének egy részlete. Az Elektronikus Főosztályról többek között a következőt írta: „A hazai nukleáris műszergyártás előtt az a feladat áll, hogy betörni a nemzetközi piacra, aminek alapvető feltétele a világszínvonal elérése. Ennek érdekében rendelkezésükre álló kapcsolatokon keresztül embargós cikkeket hozatnak be, »szemrebbenés nélkül« 1=1-hez lekopírozzák s megkezdik sorozatgyártásukat. Ebben a vonatkozásban ügyelni kell és meggátolni annak lehetőségeit, hogy az intézetből kiszivároгjon.” Későbbi jelentéseiben részletesen ismertette többek között az ICT 1905 számítógép, az ország akkor legnagyobb teljesítményű számítógépe vásárlását megelőző tárgyalásokat és a szerződés-kötés folyamatát. Bár „elsőrendűen tudományos hírszerzési feladatokat végzett”, az ő jelentéseiben is előfordultak személyi jellegű megjegyzések. Nemcsak azt kellett Appel György rendőr őrnaggyal megbeszélnie, hogy kik vehetnek részt a lézerkutatásban – annak indulásakor –, hanem olykor munkatársai politikai beállítottságára, vallásos meggyőződésére, külföldi kapcsolataira vonatkozó jelentéseket is vártak és kaptak tőle.

A „Dömölky András” fedőnevű ügynököt, aki 1954 és 1961 között a KFKI-ban atomfizikával foglalkozott, részecskegyorsító berendezések építésében vett részt, majd a KKKI-ban a molekulaszervezet és molekulaszpektroszkópia területén dolgozott, egyértelműen azért foglalkoztatta a hírszerzés, hogy a külföldi szakmai útjai során megismert modern mérőműszerekről adjon tájékoztatást. Egyik útja kapcsán a következő feladatot kapta: „Kik az általa megismert érdekes személyek, melyek a figyelmet érdemlő témák és miért, milyen műszerekkel dolgoznak, ki szervizeli őket, s hol őrzik a gépkönyveket, stb.” Személyét kétséget kizáróan nem tudtam azonosítani, de az életrajzi adatok alapján erős a gyanú,

hogy egyházi kapcsolatai miatt korábban maga is megfigyelés alatt állt, és ezzel zsarolhatták.

Az atombomba miatt a kezdetektől különösen foglalkoztatta a titkosszolgálatokat mindaz, aminek köze volt az atomfizikához, az atomenergiához. „Uránium” címmel külön dossziét vezettek a hazai atomkutatással kapcsolatos operatív anyagok dokumentálására. Az „Elektron”, „Pozitron”, „Foton”, illetve „Neutron” címet viselő dosszié tartalmazta az amerikai, angliai, francia, illetve német atomkutatással foglalkozó, különböző forrásokból begyűjtött anyagokat. Az Euratom szervezettel kapcsolatos információk pedig a „Rádium” dossziéba kerültek.

Az atomenergia békés felhasználásával foglalkozó, 1958-as II. genfi konferenciára kiutazó magyar küldöttség egyik tagját, Varga Károlyt, a Csepeli Vas- és Fémművek Izotóp Laboratóriumának vezetőjét bízták meg azzal, hogy a hálózat ügynökeként a konferencia alkalmából szerezzen információkat az atomenergia ipari felhasználásának területéről. A titkosszolgálatoknak az esemény iránti érdeklődését mutatja, hogy a Genfben utazó magyar küldöttség titkára Meszler Tibor rendőr őrnagy volt – Kovács Tibor álnéven.

Máskor is előfordult, hogy a BM egy hivatásos alkalmazottja is helyet kapott egy hivatalos delegációban. Amikor 1960-ban Náray Zsolt vezetésével négytagú küldöttség utazott Franciaországba, hogy nukleáris-műszaki együttműködésről tárgyaljon, és atomenergia-kutatással foglalkozó intézményeket látogasson meg, az Országos Atomenergia Bizottság delegáltjaként vett részt a csoportban Pozsonyi István rendőr százados, aki az állambiztonsági szolgálatoknál az ilyen jellegű jelentésekkel foglalkozott. Ő maga panaszkodott jelentésében, hogy félt a dekonspirációtól, a lelepleződéstől, mert a delegációt vezető „Balatoni”-n kívül a többiekéről is tudta, hogy beszervezett ügynökök, „Jenő”, illetve „Lakatos” néven.

Az atom és mag mint bűvszavak okozhatták azt is, hogy a hatvanas évek végéig foglalkoztatták a „Tanár” fedőnevű informátort, akit a szolgálatok „az izotópok ipari alkalmazásának egyik legjobb magyar szakértője”-ként tartottak számon, pedig az ő jelentései szinte kizárólagosan az iparban használható nukleáris műszerek gyártásának a problémáiról szóltak.

BESZERVEZÉSI KÍSÉRLETEK

„Tasnádi Péter” példája jól mutatja, milyen lelki viharok játszódhattak le valakiben, amikor vállalta az ügynöki munkát. A dossziéjában fennmaradt egyik irat szerint hosszan vívódott, amikor kapcsolatba léptek vele, hogy szabad-e – ahogy maga írta – spiclinek állnia. Ugyanis az ügynököknek csak egy kis része vállalta ezt a feladatot kommunista meggyőződésből. Másokat édesgetéssel, előnyök ígéretével – például azzal, hogy az együttműködés során több lehetőségük lesz kül-

földre utazni – vettek rá arra, hogy aláírják a beszerzési kartont, vagy esetleg anélkül tartsanak rendszeres kapcsolatot egy belüleges tiszttel. Voltak, valószínűleg nem is kevesen, akiket nyomásgyakorlással, zsarolással vettek rá arra, hogy munkatársaikról, intézetükről jelentéseket készítsenek, vagy hírszerző tevékenységet folytassanak. És természetesen voltak olyanok, akik nyíltan visszautasították az együttműködést, vagy a beszerzés után tagadták meg a munkát, esetleg más módon bújtak ki a feladat alól.

Faragó Pétert, a KFKI egyik osztályvezetőjét, akinek a kartonjára ráírták, hogy „presszióból” vállalta a szolgálatot, 1949-től kezdve azzal zsarolták, hogy segített egy volt kollégájának az ország illegális elhagyásában, és maga is disszidálásra készült. Egy olyan papírt írtak vele alá, amely szerint „indiszkreció vagy dezinformálás esetén az Államvédelmi Hatóság érvényesíti a nála elfekvő ellenem irányuló jegyzőkönyvet, mely szerint Papp György disszidálásának bűnrészesem voltam”. Saját maga az együttműködés jellegéről egy 1952 elején készült feljegyzésben így fogalmazott: „Munkámban azt éreztem feladatomban, hogy szakmai kapcsolataim alapján szakismeretet igénylő kérdésekben adjak tájékoztatást.” A titkosszolgálatok viszont azt várták, hogy többek között Simonyi Károly tevékenységéről, esetleges külföldi kapcsolatai jellegéről, Jánossy Lajos magatartásáról és külföldi kapcsolatai céljáról jelentsen, illetve tartsa szemmel Kovács István, a KFKI igazgatója tevékenységét, miközben az ő otthoni telefonvonalát is lehallgatták. Jelentéseit a szolgálatok olykor hasznosnak ítélték, máskor negatív értékelést kapott: „Munkája nem volt eredményes, [...] főképen, (sic!) mert nem akart dolgozni. Egész beállítottsága, származása, környezete, a népi demokráciával szemben álló személytette.”

Ennek ellenére, miután 1957 elején egy hivatalos németországi útjáról nem jött haza, hanem Angliába távozott, ahova kerülő úton családját is sikerült kijuttatni, a titkosszolgálatok – „Ádám” tippje nyomán – újra fel akarták venni vele a kapcsolatot. Amikor a londoni követség első titkáraként bemutatkozó, az iratokban Bakos elvtársként emlegetett, jelentéseit is Bakosként aláíró személy az itthonról kapott utasítás nyomán felkereste, Faragó megmondta neki: „semmilyen körülmények között nem vagyok hajlandó ezt csinálni, [...] az én Magyarországról történt eljövetelemnek nem politikai, nem gazdasági oka volt, hanem kizárólag és egyedül az, hogy maguktól megszabaduljak”. Erre „Bakos” – előhúzza az egykori beszerzési papírt – áruháznak nevezte, és nyíltan megfenyegette, hogy tönkre fogják tenni, zaklatni fogják felesége itthon élő szüleit, ha nem vállalja az együttműködést. A találkozó után Faragó az angol hatóságok előtt lebuktatta a „követségi első titkárt” – a valóságban a londoni rezidentúrán dolgozó Szikla Péter rendőr századost –, akit ezután kiutasítottak Angliából. Nem lehet kizárni, hogy többen, akik a hatvanas–hetvenes években hosszabb nyugati tanulmányútról nem tértek haza, azért tették ezt, mert így próbálták meg kikerülni a titkosszolgálatok látóköréből.

A hírszerző munkára kiszemelt személyeket először a célszerűség, alkalmaság, megbízhatóság és beszervezhetőség szempontjai szerint szűrték. Gyakran már a környezettanulmány vagy az első beszélgetés után kiderült, hogy az illető valamilyen okból alkalmatlan a beszervezésére. Berényi Dénesről már a környezettanulmány során megállapították, hogy „vele a kapcsolatfelvétel célszerűtlen és azt meg sem kíséreljük, [...] együttműködésre alkalmatlan személy, emberi tulajdonságai, politikai beállítottsága, valamint klerikális beállítottsága miatt”.

Máskor mégis megpróbálkoztak olyanokkal is, akikről egyértelműen tudták, hogy nem hívei a kommunista rendszernek, de hazafiságukra vagy a tudomány iránti elkötelezettségükre hivatkozva kérték tőlük, hogy adjanak tájékoztatást a munkájukhoz vagy munkahelyükhöz kapcsolódó eseményekről. Cornides Istvánt, az ELTE Kísérleti Fizikai Intézete adjunktusát, akit 1956-os szerepvállalása miatt – ő volt az ELTE természettudományi karok forradalmi bizottságának az elnöke – 1957 elején másfél hónapig vizsgálati fogságban tartottak, a szabadulása előtti napokban azzal próbálták beszervezni, hogy „közös erővel az a célunk, hogy a magyar tudomány fejlesztését előmozdítsuk”. Mivel Cornides nem borította rájuk az asztalt, hanem hosszan elbeszélgetett a belüleges tiszttel – fogva tartása idején nem is nagyon tehetett mást –, a tisztben az a benyomás támadt, hogy Cornidest lehet majd ügynöki munkára használni, információkat lehet majd tőle kapni az ELTE-ről vagy a KFKI-ról. 1957 végén, miután az államvédelmi hatóság számára is világossá vált, hogy Cornides nem hajlandó az együttműködésre, dossziéját lezárták. Addigra persze már az is kiderült, hogy – bár bírósági ítélet nem született, az egyetemi fegyelmi bizottság is csak szóbeli megrovásban részesítette – Cornidest eltávolították az egyetemről.

Részen hasonló volt a már többször említett Györgyi Géza esete. 1956-os tevékenysége miatt 1957 tavaszán hálózati ellenőrzés alá vonták, és nyilvántartásba vették. 1958 őszén javaslat született őrizetbe vételére, mert „ellenséges ideológiát terjesztett és jelenleg hasonló ellenséges körben végez ellenséges munkát. Simonyi Károly és Németh László író irredenta ideológiáját terjesztő csoportban tevékenykedik munkatársaival együtt.” A BM és a KFKI egyik összekötőjeként tevékenykedő Csarnai Sándor rendőr százados azonban e helyett új javaslattal állt elő: „Györgyit kompromittáló adatok alapján kívánjuk beszervezni”, hogy „nyújtson segítséget konspiratív alapon az ellenséges személyek felderítésében, tevékenységük elkövetésének megakadályozásában”. A részletekbe menően kidolgozott beszervezési javaslatban a rendőrségi felügyelet alá helyezést, a munkahelyről való elbocsátást, a külföldi utazástól való eltiltást sorolták fel megtorlásként arra az esetre, ha nem működik együtt. A megfélemlítés részeként először a Fővárosi Katonai Kiegészítő Parancsnokság épületébe, majd a XII. kerületi rendőrkapitányságra hívták be. Tudományos munkájával kapcsolatos rendkívüli elfoglaltságára hivatkozva próbált kibújni a neki állított csapdából. Hamarosan bekövetkezett, tragikusan súlyos betegsége mentette meg a titkosszolgálatok hálójából.

Egyébként az egyik ekkor keletkezett irat szerint Marx György beszerzésével is megpróbálkoztak 1957–58 táján. Talán akkor, amikor 1957. március 15. előtt őt is begyűjtötték, ahonnan két hét után, a szájhagyomány szerint Jánossy Lajos közbenjárására engedték ki. Az irat szerint ő az első, látszólag beleegyező beszélgetés után két héttel megtagadta az együttműködést. Ez is szerepet játszott abban, hogy bár 1956-ban megszerezte a fizikai tudomány doktora fokozatot, csak 1961-ben nevezték ki egyetemi tanárnak.

Zawadowski Alfrédot 1969-ben kezdték el „tanulmányozni”, amikor egyéves vendégprofesszori meghívással Amerikába utazott. Hazatérte után ötletként felmerült, hogy a bécsi székhelyű Nemzetközi Atomenergia-ügynökséghez (IAEA) küldik ki hosszabb időre. Erre azonban, amint a KFKI-ban dolgozó, ezzel kapcsolatos felderítést végző hírszerző tiszt jelentésében olvasható, „mert pártonkívüli és szigorúan vett szakember, nem volt alkalmas”. Ennek a megállapításnak lehetett a következménye, hogy munkatársait, akik később utaztak ki rövidebb-hosszabb időre Nyugatra, a szolgálatok nem keresték meg beszerzési szándékkal. Őt magát azonban 1974-ben újra elővették, amikor a Rutgers Egyetem másfél évre meghívta vendégprofesszornak, mivel egy nem szakmai ismerőse tippként felhívta rá az állambiztonság figyelmét. Kiutazása előtt Pozsonyi Istvánnal, aki akkor már alezredes volt, kellett elbeszélgetnie, 1976-os hazaérkezése után pedig az „Angyal Endre” néven bemutatkozó Juhacsek Endre rendőr főhadnaggyal kellett háromszor is találkoznia. A téma mindig az útja eseményeiről készítendő útijelentés volt, illetve az éppen akkor itthon szervezett nemzetközi tudományos konferenciára érkező, izraeli útlevelemmel rendelkező résztvevők belépővizumának az ügye. Az útijelentés volt az egyetlen jelentése, azt is saját nevével írta alá. Szigorúan csak a kinti munkájáról, az ott tartott előadásokról és az elméleti szilárdtestfizikával kapcsolatos szakmai kérdésekről szólt. Juhacsek Endre szerette volna folytatni a kapcsolatot, azt javasolta, hogy „Párdi”-t szervezzék be titkos munkatársnak, a titkosszolgálatok azonban azzal a megállapítással zárták le a vele való foglalkozást, hogy „témája az operatív szakmai vonalak szűkítése következtében részünkre érdektelenné vált”.

A BM-es tiszttel való találkozások azonban olyan mély lelki sebet ütöttek Zawadowskin, hogy amikor egy évtizeddel később, még a rendszerváltozás előtt, Juhacsek Endre megjelent a KFKI-ban mint az intézet új tudományos titkára, Zawadowski Alfréd jobbnak látta eltávozni onnan, indokként az intézet akkori vezetésével fennálló konfliktusaira hivatkozva. Így került rövid időre az ELTE-re, majd a Budapesti Műszaki Egyetemre (BME). A jóval később folytatott beszélgetésekben többször visszatért Juhacsek Endre személyére, de akkor is legfeljebb csak sejtette, hogy a KFKI-ból való távozásában neki is szerepe lehetett. A bennem akkor támadt gyanú most nyert megerősítést. Az özvegyétől kapott levél szerint Zawadowski Alfréd, miután az ÁBLT-től megkapta a róla szóló dosszié másolatát, ahhoz egy cédulán Juhacsek Endrével kapcsolatban a

következő megjegyzést fűzte: „Miután a BM-től a KFKI-ba került, üldözöbe vett és nagy szerepe volt abban, hogy végül feladtam a KFKI-ban betöltött állásomat.”

A titkosszolgálatok élénken érdeklődtek a Nyugaton élő magyar származású fizikusok iránt is. Egyrészt adatokat gyűjtöttek róluk, másrészt hírszerzőként próbálták beszervezni őket. A „Kárász” fedőnevet kapott Teller Edével, akinek jelentős szerepe volt az atombomba, majd a hidrogénbomba kifejlesztésében, itthon élő édesanyján és leánytestvérén keresztül terveztek kapcsolatot felvenni az ötvenes évek elején. Kitelepített rokonait visszaengedték Budapestre, hűgát megpróbálták pressziós alapon beszervezni, de nincs nyoma annak, hogy ennél tovább jutottak volna.

1951 óta figyelték Orowan Egonnak, a *Massachusetts Institute of Technology* (MIT) professzorának magyarországi rokonaival, testvérével és annak családjával folytatott levelezését. 1961-ben azzal zárták le a „Bárdos” fedőnévre nyitott dossziét, hogy „bár hírszerző lehetőséggel rendelkezik és olyan objektumban dolgozik, ami részünkre érdekes, ellenséges beállítottsága nem teszi lehetővé, hogy kapcsolatot építhessünk ki vele”.

A Kahán Tiborként Máramaroszigeten született, egyetemi tanulmányait Franciaországban végző és ott élő, kommunista meggyőződésű Théo Kahant 1949-ben haza szeretnék volna hívni a KFKI egyik vezetőjének. Egy rövid látogatásra hazajött, de azután magyar részről leállították a hazatérésével kapcsolatos egyeztetést. Egy később született dokumentum szerint ebben szerepe lehetett annak, hogy kémtevékenység gyanúja merült fel vele kapcsolatban. Ennek ellenére 1956 után „Mérgecs” fedőnévvel újra elővették az ügyét, azzal a céllal, hogy mégis hazacsábítsák. De azután ezt is leállították.

Az 1926 óta külföldön élő Kürti Miklós oxfordi professzorral 1960-ban kezdett foglalkozni a hírszerzés. Mivel úgy gondolták, hogy nem ellenséges beállítottságú Magyarországgal szemben, a londoni követségen dolgozó titkosszolgálati munkatárson keresztül próbálták meg kipuhatólni, hogy „képes-e arra, hogy a tudományos és műszaki hírszerzést érdeklő adatokat megszerezze számunkra és milyen hajlandósága van erre”. 1962 végén azzal szüntették meg a „Lehel”, majd „Hut” fedőnevet kapott Kürti Miklós tanulmányozását, hogy „Hut – aki igen tekintélyes fizikus – nem kíván a meglevőnél szorosabb kapcsolatot kialakítani velünk, s semmi reményünk arra, hogy ezt az álláspontját a közeljövőben megváltoztassa”.

A Nobel-díjas Gábor Dénest a szintén Angliában élő közgazdászprofesszor testvére miatt figyelték. Az ugyancsak Nobel-díjas Békésy György is érdekelte a titkosszolgálatokat. Az „Ocskay” néven nyitott dosszié szerint a hatvanas évek elején hazacsábítási céllal próbálták meg megkörnyékezní, nyilván eredménytelenül.

Bay Zoltán helyzete különleges volt. Róla még 1946-ból származó, az Egyesült Izzó-beli tevékenységéről szóló jelentés is fennmaradt. Az emigrálása után, 1949-ben született jelentésekben már úgy szerepel, mint aki „aktív magyarországgelle-

nes tevékenységet folytat, ami elsősorban magyar atomfizikusok kiszöktetésében jut kifejezésre”. 1956 után újra foglalkozni kezdtek vele, „Antal László” névvel még fedőnevet is kitaláltak neki. Tudták, hogy beszerzése nem reális, ezért célként a melléépülést jelölték meg. A környezetében lévő emberektől próbáltak információt gyűjteni róla. A dossziében nincs nyoma annak, hogy bármit elértek volna.

FORRÁSOK

- Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) beszerzési (B), kutató (K), munka- (M) és operatív (O) dossziéi
- ÁBTL 3.1.1. B-78732 „Labor”
  - ÁBTL 3.1.1. B-90132 „Velencei”
  - ÁBTL 3.1.2. M-13276 „Tasnádi Péter”
  - ÁBTL 3.1.2. M-13369 „Sárosi Péter”
  - ÁBTL 3.1.2. M-14031 „Sarolta”
  - ÁBTL 3.1.2. M-15760 „Kornél”
  - ÁBTL 3.1.2. M-26925 „Balatoni”
  - ÁBTL 3.1.2. M-37393, 37393/1, 37393/2 „Ádám”
  - ÁBTL 3.1.5. O-8-262 „Uránium” Atomkutatás hazai bázisai
  - ÁBTL 3.1.5. O-11802 Fekete Hollók
  - ÁBTL 3.1.5. O-12134 Fizikusok
  - ÁBTL 3.2.1. Bt-1732/2 „Balázs”
  - ÁBTL 3.2.1. Bt-698 „Neményi”
  - ÁBTL 3.2.1. Bt-732 „Tudós” („Csendes”, „r/12”)
  - ÁBTL 3.2.1. Bt-818 „Mérő”
  - ÁBTL 3.2.3. Mt-369/1 „Dömölky”
  - ÁBTL 3.2.3. Mt-564/1 „Tudós” („Csendes”)
  - ÁBTL 3.2.4. K-225 „Hut”
  - ÁBTL 3.2.4. K-467 Theodore Kahan
  - ÁBTL 3.2.4. K-498 Orowan Egon
  - ÁBTL 3.2.4. K-1419 dr. Bay Zoltán
  - ÁBTL 3.2.4. K-1503 „Ocskay”
  - ÁBTL 3.2.4. K-1547/1 „Kárász”
  - ÁBTL 3.2.4. K-2660 „Párdi”

A MARS BOLYGÓ KUTATÁSA

STUDYING PLANET MARS

Pál Bernadett

doktorandusz, tudományos segédmunkatárs

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet, Budapest

Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Fizika Doktori Iskola, Budapest

pal.bernadett@csfk.org

ÖSSZEFOGLALÁS

Naprendszerünk legintenzívebben kutatott bolygóinak egyike külső bolygósomszédunk, a Mars. A cikkben először áttekintem a Föld és a Mars főbb hasonlóságait, eltéréseit, valamint a vörös bolygó múltja és jelene közötti különbségeket. Ezután történelmi utazásra invitálom az olvasót, amelyben röviden összefoglalom a marslakók legendájának megszületését. Habár a kezdeti, intelligens étellel burjánzó Mars képe mára szertefoszlott, a marsi élet különböző nyomainak kutatása nem állt meg; cikkem lezárásaként a víz és élet nyomába induló leszállóegységek és marsjárók technológiai fejlődését, legfontosabb eredményeit szedem csokorba.

ABSTRACT

Our neighbouring planet, Mars, is one of the most intensively studied planets in our Solar System. In this article, I review the main similarities and differences between Earth and Mars, as well as the changes occurred between the past and the present of the Red Planet. Afterwards I encourage the reader to take a brief trip through history, in which I discuss the legend of the Martians. Although our initial dreams of finding intelligent life on Mars have since vanished, the search for various forms of life on Mars did not stop; I wrap up with the evolution and main results of landers, rovers that ventured out to seek signs of water and life on Mars.

Kulcsszavak: Mars, marskutató, csillagászat, planetológia, folyékony víz

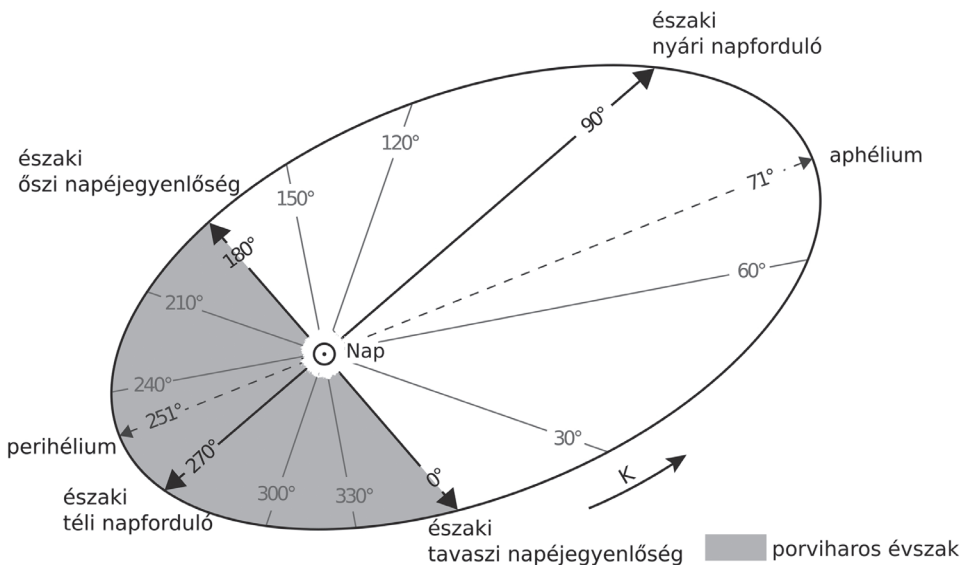
Keywords: Mars, Mars research, astronomy, planetology, liquid water

A MARS

Hiába telt el már közel ötven év az első sikeres látogatás óta, külső bolygósomszédunk, a Mars kutatása azóta is szakadatlan lelkesedéssel folyik. Mi teszi vajon ilyen népszerű célponttá a vörös bolygót? (A Mars jellegzetes, vörös színét a felszínén gyakori, vastartalmú kőzetek okozzák.) Első pillantásra sok hasonlóságot

találhatunk a Föld és a Mars között: mindkét bolygónak van légköre, időjárása, hasonló tengelyferdesége miatt évszakai, sőt a marsi nap (véletlenül) mindössze körülbelül 40 perccel hosszabb egy földi napnál. Közelebről vizsgálva azonban már egyre több eltérés árnyalja a képet. A marsi légkört 95%-ban szén-dioxid alkotja, légnomása pedig a földi átlagos 1013 millibar tengerszinti légnomással ellentétben mindössze átlagosan 6–8 millibar a felszínen, sűrűsége a földi légkör alig 1%-a. Atmoszférájában nincs ózonréteg, így a Naptól érkező káros UV-sugárzás, illetve más forrásokból érkező sugárzások is alig gyengítve érik el a felszínt. Globális mágneses tere sincsen, amely megszürné a napszelet és a kozmikus sugárzást.

A földi légnomás éves szinten aligha változik, a légköri szén-dioxid mennyiségének évszakai eltérése miatt azonban a Marson már közel sem állandó a légnomás. Ennek a folyamatnak a fő mozgatórugója az északi és déli félteke sarkvidékein beköszöntő telek közötti hőmérséklet-különbség. Az északi poláris tél viszonylag rövid és meleg, a déli viszont hosszú és könyörtelenül hideg. A fagyos déli tél idején, mikor a hőmérséklet -123 °C alá esik, a légkörből szén-dioxid fagy ki dér, hó vagy jég formájában a déli poláris sapkára; emiatt pedig a légnomás 25-30%-kal csökken. Ezt elképzelhetjük úgy is, hogy az egyik polársapka felső rétege légnemű formában átvándorol a másikra, majd fél évvel később visz-

1. ábra. Egy marsi év leforgásának illusztrációja, rajta az északi félteke évszakainak jelentős fordulóival (ezekkel egy időben a déli féltekén ellentétes évszak van), valamint a napközeli (perihélium), naptávól (aphélium) és a porviharos időszak megjelölésével. A marsi év előrehaladtát általában az ábrán is feltüntetett, szoláris hosszúságban (L_s°) méri (Pál et al., 2019)

szatér. A két félteke ily módon eltérő évszakait a Mars erősen elnyúlt, excentrikus pályájával (*1. ábra*), illetve a keringési sebesség ezzel járó változásaival lehet magyarázni – ugyanakkor a déli pólussapka nyáron is megmaradó szén-dioxid fedőrétege magas albedójának (fényvisszaverő képességének) kialakulása még pontosan nem tisztázott.

Amikor a Mars napközelségbe ér, a déli félteke „dől” a Nap felé, míg az északi félteke a naptávól idején. Ez okozza azt, hogy a déli nyár jóval forróbb, mint az északi nyár. A déli féltekét érő extra hő, valamint az évszakai pólussapka gyors zsugorodása erős légáramlatokat, nagy szeleket és hatalmas viharokat okoz. Összességében a déli félteke évszakai „keményebbek”, például mivel a déli tél során van a legmesszebb a Naptól, így ez hosszabb is az északi télnél (Kepler II. törvényének következtében lassabban kering). A télből a melegebb tavaszba lépés egészen drámai is lehet, nagy viharokkal, erős szelekkel. A déli tavasz kezdete így egyben a poros évszak kezdetét is jelenti, amelynek során a bolygó különféle részein kialakuló lokális porviharok akár globális, az egész bolygót elnyelő hatalmas porviharokká is alakulhatnak.

A marsi légköri áramlatok részben egyszerűbbek a földieknél, mivel nincsenek a légtömegeket „megzavaró” óceánok. Alacsonyabb szélességeken a Hadley-cella dominál, ilyen típusú légköri áramlás a Földön is megfigyelhető. A Nap sugárzása az egész Földet melegíti, de a felszínen nem egyenletes a hő eloszlása – az egyenlítői és trópusi területeket több napsugárzás éri, mint a közepes földrajzi szélességű vagy sarki régiókat. Összességében a trópusokra több hő érkezik, mint amennyit kisugároznak, a sarkvidékeken pedig ez éppen fordítva történik. Ha nem lenne hőszállítás, a trópusi övezetek egyre melegednének, míg a sarkvidékek egyre csak hűlnének. A hőenergia a melegebbek felől a hidegebb területek felé áramlik, a Föld esetében részben légköri (60%), részben óceáni (40%) áramlatokkal. A Hadley-cella tehát az a légköri áramlás, amelynek során az Egyenlítőnél felszálló meleg légtömegek a sarkok felé áramolva kb. 30° szélességnél szállnak le; a felszálló meleg levegő nedvességet veszít (trópusi esők), a leszálló száraz légtömegek pedig szárítják a felszínt. A Marson ez a típusú légáramlás dominál, az Egyenlítőnél felemelkedő meleg levegő egy része észak felé, egy része pedig dél felé áramlik, és a 30° szélesség környékén lehül, lesüllyed, és a felszínen visszaáramlik az Egyenlítőhöz.

Mivel a bolygó forog, ezért a légtömeg nem tud tökéletesen észak–déli irányban áramlani, valamint a felszínformák is megzavarják a légáramlatokat. A felszínközeli szelek jellemzően az északi féltekén így északkelet felől, a délin délkelet felől érkeznek. Magasabb szélességeken, ahol a sarkköri levegő dominál, nyugatról keletre magasabb és alacsonyabb légnyomású légtömegek sepernek végig, amelyek a Hadley-cella áramlataival kölcsönhatásban éles frontokat, nagy viharokat okozhatnak. A marsi frontok azonban általában gyengébbek a földieknél, mivel a légkör jóval vékonyabb, alacsonyabb a hőmérséklete, illetve a légköri vízpára mennyisége (ami sok energiát szállít) szinte minimális.

ŐSI PARADICSOM

Ha visszautazunk az időben, akkor viszont egészen más kép tárulhat elénk a Marsról. Mára számos bizonyítékot találtunk arra, hogy évmilliárdokkal ezelőtt folyékony víz lehetett a bolygó felszínén. A kiszáradt folyómedrek, ősidőkből megőrződött partvonalak, vizes környezetben kialakult agyagos kőzetek és a sós felszintakaró is mind a vizes múltat sejtető nyomok közé tartozik (Kereszturi, 2006).

A vörös bolygón lezajlott ősi folyamatokat marsi meteoritok segítségével is lehet a Földön elemezni (Gyollai et al., 2019). A nehévíz és a H₂O ma mérhető arányát a meteoritokban megőrződött 4,5 milliárd évvel ezelőtti állapotokkal összevetve például becsülhető, hogy mennyi vizet veszített a bolygó a történelme során (Villanueva et al., 2015). A poláris jégsapkák deutériumdúsulását megvizsgálva a számítások szerint a Mars a jégsapkáiban jelenleg levő víz térfogatának mintegy 6,5-szeresét veszíthette el, ami azt jelenti, hogy az ősi Marson legalább 20 millió köbkilométer víznek kellett lennie. A ma látható felszínnel kalkulálva valószínűleg az északi síkságon területett el a víztömeg java része, és az ősi óceán a teljes bolygó felszínének 19%-át boríthatta. Összehasonlításképpen, az Atlanti-óceán a Föld felszínének 17%-át borítja.

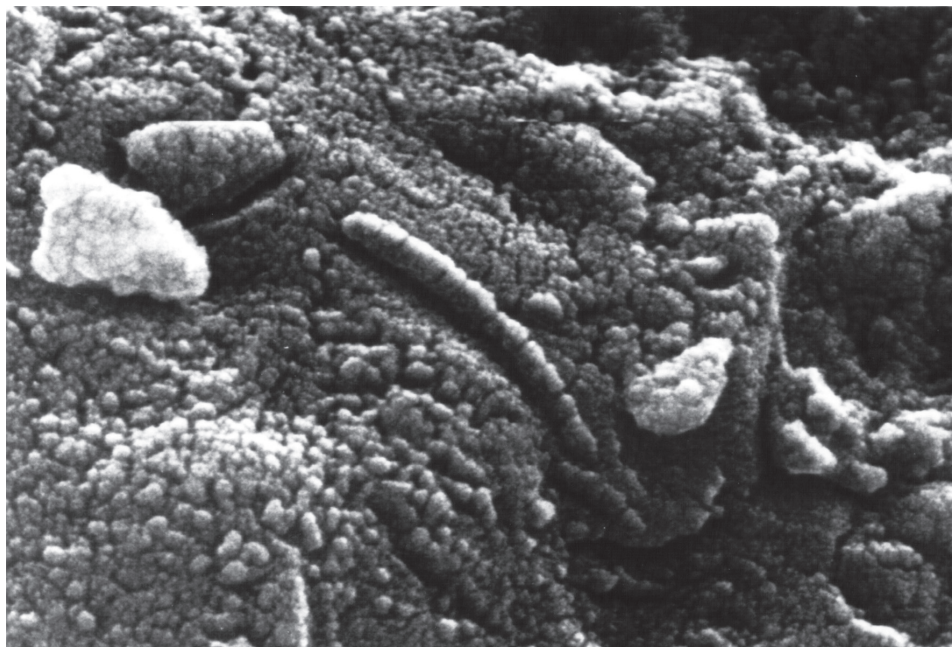
Lehet, hogy a vízkészleteinek elvesztésére a globális porviharokban találjuk meg a választ egy 2019-es Nature-tanulmány eredményei szerint (Vandaele et al., 2019). A tanulmány vezető szerzőjének korábbi eredményei is bizonyították már, hogy a globális porviharok a felszín felett 20 km-es rétegből akár 80 km magasra is felkapják a légköri vízpárát. A NASA Mars Reconnaissance Orbiter keringőegység is megfigyelt egy hasonló eseményt 2007-ben, mikor a légkör középső rétegeiben a porviharokhoz köthetően megnövekedett a vízpára mennyisége. Az emelkedő légtömegek tehát nemcsak a port kapják fel, hanem a vizet is. A MAVEN szonda, amely 2014-ben érkezett a bolygóhoz, a Mars Express keringőegységgel karöltve az atmoszféra szökését vizsgálja (Ramstad et al., 2017). Eredetileg, a MAVEN érkezése előtt arra számítottak, hogy a marsi légkörből nagyjából egyenletes mennyiségben szökik a hidrogén, a szökési ráta változásait pedig legfeljebb a napszél erejével lehet majd összefüggésbe hozni. A MAVEN és a Mars Express adatai azonban nem illeszkedtek ebbe a várt mintába, helyette azt figyelték meg, hogy a szökés a napaktivitás helyett az évszakokkal változik. A vízpárát a légkör felsőbb rétegeibe juttatva a porviharok megzavarhatják a marsi vízciklust, megakadályozva, hogy a vízpára kondenzálódva visszahulljon a felszínre.

A MARSLAKÓK LEGENDÁJA

Mára tehát egyre elfogadottabbá válik, hogy a Mars múltjában jelentős mennyiségű víz boríthatta a bolygó felszínét. A csillagászok érdeklődését azonban már jóval korábban felkeltette bolygósomszédunk: 1877-ben Giovanni Schiaparelli

olasz csillagász távcsövével vette szemügyre a Marsot, és egy potenciálisan buja, mesés világ jeleit vélte látni. Megfigyeléseiben tengereket és kontinenseket említ, valamint csatornahálózatokat is; ezekről később kiderült, hogy optikai illúziók lehettek, de az is elképzelhető, hogy saját szemfenekének érhálózatát látta.

Schiaparelli beszámolóit elolvasva Percival Lowell amerikai csillagász a marsi élet ötletét még tovább gondolva, 1908-ra megírta a *Mars as the Abode of Life* című könyvét, melyben a marsi civilizációkat leírva bemutatja azt is, ahogyan a csatornákat a sarkvidékektől az egyenlítői területek felé kiépítették, hogy vizet szállítsanak. A következő évtizedekben számos tudományos cikk jelent meg arról, hogyan jelezhetnénk a titokzatos marsi civilizációnak, illetve 1920-ban Max Fleischer rajzfilmkészítő a *Hello Mars* című rövidfilmjében mutatta be, milyen módon lehetne felvenni a kapcsolatot a marslakókkal. Felveti, hogy a Nap fényét egy óriási tükrökkel visszaverve világítsunk át a Marsra, vagy a Szaharában kifeszített rengeteg, felcsavarható fekete ruhadarabbal „kacsintsunk” rájuk, illetve, egy sor nagy teljesítményű elektromos lámpával villogjunk át valamilyen üzenetet. Akkoriban úgy tartották, ha sikerül felvenni a kapcsolatot a marslakókkal, sokat tanulhatunk tőlük.

2. ábra. Szokatlan, az emberi hajszál 1/100-nak vastagságával megegyező hosszúságú alakzat az ALH84001 jelű marsi meteorit nagyfelbontású, pásztázó elektronmikroszkópos felvételén.

A meteorit a legidősebb marsi meteoritok egyike, feltehetőleg 4 milliárd évvel ezelőtt, olvadt kőzetből kristályosodhatott ki, a bolygónak még azon időszakában, amikor felszínén folyékony víz lehetett (Fotó: NASA, URL1)

A marslakók övezte rejtély Orson Welles 1938-as rádiójátékával tetőzött, amelyben H. G. Wells *A világok harca* című könyvének túlságosan valóságosra sikeredett előadása keretében hozta rá a frászt a hallgatóságára. A rádió előtt ülők közül sokan elhitték, hogy a New Jersey állambeli Grover's Mill területén leszálltak a felfegyverzett marslakók, melynek hatására kisebb pánik tört ki. A marslakók létezése körül felépült legendáknak 1965-ben a NASA Mariner–4 szondája vetett véget, mikor a marsi felszínt lefényképezve először pillanthattuk meg, hogy sem városoknak, sem óceánoknak, de még az egyszerűbb életformáknak sincsen semmilyen jelük. 1976-ban indult útjára a Viking leszállóegység, amelynek fő célja a marsi életformák felkutatása volt – de nem járt sikerrel, sőt minden fényképe azt mutatta, hogy a Mars nem több egy kopár pusztaságnál. Halovány reménysugárként tűnt fel 1996-ban az ALH84001 jelű marsi meteorit, amiben lehetséges primitív marsi baktériumok jeleit találhatták meg (2. ábra). Habár vitatták ezek tényleges marsi eredetét, helyette inkább a meteorit Földön eltöltött ideje alatt kialakult mikrobiális élet nyomainak vélték a mikrofossziliákat, az ősi marsi élet keresése ismét új erőre kapott.

Az évek során összegyűjtött mérési adatokból 2021-ben jelent meg a Hargitai Henrik által összeállított *Mars 36* zsebatlasz. Az eddigi Mars-térképek többnyire fényképekből összemozsaikolt vagy különböző módszerekkel készített domborzati, földtani (marstani) térképek voltak. A hagyományos atlaszok azonban számos földrajzi tematikát ötvöznek, domborzati térképi alapon vizek, jeges területek, vulkánok, hegycsúcsok is megtalálhatóak rajtuk. A *Mars 36* alapja egy integrált, az eddig publikált tematikus felszínforma-adatbázisokat egységesítő NASA-adatbázis, amelyet szintén Hargitai Henrik állított össze. A tervek szerint két év múlva várható a Mars következő térképe, amely részletesebben mutatja majd be az egykori élet számára legalkalmasabb helyszíneket. A kiadvány ideálisan egészíti ki a *Mars – fehér könyv a vörös bolygóról* című munkát (Kereszturi, 2012).

A VÍZ NYOMÁBAN

Mivel az általunk ismert élet elengedhetetlen eleme a víz, egy sor küldetés indult a marsi víz keresésére. A Mars Global Surveyor keringőegység 1997. szeptember 12. és 2006. november 14. között működött, ez idő alatt a teljes marsi légkört, a bolygó felszínét és szerkezetét is tanulmányozta. Éghajlati mintázatokat keresett, ismétlődő porviharokat, porördögöket, valamint rengeteg nagy felbontású képet készített vízmosásokról, törmelékfolyásokról is. Megfigyelt alakuló felszínformákat, becsapódásos krátereket, a déli jégsapkán változó szén-dioxid-jégborítást, továbbá megállapította, hogy bár a Marsnak nincsen globális mágneses tere, bizonyos részein vannak lokálisan mágnesezett régiók.

Egyfajta technológiai demonstrációként is indult a Pathfinder, valamint a Sojourner, az első robotikus marsjáró, amely sikeresen szállt le a vörös bolygóra. A rover 1997. július 4-én landolt, és 1997. szeptember 27-ig működött. A Sojourner marsjáró kerekeinek felfüggesztéséhez használt megoldás koncepcióját Pavlics Ferenc, Magyar Örökség-díjas magyar mérnök dolgozta ki; annak a holdjárónak a főkonstruktor, amellyel az Apollo–15, Apollo–16 és Apollo–17 küldetések űrhajósai a Holdon közlekedtek. A holdautó tervezésénél szerzett tapasztalatait hasznosította a Sojourner marsjáró tervezésénél is, részt vett a Spirit és az Opportunity kidolgozásában, valamint a Mars Science Laboratory készítésében is. A Pathfinder legfőbb eredményei közt említhetjük a leszállóhely környékén talált lekerekített kavicsokat, a légköri por mágnességének felfedezését, valamint a kora reggel megjelenő, alacsony légköri vízjégfelhők megfigyelését is.

Eredeti kilencvennapos küldetéseiket sokszorosan túlteljesítették a Spirit és Opportunity ikermarsjárók, amelyek 2004. január 4-én landoltak. A két marsjáró a bolygó két olyan áttellenes pontjára szállt le, ahol úgy vélték, hogy korábban folyékony víz lehetett. A Spirit egészen 2011. május 25-ig működött a Mars felszínén, az Opportunity pedig még tovább, 2019. február 13-ig maradt működőképes. A Spirit eredményei megerősítették az ősi marsi víz létezését, rengeteg izgalmas kőzetet talált, valamint számos porördögöt is megörökített mozgás közben. Az Opportunity is talált bizonyítékot arra, hogy a Mars egykor alkalmas volt a mikrobiális élet fenntartására, valamint arra, hogy az ősi Marson akár huzamosabb ideig is folyékony víz lehetett.

Fennálltak-e valaha a mikrobák fennmaradásához kedvező környezeti feltételek? Erre keresi a választ a 2012. augusztus 5-én landolt Curiosity marsjáró, ami a Gale-krátert a mai napig járva kőzet-, talaj- és levegőmintákat gyűjt (3. ábra). Fő feladatai közt szerepel annak a megállapítása, hogy volt-e valaha élet a Marson, illetve milyen a mai marsi klíma. Már küldetésének elején talált kémiai és ásványi bizonyítékokat is arra, hogy a múltban élhető lehetett a bolygó, például kimutatta a kalcium-perklorát jelenlétét is a felszíni regolitban. Ennek egyik jelentősége az elfolyósodás (deliquescence) folyamatához köthető. Ez a jelenség a Földön is megfigyelhető, a higroszkópos anyagok képesek közvetlenül a légkörből megkötni a vízpárát, a folyamat során önmagukat feloldva, elfolyósítva. Az így potenciálisan megjelenő, vékony, szinte mikroszkopikus vízfilmréteg ma is előfordulhat a Marson, illetve rövidebb-hosszabb ideig fenn is maradhat (Kereszturi, 2013). Ennek modellezésével foglalkozik dr. Kereszturi Ákos vezetésével az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Csillagászati Intézetének Asztrfizikai Geokémiai Laboratóriumi kutatócsoportjában e sorok szerzője is. A magyar szakemberek közreműködnek a várhatóan 2022-ben induló ExoMars Rosalind Franklin rover HABIT-műszerének munkájában is, amely BOTTLE-berendezésével az elfolyósodás folyamatát fogja *in situ* vizsgálni a Marson (Martín-Torres et al., 2020).

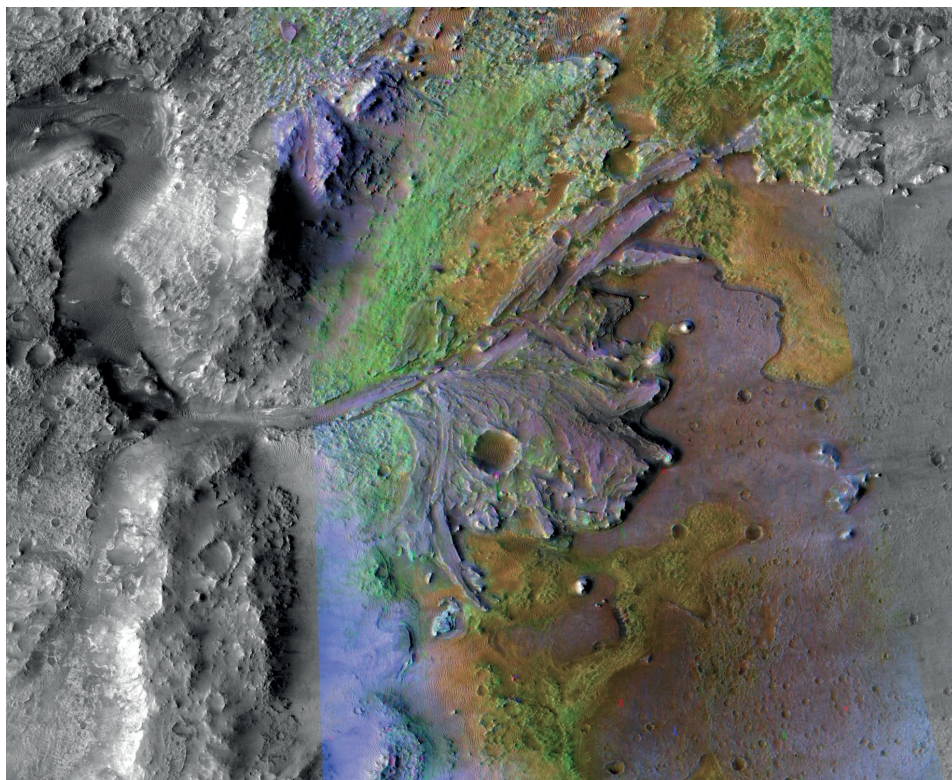
3. ábra. A NASA Curiosity marsjáró MAHLI berendezésének 2019. március 24-ei (sol 2357) felvétele a talajon látható lekerekített kavicsokról (Fotó: NASA/JPL-Caltech, URL2)

A technológia fejlődésének köszönhetően egyre részletesebben ismerhetjük meg a Mars különböző részeit is. Az InSight leszállóegység 2018. november 26-án landolt az Elysium Planitia területén, fő célja a bolygó belső szerkezetének vizsgálata. Vizsgálja a tektonikai aktivitást, meteoritbecsapódásokat, roppant érzékeny szenzorával marsrengéseket mér, valamint a szeizmométer méréseiből azt is meg lehet állapítani, vajon szilárd vagy folyékony-e a mag, milyen vastag a kéreg, milyen szerkezetű és miből áll a köpeny. Felszerelt időjárás állomásának adataiból pedig napi szinten tudhatjuk meg, hogy éppen milyen az idő a szomszédunkon.

Mára létrehoztuk az első időjárás-figyelő hálózatot is egy másik bolygó felszínén, amikor 2021. február 18-án a NASA legújabb marsjárója, a Perseverance landolt a Jezero-kráterben. A Curiosity és az InSight állomásai mellett harmadikként figyeli majd a szélereősséget, hőmérsékletet, páratartalmat, poreloszlást és más időjárás jellemzőket. A frissen landolt rover kutatásai közül nehéz lenne a legizgalmasabbat kiválasztani, de kétségkívül az egyik legrégebben várt küldetése a marsi minták visszajuttatása lesz a Földre, avagy a *Mars Sample Return* projekt. Ennek keretén belül az ősi marsi mikrobiális élet nyomaint potenciálisan őrző kőzetekből fog furatmintákat gyűjteni, amelyeket gondosan lezárva elraktározz.

A jelenlegi tervek szerint a 2030-as évek elejére várható, hogy egy másik küldetés összegyűjtse, és a Földre szállítsa ezeket, az Európai Űrügynökség (ESA) és a NASA együttműködésében. Ennek előkészítésében és a nemzetközi munka koordinálásában szintén részt vesz a Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Asztrofizikai Geokémiai Laboratóriuma is.

A Perseverance fő célja annak meghatározása, hogy vajon évmilliárdokkal ezelőtt lehetett-e valamilyen egyszerű, mikrobiális élet a Marson. A leszállás helyszínéül választott Jezero-kráter egy kiszáradt ősi krátert, illetve folyódelta találkozásának közelében található (4. ábra). A földi hasonló környezetek ideálisnak bizonyultak az élet lenyomatainak megőrzésére, illetve, vizes múltját figyelembe véve, ha valaha volt élet a bolygón, akkor nagy valószínűséggel itt meg kellett jelennie. A Perseverance korszerű tudományos eszközeivel eddig sosem látott részletességgel indul az ősi élet keresésére.

4. ábra. A NASA's Mars Reconnaissance Orbiter keringőegységének felvétele a Jezero-kráterről, ahol 2021. február 18-án landolt a NASA Perseverance marsjáró. A látványos deltatorkolat spektroszkópiai adatai szerint az üledékben vizes környezetben keletkezett ásványok is találhatóak (Fotó: NASA/JPL-Caltech/MSSS/JHU-APL, URL3)

A Curiosity küldetéshez hasonlóan az emberes küldetések előkészítésén is dolgozik, például MOXIE nevű eszközével a légköri szén-dioxidból elektrolízissel oxigént állított elő a vörös bolygón. Különböző űrruhaanyagok darabjait is magával vitte, hogy a sugárzás és a környezeti hatások okozta változásokat folyamatosan nyomon kövessék. Vele együtt utazott az Ingenuity nevet viselő helikopter is, amely a cikk megírásáig már tizenegy alkalommal emelkedett a magasba. Egyre hosszabb és egyre több kihívást tartogató felfedezőútjait kamerájával is rögzíti, ezzel pedig egészen új utat nyitott más égitestek felfedezésében.

A cikkben említett munkák hazai támogatásához hozzájárult a GINOP-2.3.2-15-2016-00003, a GINOP 2.3.2-15-2016-00009 és az EuroPlanet projekt.

IRODALOM

- Gyollai I. et al. (2019): Analysis of Shock Metamorphic Processes in the Zagami Meteorite. *Central European Geology*, 62, 56–82. DOI: 10.1556/2F24.61.2018.12, <https://akjournals.com/view/journals/24/62/1/article-p56.xml>
- Hargitai H. (2021): *Mars 36*. Magánkiadás, ISBN 978-615-010-3891
- Kereszturi Á. (2006): Fejezetek a Mars fejlődéstörténetéből. *Magyar Tudomány*, 167, 8, 946–954. <http://www.matud.iif.hu/06aug/05.html>
- Kereszturi Á. (2012): *Mars – fehér könyv a vörös bolygóról*. Budapest: Magyar Csillagászati Egyesület
- Kereszturi Á. (2013): A marsi vizek fizikája. *Fizikai Szemle*, 63, 3, 77–82. <http://fizikaiszemle.hu/archivum/fsz1303/kereszturi1303.html>
- Martín-Torres, J. et al. (2020): The HABIT (HabitAbility: Brine Irradiation and Temperature) Environmental Instrument for the ExoMars 2022 Surface Platform. *Planetary and Space Science*, 190, 104968. DOI: 10.1016/j.pss.2020.104968, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0032063320300611>
- Pál B. et al. (2019): Global Seasonal Variations of the Near-surface Relative Humidity Levels on Present-day Mars. *Icarus*, 333, 481–495. DOI: 10.1016/j.icarus.2019.07.007, <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-03104098/document>
- Ramstad, R. et al. (2017): Global Mars-solar Wind Coupling and Ion Escape. *Journal of Geophysical Research: Space Physics*, 122, 8051–8062. DOI: 10.1002/2017JA024306, <https://bit.ly/3sM7lpR>
- Vandaele, A. C. et al. (2019): Martian Dust Storm Impact on Atmospheric H₂O and D/H Observed by ExoMars Trace Gas Orbiter. *Nature*, 568, 521–525. DOI: 10.1038/s41586-019-1097-3, <https://www.nature.com/articles/s41586-019-1097-3>
- Villanueva, G. L. et al. (2015): Strong Water Isotopic Anomalies in the Martian Atmosphere: Probing Current and Ancient Reservoirs. *Science*, 348, 6231, 218–221, DOI: 10.1126/science.aaa3630, <https://bit.ly/2Vw0VhW>
- URL1: <https://web.archive.org/web/20051218192636/http://curator.jsc.nasa.gov/antmet/marsmets/alh84001/ALH84001-EM1.htm>
- URL2: <https://mars.nasa.gov/msl/multimedia/raw-images>
- URL3: <https://mars.nasa.gov/resources/22474/jezero-crater-mars-2020s-landing-site/>

A FISCHER ANNIE-JELENSÉG

Egy különleges művészpálya vonzásában

THE ANNIE FISCHER PHENOMENON

Exploring an Exceptional Artist's Career

Székely György

PhD, dr. med., Új Szent János Kórház és Szakrendelő, orvosi és zenei szakújságíró
szekelygy@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

Fischer Annie a 20. század egyik legnagyobb művészegyénisége, aki hosszú évekkel halála után vált halhatatlanná. Értekezésünkben ennek titkát kutatjuk. Gyermekkorától a reflektorfényben élt, jól követhető a róla összegyűjtött dokumentációban egész pályája és művészetének közvetlen, azonnali hatása. Kérdés viszont, hogy előadóművészként az utókor számára hagyott-e hátra örökséget? Hangfelvételt egészen életének utolsó szakaszáig nem szívesen készített, ám ekkor mégis stúdióba vonult, és tizenhét éven át szerkesztette, vágatta újra és újra Beethoven-játékát, amely életében nem jelenhetett meg. „Halálom után bármit kiadhatnak tőlem” – nyilatkozta többször. Így is történt, s a harminckét Beethoven szonáta kiadását a kritika ma már etalonként tartja. Halála óta nincs olyan év, hogy ne jelenne meg a világ valamely országában készült koncertfelvétel, CD-lemezeinek száma jelenleg meghaladja az ötvenet. Az utókor szerencséjére egy magyar rajongója, Dévény Anna éveken át magnóra vette koncertjeit, amelyből már a második dupla CD-album készült, olyan ritkaságokkal, amelyek eddig Fischer Annie előadásában nem jelentek meg. Áttekintve Fischer Annie pályafutását és művészi eredményeit, megállapíthatjuk, hogy nem mindennapi, zseniális művészi jelenséggel találkozunk, amely zenei, művészi örökségként túléli a feledést.

ABSTRACT

Annie Fischer is one of the most remarkable artists of the 20th century – not only among pianists. This short study is trying to show the secret of hers. She became world famous from her early childhood, every step of hers, her career and the immediate impact of her art were well documented and easy to follow. However, the question comes up: is there a relevant artistic heritage of Annie Fischer as a pianist and a protagonist of the European culture for the present and the future?

She was not willing to produce recordings until her last years. However, at 63 she started recording the Beethoven sonatas that she edited and replayed again and again for 17 years. She did not allow the publication of the collection in her lifetime.

‘You can publish everything – but only after my death!’ – she kept saying. And this fortunately became real. Her performance of the 32 Beethoven sonatas according to the critics are still es-

teemed the best ever. There has been practically no year without a newly published CD of Annie Fischer's some live concerts since her death in 1995. The number of her CDs is over 50 by now. A unique fan of hers, the Hungarian Anna Dévény attended all of her concerts in Hungary, and secretly recorded them with a half professional recording device. An incredible treasure that has resulted in two double CDs so far, with Annie Fischer's performing rarely played pieces live at concerts, never recorded before and after with her. Considering Annie Fischer's career, artistic results, and impact, it becomes obvious that we face an outstanding artistic phenomenon and has become part of the unforgettable heritage.

Kulcsszavak: zongoraművész, életpálya és örökség, hangfelvételek, világhír

Keywords: pianist, life and heritage, soundtracks, world famous

„Nagy művész, akinek szellemét áthatja
a hiteles őszinteség és mélység. [...]”
A zongora „grandedame-ja”...
Szvjatoszlav Richter zongoraművész (1973)

„Tévedhetetlen ösztönnel született
– vagy mondhatnók – isteni adottsága volt,
ezt társította tudatos elemekkel,
mindig tudván azt, hogy meddig mehet el
a tudatosítással... Kevés embernek
adatott meg ez a természetes rátermettség,
a hangszerrel való azonosulás...”
Schiff András zongoraművész, karmester (2002)

Fischer Annie neve Magyarországon még életében fogalommá vált. Ám egy előadóművész – legyen az a 20. század egyik legnagyobb zongoristája – nem válhat úgy halhatatlanná, mint az, aki alkotásaival ejti rabul az embereket. Az interpretáció egyszeri és visszahozhatatlan, még akkor is, ha hangban és képen is rögzítik. Vagy mégsem? Amikor közel százhusz éve egy Enrico Caruso vagy Nellie Melba énekhangját egy kattogó masina visszaadta, az emberek extázisba estek, majd a hanglemezek, később a videó- és DVD-felvételek kiadása az egyik legjövödelmezőbb üzletággá fejlődött. Most pedig az online kultúra – a pandémiának is köszönhetően – olyan szinten tudja visszaadni az egyes alkotásokat, interpretációkat, mint még soha. Így kerülnek reflektorfénybe régi nagy művészek is, és felfedezésszámba menő, eddig nem hallott produkciókat ismerhet meg a nyilvánosság. Ez aktuálissá teszi a világ, köztük Magyarország meghatározó művészeinek és kulturális hagyatékuknak újrafelfedezését is.

Fischer Annie soha nem adott interjút, és a lemezfelvételektől is tartózkodott, ha tehette. „*Halálom után bármit kiadhatnak tőlem!*” – hangoztatta gyakran, s nem gondolt arra, hogy ez lesz művészi végakarata. Tudatában volt annak, hogy művészete különleges, tehetsége adomány. Túrte – de nem kedvelte – rajongótáborát, a parttalan dicséreteket. Az a kritika hatott rá, amelyet az általa méltónak tartott emberektől, mint például férjétől, Tóth Aladártól, a neves zeneesztétától kapott. A legszigorúbb kritikusa azonban saját maga volt, igen ritkán mutatta magát elégedettnek produkcióival. Két esetet azonban megőrzött a legendárium:

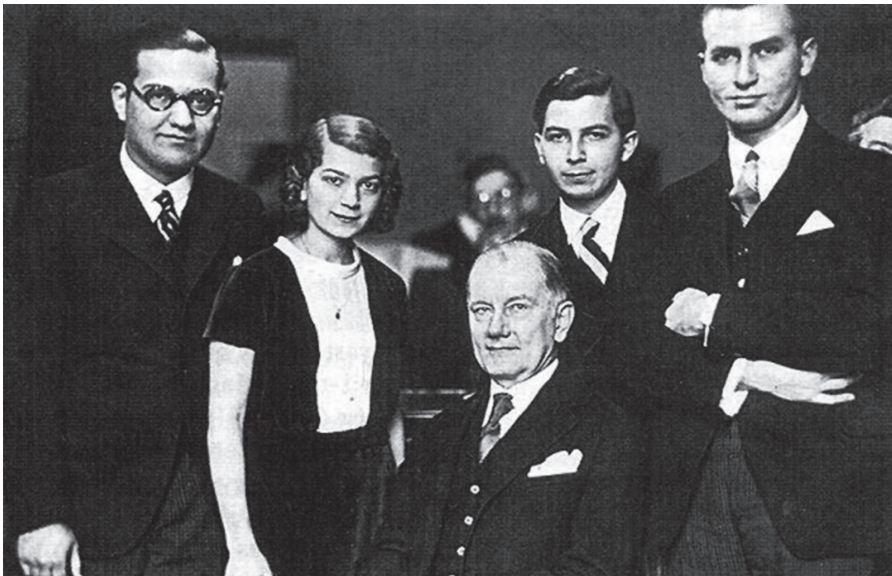
„Ki játszik ilyen szépen Mozartot?” – kérdezte Annie zongoraművész barátját, Frankl Pétert, belépve annak londoni otthonába, ahol éppen egy lemez szólt. „Ez egy ritka kalózelemes – válaszolta Frankl –, amelyen Otto Klempererrel te játszod az Esz-dúr zongoraversenyt.” Máskor viszont maga mesélte el: „Claudio Arrau Beethoven-felvételeit akartam meghallgatni a rádióban. Hallgatom, hallgatom... életében ilyen jól nem játszott még Arrau! Utána döbbsentem rá, hogy véletlenül a magnó lejátszó gombját nyomtam meg, és a saját felvételem szólt!”

EGY MAGYAR MŰVÉSZ SIKEREI ÉS NEHÉZSÉGEI – 74 ÉV A PÓDIUMON

Fischer Annie (1914–1995) csodagyerekként indult pályáján, a 20. század első harmadában. Édesapja az *Est Lapok* hirdetési osztályát vezette. A család odaadással támogatta Annie-t és két évvel fiatalabb Magda húgát is zenei tanulmányaikban, ugyanis mindkét Fischer lányról igen hamar kiderült rendkívüli zenei képességük. Magda, a fiatalabb is zenei pályát választott, sikeres zenepedagógus lett. Annie már az iskolában sem foglalkozott szívesen mással. Megvan a bizonyítványa a belvárosi Szekeres Margit leánylíceumból, amelyben bizony közepes jegyek is szerepelnek. A mama – jó érzékkel – a zongoratanulást támogatta, s Annie későbbi elmondása szerint néha kisebb nyomásgyakorlástól sem riadt vissza. Hatéves korában már csodagyereknek számított. Korengedménnyel került a Zeneakadémiára, az ugyancsak csodagyerek Solti Györggyel együtt, Székely Arnold előkészítő zongoraosztályába. Dohnányi Ernő, a mindenható igazgató, aki korának egyik kiemelkedő zongoraművésze és népszerű zeneszerzője is volt, felfedezte Annie-t, és – Székely Arnolddal váltva – tanítványának fogadta. Így lett Fischer Annie a magyar zongoraiskola egyik örökösse. Tanárai, Dohnányi Ernő és Székely Arnold is, Thomán István – az egyik legjobb Liszt-tanítvány növendékei voltak. Sőt a tradíció Beethovenig is visszanyúl, mivel Liszt Ferencnek Carl Czerny, Beethoven kedvenc tanítványa volt a mestere.

Hétévesen került sor az ifjú tehetség első fellépésére Aradon, ahol Beethoven és Haydn műveket adott elő. Kilencéves korában már Beethoven zongora-

versenyt, tizennégy éves korában pedig Schumann zongoraversenyét játszotta (Batta et al., 2002). Ez utóbbival külföldön is turnézott egy különleges svájci házaspár jóvoltából. Irma Schaichet férjével Budapesten járt, s meglátogatták a Zeneakadémiát is. A Nagyteremből zongora hangja szűrődött ki, valaki Mozartot gyakorolt. Benézve az üvegen át az előadót alig látták, inkább csak hallották. Végül megpillantották a piciny, törekeny kislányt, aki egészen különleges átéléssel játszott. Az élmény hatására a lelkes házaspár meghívta Annie-t egy svájci turnéra, amiből később egy életre szóló barátság lett Irma Schaichettel. A korabeli kritikák kiemelik, hogy nem egy fiatal leány játékát hallani, hanem egy érett (koraérett?) művészt (Batta et al., 2002). Már tizennégy éves korában észlelte a szakma, hogy Fischer Annie más, mint a többiek, szuggesztív játékaival már akkor is lebilincselte közönségét. Eltelt négy év, ám tanára, Dohnányi Ernő nem engedte, hogy a csodagyerek Annie-t túlsztárolják. Más tervei voltak vele. Dohnányi 1933-ban elindította a Liszt Ferenc névvel fémjelzett nemzetközi zongoraversenyt, a zsűriben a világ vezető művészeivel, köztük egy Liszt-tanítvánnyal, valamint Emil Sauer-rel, aki korának egyik legkiemelkedőbb zongoraművésze volt. Annie csak Dohnányi erőteljes unszolására jelentkezett, de a középdöntőig eljutva Liszt h-moll szonátájával az egész zsűrit elkápráztatta. A döntőbeli Liszt Esz-dúr zongoraverseny produkciójával – saját elmondása szerint – nagyon nem volt megelégedve, s szomorúan hazasietett a helyszínről. Késő este alvásból ébresztették fel, hogy ő, a legfiatalabb versenyző nyerte meg a magas presztízsus

Fischer Annie és Dohnányi Ernő (középen) (a szerző magánarchívuma)

nemzetközi versenyt. „Győzött a h-moll szonáta” ujjongott a kritika, ám Emil Sauer – aki a versenyre elhozta saját tanítványát (rossz nyelvek szerint barát-nőjét) – sértődötten hazautazott, sőt támadást is indított Dohnányi ellen, hogy a „saját növendékét juttatta az első helyre”. A versenyt követő botrányos szakmai és sajtóvita azonban igen hasznosnak bizonyult, mert a nemzetközi zenei közéletben mindenki erről beszélt, és Annie koncertkarrierje üstökösként indult el a nagyvilágban (Batta et al., 2002).

Bejárta szinte egész Európát, és a legnagyobb karmesterekkel – Ernest Ansermet, Adrian Boult, Fritz Busch, Otto Klemperer, Willem Mengelberg – koncertezett. Úgy tudni, akkoriban még nem szeretett sokat gyakorolni. Egy anekdota szerint Willem Mengelberg egyszer a koncert napján bezárta őt a próbaterembe, mert nem volt megelégedve a felkészüléssel. Ám hamarosan megjelent az életében egy harmincas éveiben járó, Fischer Annie-t idézve „igen fess úr”, Tóth Aladár (1898–1968) elismert zeneesztéta, zongorista, zenekritikus. Kritikáiban folyamatosan, már kislány korától fogva isteníttette Annie művészetét. A legenda szerint – mert Fischer Annie igen ritkán beszélt a magánéletéről – Annie édesanyja egyszer nem tudta elkísérni lányát egy olaszországi koncertturnéra. Ám kiderült, hogy az ismert zenekritikus is épp Comóba készül, így a mama megkérte, hogy legyen a lánya kísérője, s vigyázzon rá. Megtörtént, méghozzá életfogytiglan. Annie megtalálta igazi szerelmét, támaszát, akitől életében a legtöbbet tanult. Tóth Aladár pedig ugyancsak megtalálta Fischer Annie-ban élete értelmét. Schiff András zongoraművész szerint a legendás zenetörténész-kritikus felesége játékán keresztül valósította meg saját zenei elképzeléseit is (Retkes, 2020).

A második világháború a már világhírű zongorista fényes pályáját megszakította, 1941-ben – Annie származása miatt – a házaspár Svédországba emigrált. Koncertezéssel, tanítással és főleg kivárással teltek ezek az évek. 1946-ban tértek haza, ahol Tóth Aladárt az Állami Operaház igazgatói széke várta. Köréjük csoportosult a hazai és nemzetközi zenei élet számos jeles személyisége. A kedvezőtlen anyagi körülmények ellenére Tóth Aladár az Operaház zenei aranykorát hozta vissza. Otto Klemperer vezető karmesteri meghívása (1947–1950) is az ő érdeme. Igazi polgári művészeteket éltek, a politikát igyekeztek kirekeszteni életükből, amennyire ez az ötvenes években lehetséges volt. Bár nagy privilégium volt, hogy Annie a bezárt Magyarországról is folyamatosan utazhatott, turnézhatott, s a hazai kulturális élet összes kitüntetését megkapta. Művészetét nagyra tartotta a hivatalos magyar kultúrpolitika, bár, hogy mennyit értett belőle egy-egy mindenható képviselője, nem tudni. Annie mesélte, hogy egyszer behívta egy minisztériumi illetékes, támogatásáról biztosítva őt, mert úgy értesült, hogy legutóbb is „igen kedvező hírek érkeztek róla Kazincbarcikáról”, ahol koncertet adott a művelődési központban.

Az 1956-os forradalom alatt és annak leverése után Tóth Aladárt támadások érték, ezért lemondott operaigazgatói posztjáról. Elzárkózva éltek Annie-val Bu-

Fischer Annie, 1940-es évek (a szerző magánarchívuma)

dapesten, ahol nagyon szűk családi, baráti körrel érintkeztek. Kodály Zoltán és a nem látó neves zongoraművész, Ungár Imre volt szoros barátjuk. Körükhöz tartoztak még olyan fiatal zongoraművészek, mint Frankl Péter és Vásáry Tamás,

Fischer Annie és Tóth Aladár Svédországban (a szerző magánarchívuma)

Fischer Annie és Otto Klemperer (középen) (a szerző magánarchívuma)

akiknek nemzetközi pályájuk elindításában jelentős szerepük volt. 1956 után hamar újraindultak Annie nemzetközi turnéi. 1961-től az Egyesült Államokat utazta be egy nagyszabású koncertturnén. Solti Györggyel is zajos sikerrel szerepelt Salzburgban, Széll Györggyel Clevelandben, New Yorkban, Otto Klempererrel Londonban (Holland, 1982). Repertoárjának alapját a bécsi klasszika (Mozart, Beethoven), a romantika (Brahms, Schubert, Schumann, Chopin, Liszt), valamint Bartók- és Kodály-művek képezték (Lampert, 2002).

Rendszeresen visszahívták Japánba, többször járt Ausztráliában is, és Tóth Aladárral, aki sok útjára elkísérte, nagy élvezettel meséltek legkedvesebb helyükről, a Fidzsi-szigetokről. Bár hivatalosan nem tanított, a Zeneakadémia tiszteletbeli tanára lett 1965-ben. Sok fiatal művészt instruált, Kocsis Zoltán, Hauser Adrienne, Ránki Dezső, Klukon Edit, Schiff András, később Prunyi Ilona is rendszeresen látogatta otthonában. Hajnalig beszélgettek zenéről, muzsikáltak, és e szenvedélye mellett két másikat is gyakorolhatott: legendásan finom vacsorákat főzött, miközben egyik cigarettát szívta a másik után. Láncdohányos lévén, gyakorlás közben is dohányzott, a gyűrűs- és a kisujja között tartva a cigarettát, és egy képfelvételen látszik, hogy tapsszünetben is meggyújtott cigarettával várták a *backstage*-ben. A magyar közönség számára ő fedezte fel és hívatta meg az akkor még nagyon fiatal zongoraművésznőt, Marta Argerichet, aki azóta is példaképének tartja Annie-t (Székely, 2005). Életében a nagy sokk férje, Tóth Aladár halála volt 1968-ban. Egy évig nem lépett pódiumra, ám mikor újra koncertezni kezdett, fáradhatatlanul játszott, utazott egészen nyolc-

Fischer Annie és Szvjatoszlav Richter (Fejér Gábor felvétele)

vanéves koráig Kazincbarcikától Tokióig, teljesen egyforma odaadással. Eközben csak elenyésző mennyiségű külföldi és magyar hanglemezfelvétele készült. Sikeres zeneakadémiai Beethoven sorozata után (az összes szonátát kétszer is eljátszotta, egy felnőtt és egy ifjúsági bérletben), nagy rábeszélésre lemezre is felvette a műveket. A felvételeket azonban tizenhét éven át korrigálta, míg végül az anyag posztumusz került kiadásra. Utolsó éveiben kevesebbet koncertezett, de készült Japánba, amikor feltehetően egy szívroham végzett vele álmában 1995. április 21-én.

ÚT A HALHATATLANSÁGHOZ

Mivel sem a hanglemezipar mint üzletág, sem a nemzetközi koncertmenedzselés Fischer Annie-t egyáltalán nem érdekelte, művészete, pályája feledésre volt ítélve. Hogy mégsem így történt, abban egy kitartó rajongója, Dévény Anna (1935–2017) óriási szerepet játszott. A neves gyermek-mozgásterapeuta jelentős dokumentum- és fotógyűjteményt halmozott fel az évtizedek során, melyből egy reprezentatív könyv született (Batta et al., 2002). Születésének 100. évfordulója évében egy kanadai–kínai zongorista, Yuan Huang zene- és hanglemeztörténeti honlapot állított össze számtalan dokumentummal, diszkográfiával Fischer Annie művészetéről (Huang, é. n.). Hirtelen sorjázni kezdtek az addig titkosnak vagy elfeledettnek vélt felvételek. Világszerte „elszabadultak” a rajongók: a BBC egy egész élő koncert-lemezsorozatot adott ki, a világ minden tájáról jelentek meg a felvételek, immáron CD-n, számuk mára meghaladja az ötvenet. A Beethoven-szonáták összkiadását a legnagyobb felvételek közé emelte a kritika. A már említett rajongó, Dévény Anna, aki Fischer Annie-t valamennyi magyarországi koncertjére követte sok-sok éven át – mint később kiderült –, egy félprofi magnetofonnal titokban rögzítette a koncertjeit. Egyszer egy vidéki hangverseny után Annie felajánlotta a lelkes rajongónak, hogy visszahozza kocsival Budapestre, s bizony észrevette a magnetofont Dévény Anna szatyrában, de nem szólt. Sofőrjének azonban később felvetette „szerintem Anna titokban felveszi a koncertjeimet”. Máskor Dévény Anna kérésére egy kisebb zsák személyes fotót adott át neki, amelyeket soha nem is kért vissza (Retkes, 2020). Ezek a fotók váltak a már említett, 2002-ben kiadott Fischer Annie-kötet értékes törzsanyagává. A titokban készített, s meglepően jó hangminőségű koncertfelvételekből 2014-ben jelentős nemzetközi kritikai visszhangot kiváltó dupla CD-lemez jelent meg (Annie Fischer: *Encore – Inconcert* [Hungaroton: HCD 32750-51]). Kocsis Zoltánt akkor annyira megfogták ezek a felvételek, hogy egy egész tanulmányt szentelt nekik (Kocsis, 2014). *Secrets* (Hungaroton: HCD 32845-46) címen 2021-ben készült el a második dupla CD-album Dévény Anna kalózfelvételeiből, hasonlóan nagy sikerrel.

A legújabb írások, lemezkritikák mutatják, hogy több mint száz év múlva játéka még mindig reveláció a hazai és nemzetközi zenei életben. Álljon itt néhány jellemző idézet Fischer Annie művészetének egyediségéről, megismételhetetlenségéről.

„E privát felvételek nélkül Fischer Annie csodás művészi hagyatéka hiányos lenne. A Schubert-szonáták hallgatása közben Fischer Annie intim, személyes világába érkezünk.” (*BBC Music Magazine*, 2021 a *Secrets* című CD-ről)

„Fischer Annie Schubert és Schumann játéka strukturáltan, empatikusan és elegánsan szolgálja a muzsikát.” (*Crescendo*, 2021, a *Secrets* című CD-ről)

„Valami természetfölötti kapcsolatteremtő erő van Fischer Annie játékában: kapcsolat a zenével, a zongorával, az emberi élet körülményeivel, így a közönség legbensőbb és legmélyebb érzéseivel is... [Liszt Ferenc h-moll szonátája] bámulatos előadás volt, tele koncentrációval, szabadsággal, színnel, tüzzel, rettegéssel és a lélek szárnyalásával: úgy tűnt, mint a teljes élettémény metaforája.” (Richard Dyer Fischer Annie bostoni fellépéseiről 1985–1986) (Dyer, 1995)

„Koncertjein különös zenélés folyt, amelyet manapság sajnos nem tapasztalunk. A poézis, a zenével való teljes együttérzés, minden, amit tőle hallottunk, az a zenéből indult ki, és akármelyik komponistától is játszott, úgy éreztük, ezt nem is lehetne másképp előadni. [...] A legnagyobb kedvence talán Mozart volt. Számára természetes volt, hogy a zongoraversenyek és az operák ugyanannak a világnak a részei. Nála a témák karakterizálása mindig operai volt, mindig vokális.” (Frankl Péter, in Batta et al., 2002)

„Soha nem nyúlt a zongorához, hogy valamit „átjátsszon”. Mindig átéléssel a maximális szépség megkövetelésével, a legnagyobb igénnyel nyúlt a hangszerhez. »Még skálázni is lehet, úgy, hogy abban legyen valami művészet« – mondta egyszer.” (Vásáry Tamás, in Batta et al., 2002)

„A zeneművek művészi igazságát talán senki nem kereste oly ádázul kitartóan, mint ő. [...] Az alapállása egyértelmű: a szerző szándékával való legteljesebb azonosulás, ami nem valamiféle bénító alázat, hanem éppen ellenkezőleg, a teremtő szabadság érvényesítése révén éri el célját. Párosítva ezt olyan billentéskultúrával, amely egyenes leszármazottja nemcsak Liszt, de Hummel, Beethoven örökségének is. Különös, hogy a rutin milyen távol áll Fischer Annie-től, gyakran érezhető, hogy mintha kifejezetten az első találkozás friss benyomásait akarná megosztani közönségével. Amikor kilép a pódiumra egyetlen dolog érdekli: a mű, csakis a mű. S ez a titka annak, hogy a két CD közel két és fél órás műsorát egyvégtében hallgatva sem unatkozunk egyetlen percig sem. [...] Fischer Annie bebizonyítja nekünk, hogy kortól függetlenül évtizedek távlatából is lehet szólni – ha valakiből nem vették ki az alázat és lelkesedés – akár a legfiatalabb generációkhoz is.” (Kocsis Zoltán, 2014)

Fischer Annie „utóélete” egy sereg hangfelvétel, koncertfelvétel kiadásával megváltozott. Művészete immáron a halhatatlanság révébe érkezett!

IRODALOM

- Batta A. – Fittler K. – Gádor Á. et al. (szerk.) (2002): *Fischer Annie*. [emlékkötet] Budapest: Klasszikus és Jazz Kiadó
- Dyer, R. (1995): Pianist Annie Fischer Put Wonder in Her Music. *The Boston Globe*, 13 April, 62.
- Holland, B. (1982): „Annie Fischer Returns After Decade to Play Recital”. *The New York Times*, 15 November. C12
- Huang, Yuan weboldala (d. n.): *Annie Fischer – Legendary pianist*. <https://yuanhuang.wixsite.com/annie-fischer>
- Kocsis Z. (2014): A legnagyobbak közt. *Holmi*, 26, 11, 1458–1467. <https://www.holmi.org/2014/11/kocsis-zoltan-a-legnagyobbak-kozt-annie-fischer-encore-%E2%80%A2-in-concert-2>
- Lampert V. (2002): Fischer Annie művészete. In: Batta A. – Fittler K. – Gádor Á. et al. (szerk.): *Fischer Annie – emlékkötet*. Klasszikus és Jazz Kiadó, 272–283.
- Retkes A. (2020): Fischer Annie és Dévény Anna – egy barátság története. In: Retkes A.: *Buklet-buk – Hangfelvételek zenetörténeti kontextusban*. (Gramofon Könyvek) 44–55.
- Székely Gy. (2005): Fischer Annie rendkívüli élete I–II. *Parlando*, 47, 6, 31–45. <https://www.parlando.hu/FischerAnnie.html>

A TERMÉSZETI TŐKE ÉRTÉKELÉSE AZ ALAPTÖRVÉNY TÜKRÉBEN

THE VALUATION OF NATURAL CAPITAL IN LIGHT OF THE OBLIGATION LAID DOWN IN THE HUNGARIAN FUNDAMENTAL LAW

Sulyok Katalin

adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi Jogi Tanszék
vezető főtanácsos, Alapvető Jogok Biztosának Hivatala Jövő Nemzedékek Érdekeinek Védelmét Ellátó Biztoshelyettes Titkársága
sulyok.katalin@ajbh.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala és a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Környezetgazdaságtan Tanszéke közös szakmai rendezvényén a természeti tőke elemei értékelésének szükségességét és a már használt, illetve lehetséges értékelési módszerek sajátosságait vitatta meg. A jelen beszámoló bemutatja az Alaptörvény P) cikke által védeni rendelt természeti örökséggel – úgymint a talaj, erdők, vízkészletek, biodiverzitás – való gazdálkodás vizsgálatához használható értékelési módszereket több tudományág területén. A rendezvény elvi kiindulópontja az Alaptörvény szabályai, amelyek egyértelmű kötelezettségként fogalmazták meg, hogy a nemzeti vagyon tulajdonosa és kezelője a nemzet közös örökségével csak úgy gazdálkodhat, hogy figyelembe veszi a jelen és a jövő nemzedékek szükségleteit. Az államot és mindenkit terhelő gondos gazdálkodás e követelményének csak akkor lehet eleget tenni, ha létezik egy olyan szempontrendszer, amely alapján mérni és minősíteni lehet az egyes vagyonelemeket érintő állami, üzleti, illetve egyéni döntéseket, annak alapján, hogy azok milyen hatással vannak az adott vagyonelem állapotára. Jelenleg azonban a természeti tőke hiánya a vagyonyilvántartások és „elszámolások” során nem jelenik meg, így a tőke vesztesége láthatatlan marad. A rendezvény célja a tudományközi párbeszéd sürgetése a szükséges módszertan kidolgozására. E beszámoló először áttekinti a vonatkozó alkotmányjogi követelményeket, majd számba veszi az érintett természettudományos, illetve környezet-gazdaságtani módszereket a tőkeelemek értékelésére, illetve az Állami Számvevőszék, a Központi Statisztikai Hivatal, a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács és a Magyar Nemzeti Bank vonatkozó tapasztalatait is.

ABSTRACT

This article presents the main findings of the seminar convened by the Office of the Ombudsman for Future Generations together with the Department of Environmental Economics of the Budapest University of Technology and Economics with the aim to discuss the necessity of natural capital valuation in Hungary and the known as well as the possible new methods of commissioning such a valuation. This report sets out a wide variety of valuation methods employed in various scientific fields in relation to assets of natural capital that are specifically listed in Article P) of the Fundamental Law as part of the ‘common heritage of the nation’, such as the soil, for-

ests, freshwater resources, and biodiversity. The point of departure of the seminar laid down in rules of the Fundamental Law, which impose a clear obligation on owners and managers of such resources to utilize these assets by duly considering the interests of both the present and future generations. Meeting this constitutional duty imposed on the state and everyone is only possible if there is a set of agreed indicators, with which it is possible to measure the impact of decisions taken by state organs, business entities, and private individuals exert on the state and quality of the natural capital. Yet currently there is no such universally accepted set of indicators and the loss of the natural capital does not appear in official accounting records, hence such losses remain invisible. The goal of the seminar has been to foster an interdisciplinary dialogue. This report first sets out the main findings of the Constitutional Court regarding the obligations flowing from Article P), then presents the inputs provided by economists and leading experts of relevant fields of natural sciences on valuation methods, and addresses the relevant experiences of the Office of the Auditor General, the National Statistical Office, the National Council for Sustainable Development as well as the Hungarian National Bank in natural capital valuation.

Kulcsszavak: természeti tőke, értékelési módszerek, Alaptörvény P) cikk, interdiszciplinaritás

Keywords: natural capital, valuation methods, Article P of the Fundamental Law, interdisciplinarity

Jelen beszámoló összefoglalja azokat a legfontosabb megállapításokat, amelyek a 2021. március 12-én az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala és a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BME) Környezetgazdaságtan Tanszéke közös rendezvényén fogalmazódtak meg a természeti tőke hazai értékelésének szükségességével, lehetséges módszereivel és eddigi jó gyakorlataival kapcsolatban. A műhelyülésen az érintett természettudományos, környezet-gazdaságtani és jogi területek felkért képviselői mellett meghívott előadóként felszólalt az Állami Számvevőszék (ÁSZ), a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) és a Magyar Nemzeti Bank (MNB) képviselője is.¹

A rendezvény elvi kiindulópontját az Alaptörvény szabályai képezik, amelyek egyértelmű kötelezettségként fogalmazzák meg, hogy a nemzeti vagyon tulajdonosa és kezelője a nemzet közös örökségének nemzeti vagyoni körbe tartozó elemeivel csak úgy gazdálkodhat, hogy figyelembe veszi a jelen és a jövő nemzedékek szükségleteit, és a természeti erőforrásokra mint önmagukban is megővendő értékekre tekint. Ugyanakkor – mint azt az OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development, Európai Gazdasági Együttműködés Szervezet) 2018. évi magyarországi környezetpolitikai teljesítményértékelése OECD (2018), az Európai Bizottság 2019. évi magyarországi környezetpolitikai felülvizsgálata (Európai Bizottság, 2019) és a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégia 2019. évi harmadik előrehaladási jelentése (NFFT, 2019) egyaránt megállapítja – a

¹ Az előadások prezentációi elérhetőek az alábbi oldalon: URL1

környezetminőség számos mutatója romló tendenciát mutat, a természeti erőforrások felhasználása pedig tartósan növekszik.

A természeti tőke az ökoszisztémák élő és élettelen elemeit együttesen jelenti, amelyek a társadalom számára javakat és szolgáltatásokat biztosítanak. Az elmúlt évtizedek során azonban a természeti tőke és annak hozamai, az ökoszisztéma-szolgáltatások is drasztikusan sérültek. Ennek egyik közvetett oka, hogy a természeti tőke és ökoszisztéma-szolgáltatások hiánya az „elszámolások” során nem jelenik meg, így a tőke vesztesége láthatatlan marad. A műhelyülés célja ennek fényében az volt, hogy szakmai párbeszédet indítson el egy olyan – a gazdasági szereplők, az állam, az önkormányzatok és a társadalom széles köre által alkalmazható – értékelési módszertan kialakítására, amely az Alaptörvény P) cikkében megfogalmazott kötelezettség teljesítéséhez, illetve a nemzeti vagyonnal való felelős és gondos gazdálkodás értékeléséhez iránymutatásul szolgálhat.

1. A TERMÉSZETI TŐKE VÉDELMÉRE VONATKOZÓ ALAPTÖRVÉNYI KÖVETELMÉNYEK

A nyitóelőadás során *Bándi Gyula*, a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét ellátó biztoshelyettes bemutatta az Alaptörvény vonatkozó előírásait és a vonatkozó alkotmánybírósági gyakorlatot.² Hangsúlyozta, hogy az Alaptörvény kifejezetten megjeleníti a jövő nemzedékek érdekeinek védelmére vonatkozó kötelezettségeket annak P) cikkében, amely úgy rendelkezik, hogy az állam és mindenki kötelezettsége a nemzet közös örökségét képező értékek, így különösen a termőföld, az erdők, a vízkészlet, a biológiai sokféleség, valamint a kulturális értékek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése. Ez a felsorolás azonban csak példálózó jellegű, így a P) cikk védelmi körében minden környezeti érték – így a tiszta levegő is – helyet kap. A nemzeti vagyonról szóló 38. cikk pedig kimondja, hogy a nemzeti vagyon kezelésének és védelmének egyik célja a jövő nemzedékek szükségleteinek figyelembevétele.

Az Alaptörvény P) cikke nemcsak az állam, hanem minden személy számára hármas kötelezettséget keletkeztet a nemzet közös örökségének védelmére, fenntartására és a jövő nemzedékek számára való megőrzésére. Ezen túl a nemzedékek közötti méltányosság elvét is megjeleníti, amelyről a 28/2017. (X. 25.) AB határozat megállapította, hogy az alapján a jelen generáció fő kötelezettsége, hogy a jövő nemzedékek számára megőrizze a választás lehetőségét, a természeti erőforrások minőségét és az azokhoz való hozzáférés lehetőségét. E határozat azt is hangsúlyozza, hogy a P) cikk egy sajátos örökségkonceptiót hoz létre, amely „objektív követelményeket támaszt az állam mindenkori tevékenységével szemben”. Bár az Alkotmánybíróság ugyanígy elismerte, hogy az állam szuverén

² Az alkotmánybírósági gyakorlatról bővebben lásd: Bándi, 2020, 7–22.; Sulyok, 2019, 20–31.

módon rendelkezhet erőforrásai felett, ám rámutatott, hogy e „rendelkezési joga nem korlátlan”. Az Alkotmánybíróság kimondta, hogy az állam P) cikkéből eredő kötelezettsége folytán a jövő nemzedékek *bizalmi vagyongazdálkodóiként* jár el, és e minőségében köteles a jövő generációk érdekeit megfelelő módon érvényesíteni a jogszabályokban. Ennek értelmében az állam a jelen generációk számára csak addig a mértékig teheti lehetővé a természeti kincsek hasznosítását, ameddig az a természeti értékek hosszú távú fennmaradását nem veszélyezteti.³

Az Alkotmánybíróság gyakorlata arra is figyelmeztet, hogy az államot fokozott gondossági kötelezettség terheli a természeti örökség védelme tekintetében, e körben aktív cselekvési, jogalkotási kötelezettség is terheli⁴, tartózkodni köteles a természeti erőforrásokat károsító magatartásoktól, nem okozhat visszafordíthatatlan környezeti károkat.⁵ A jogalkotónak kell minden esetben igazolnia, hogy „a környezet állapotának romlása egy adott intézkedés következményeként bizonyosan nem következik be”.⁶

A jövő nemzedékekért viselt jogi felelősségnek a jogalkotó csak akkor tud eleget tenni, ha „döntéseinek meghozatala során távlatosan, kormányzati ciklusokon átívelő módon mérlegel”.⁷ Több alkotmánybírósági határozat is hangsúlyozza, hogy a védelmi szempontoknak „be kell épülnie a szektorokat áthidaló szakpolitikákba, stratégiákba és programokba, valamint azok megvalósításába”.⁸ Ebből következően a természeti tőke értékelésnek be kell épülnie az állami, önkormányzati, vállalati tervezésbe, különös tekintettel a hosszabb távú tervek, programok koncepciók kidolgozásába és végrehajtásába. Végül, az állam a természeti erőforrásokkal takarékosan köteles gazdálkodni, valamint jogalkotása során a magán-személyeket is ilyen használatra köteles ösztönözni.⁹

2. A TERMÉSZETI TŐKE ÉRTÉKELÉSÉNEK SZÜKSÉGESSÉGE ÉS LEHETSÉGES MÓDSZEREI

A fenti kötelezettségnek érdemben csak akkor lehet eleget tenni, ha létezik egy olyan szempontrendszer, amely alapján mérni és minősíteni lehet az egyes vagyonelemeket érintő állami, üzleti, illetve egyéni döntéseket annak alapján, hogy azok milyen hatással vannak az adott vagyonelem állapotára. A fenti alkotmányos kötelezettségek betartása csak akkor ellenőrizhető, ha objektív szempontok alapján a természeti tőkében előidézett változások értékelhetők és minősíthetők.

³ 14/2020. (VII. 6.) AB határozat, Indokolás [22].

⁴ 28/2017. (X. 25.) AB határozat, Indokolás [44].

⁵ 13/2018. (IX. 4.) AB határozat, Indokolás [62].

⁶ 28/2017. (X. 25.) AB határozat, Indokolás [75].

⁷ 28/2017. (X. 25.) AB határozat, Indokolás [34].

⁸ 28/2017. (X. 25.) AB határozat, Indokolás [45].

⁹ 13/2018. (IX. 4.) AB határozat, Indokolás [71].

Mindezért kívánatos lenne, hogy a nemzet közös örökségét képező értékek vagyonelemként is megjelenjenek a jogi-gazdasági döntéshozatali folyamatokban, és legyenek olyan széles körben alkalmazott indikátorok, amelyek tükrében a jó, illetve káros folyamatokat azonosítani, elemezni lehet.

2.1. ÁTFOGÓ SZEMPONTOK

Zilahy Gyula (tanszékvezető, BME Környezetgazdaságtan Tanszék) a természeti tőkének az üzleti szférában alkalmazott értékelési módszerei kapcsán hangsúlyozta, hogy a vállalatok környezeti teljesítményének és környezetre gyakorolt hatásának mérésére már számos előírás létezik (például: ISO-szabványok és a Global Reporting Initiative indikátorok), így különféle módszereket és mérőszámokat a gazdasági szereplők is alkalmaznak. A World Business Council for Sustainable Development is kidolgozott útmutatást a vállalati ökoszisztéma-értékelés módszertanára. Mivel végső soron az egész üzleti modellnek fenntarthatóvá kell válnia a következő évtizedekben, az üzleti szektornak is nagy szüksége van konszenzusos és mérhető minőségi indikátorokra a természeti tőke tekintetében.

A természeti tőke nagy része nemzeti tulajdon, így az azzal való gazdálkodást az Állam Számvevőszék régóta ellenőrzi. Ezzel kapcsolatban *Pulay Gyula* (igazgató, Állami Számvevőszék) hangsúlyozta, hogy az állami erdőgazdaságok, nemzeti park igazgatóságok, regionális víziközmű társaságok a nemzeti vagyongazdálkodás és az ágazati törvények szabályai szerint kötelezettek a rájuk bízott vagyonelemek értéknövelő használatára a vagyon kezelése során. Az ÁSZ tapasztalatai szerint a természeti tőke értékelése kifejezetten szükséges lenne bizonyos esetekben (például bérbeadás), ám jelenleg hiányzik az alkalmazható módszertan. Ugyanezen okból a jelenlegi előírások szerint a természeti értékek mint vagyonelemek pénzbeli nyilvántartásától is el lehet tekinteni, ha természetüknél fogva a vagyonelemek értéke nem állapítható meg. *Pulay Gyula* rámutatott, hogy e körben nem is volna szükséges a természeti tőke abszolút, pénzben kifejezett értékének megállapítása, hiszen a vagyonelemek természeti értékében bekövetkező változást mérni képes indikátorok lehetővé tennék a vagyongazdálkodás értékelését és a természeti tőke használatára vonatkozó számszerű követelmények meghatározását és számonkérését.

A Központi Statisztikai Hivatal tapasztalatairól *Bóday Pál* főosztályvezető szólt. A statisztika területén már az 1990-es évek óta ismert az integrált környezeti-gazdasági számlarendszer keretrendszerének alkalmazása, amelynek 2012 óta része az ökoszisztéma-szolgáltatás elszámolási rendszere is. A legújabb ajánlások végső tervezetét 2021 márciusában mutatta be az ENSZ Statisztikai Bizottsága (URL2). A KSH is aktív szerepet vállalt az Agrárminisztérium és az *Eötvös Loránd Kutatási Hálózat* Ökológiai Kutatóközpont által koordinált Nemzeti öko-

szisztéma szolgáltatás-térképezés és értékelés (NÖSZTÉP) (URL3) uniós projekt megvalósításában is, amely nemzetközi szinten is egyedülálló módon átfogó adatokat egyesített bizonyos ökoszisztéma-szolgáltatások hazai aktuális állapotáról egy térképes adatbázisban. Bóday Pál hangsúlyozta, hogy az időbeli változások nyomon követése érdekében elengedhetetlen lenne a NÖSZTÉP-projekt folytatása, azaz a későbbi állapotfelmérés is.

Gyura Gábor (főosztályvezető, Magyar Nemzeti Bank) ismertette, hogy a monetáris és fiskális politikai szereplők számára is egyre relevánsabbá válik a természeti tőkére és a klímaváltozásra gyakorolt hatások értékelése és figyelembevétele döntéseik meghozatala során. Franciaországban például a költségvetési törvényjavaslatot egy független tanács értékeli a klímacélok teljesíthetősége szempontjából (még elfogadás előtt), és az EU-tagállamok jegybankjai körében is élénk vita van arról, hogy a klímaváltozás mérséklésére mint célra a monetáris politika alakítása során törekedniük kell-e. Az Európai Bizottság döntése szerint pedig a Covid-válság utáni, összesen 560 milliárd összegű uniós Új Helyreállítási és Rezilienciaépítési Alapból részesedő tagállami beruházásoknak meg kell felelniük az ún. „taxonómia” rendelet azon feltételeinek, miszerint a tervezett intézkedések nem vezethetnek a környezetvédelmi célkitűzések megsértésére és jelentős károk okozására.¹⁰ A jelentős károk meghatározására az unió saját definíciós rendszert alkalmaz, amelyben szintén relevánsak lesznek különféle környezeti állapotindikátorok.

A közgazdaság-tudomány régóta foglalkozik az ökoszisztéma-szolgáltatások értékelésével. *Marjainé Szerényi Zsuzsanna* (egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem) a legújabb módszerek sajátosságait bemutatva hangsúlyozta, hogy a teljesgazdaságiérték-számításokat egyre inkább az ökoszisztéma-szolgáltatások értékelése váltja fel, és a keresletigörbe-becslés mellett teret nyernek azok a megközelítések is, amelyek a közgazdaságtani mellett más tudományágak hozzájárulásait is igénylik. Míg az ellátási típusú ökoszisztéma-szolgáltatásoknál könnyebben meghatározható az adott szolgáltatás piaci ára, addig a szabályozási típusú szolgáltatások számszerűsítése sokkal nehezebb feladat. A költség-, illetve káralapú értékelési eljárások egyre gyakoribbak, amelyek mérése egyszerűbb, azonban nem tükrözik a társadalom preferenciáit. Az értékelési módszerek egyik átfogó nehézsége a megfelelő országos adatok hiánya, míg a rendelkezésre álló helyi adatokból nem mindig lehet megalapozott következtetéseket levonni az országos adatokra nézve.

Bartus Gábor (titkár, Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács) szerint mindenképp növelni kell a természetitőke-fogyás kimutatására alkalmas eszköztárat. Javaslatára szerint a NÖSZTÉP-projekt logikáját tovább kell vinni, hogy létre-

¹⁰ EU 2020/852. rendelet a fenntartható befektetések előmozdítását célzó keret létrehozásáról.

jöhessen egy nemzeti természetitőke-kataszter, amely monetizált és naturális adatokat tartalmaz, valamint trendeket jelez. Ez a kataszter tudná a legbiztosabb alapját képezni a P) cikkben foglalt alkotmányos kötelezettségek teljesítése ellenőrzésének. E rendszer létrehozása és folyamatos karbantartása ugyanakkor időigényes és költséges, jelenleg becsülni sem tudjuk, mikor állhat majd használói rendelkezésére – különösen, hogy a rendszer felállítása még meg sem kezdődött. A P) cikk érvényesítésének tudományos adatbázisú megalapozására azonban addig sem vagyunk eszköztelenek. A természeti tőkét megváltoztató folyamatok mérhető, nyomon követésük rendszeresen megtörténik a KSH *A fenntartható fejlődés indikátorai Magyarországon* mutatógyűjteményével, valamint a környezethasználatra vonatkozó adatainak gyűjtésével, továbbá a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégiához készített előrehaladási jelentésekkel. E hivatalos, a természeti tőke állapotát értékelő jelentéseken túl a hazai tudományos szakirodalom szintén ad támpontot a természeti tőke egyes területein megfigyelhető állapotokról és trendekről. Mindezen adatok és elemzések érdemben megalapozzák a P) cikk érvényesítéséért felelős intézmények cselekvésének lehetőségét, már most is.

2.2. Az egyes vagyonelemek kapcsán használt, illetve lehetséges értékelési módszerek

Bizonyos vagyonelemek kapcsán már létezik az egyes tudományterületek által kidolgozott értékelési módszer, és némely esetben már a jogalkotó is alkalmaz néhány indikátort (például: erdő és talajok minősítése).

A talajvagyon állapota kapcsán *Tóth Gergely* (egyetemi tanár, Institute of Advanced Studies Kőszeg) hangsúlyozta, hogy talajkészségünk hazánk stratégiai tartalékát jelenti, az élelmiszer-ellátáson túl a víz raktározója, a biológiai sokféleség őrzője, szűrő és detoxikáló rendszer, szénmegkötő képessége lényeges klímaszabályozó elem, amely fontos információkat őriz geológiai és régészeti örökségünkről (Várallyay, 2016). Mindezek ellenére a talajvagyon hazánkban folyamatosan fogy, minőségét számos degradációs folyamat sújtja, és az éghajlatváltozás is befolyásolja produktivitását. Az elmúlt két évtizedben átlagosan évi 1800 hektár termőtalaj esett áldozatul a városok és a vidéki infrastruktúra növekedésének (URL4). A talajok értékelésének többféle módszere létezik, és hazánk területére részletes földminőség térképek is készültek (Tóth et al., 2018). Azonban a hazai talajvagyonról átfogó felmérés, amely csak interdiszciplináris együttműködésben volna lehetséges, máig nem készült.

Az erdők értékelése kapcsán *Bartha Dénes* (egyetemi tanár, Soproni Egyetem) ismertette, hogy az utóbbi kétszáz évben kizárólag mennyiségi mutatókat (például: erdőterület – ha, élőfákészlet – m^3 , növedék – m^3/ha , körlapösszeg – m^2/ha , vágásérettségi kor – év) használták erdeink értékelésére. Minőségi mutatóként a természetesség fogalma jelent meg az 1990-es években, amely a

természeti folyamatok szabad érvényesülését és az azok által kialakított jellemzők meglétét jelenti. Több erdőtermészetesség-elemző módszer is kidolgozásra került, például a magyarországi erdők természetességének vizsgálata (TERMERD-projekt) 56 indikátorral; az egyszerűsített erdőtermészetesség értékelő módszer 17 indikátorral; az erdőállapot-értékelés középhegységi erdőkben 38 indikátorral; a NÖSZTÉP 13 indikátorral. Maga a 2009. évi XXXVII., az erdőről, az erdő védelméről és az erdőgazdálkodásról szóló törvény (Etv.) óta a törvényi szabályozás is tartalmazza e fogalmat, hat erdőtermészetességi kategóriát határozva meg. A 2017. évi Etv. alapján értelmezett erdőtermészetességi mutatót valamennyi üzemtervezett erdőrészletre meg kell állapítani. Hátránya, hogy túlságosan robusztus, mindössze két összetételi indikátort (a /fő/fafajok őshonossága és intenzív terjedési képessége) használ, szerkezeti és működési jellemzőket egyáltalán nem vesz figyelembe, továbbá nem folytonos mutatót alkalmaz, így az meglehetősen érzéketlen, valamint viszonylag könnyen manipulálható. 2010 óta az Erdészeti Mérő és Megfigyelő Rendszer keretében 5355 hálóponton folyik az erdőleltározás tízéves ciklussal, melyre alapulva egy új erdőtermészetesség-mérő módszer van kidolgozás alatt. 37 indikátora javarészt a terepen, tényleges és objektív mérés alapján kerül rögzítésre, a módszer táji vagy országos léptékű finom változások nyomon követésére alkalmas, segítségével a hazai erdők természetessége és természetességének változása sokféle szempontból vizsgálható. E módszerrel szemben, amely várhatóan 2021. során véglegesítésre kerül, csak két aggály merül fel: egyrészt a más célra kijelölt mintaterületek elegendő méretűek-e a természetesség vizsgálata szempontjából, másrészt a hálópontok mintaterületei mennyire reprezentálják a hazai erdőtülszűléseket megosztását, erdőtülszűléseket. Az erdő mint a természeti tőke egyik elemének értékelésére a jövőben két módszer együttes alkalmazását lehet javasolni: A) Erdőtermészetességi mutató (TERMMUT) a hatályos Etv. szerint, a teljes üzemtervezett erdőterületre; B) Az erdőleltározáshoz kapcsolható erdőtermészetességi mutató, mintapontokra alapulva.

A vízkészletek értékelése kapcsán *Reich Gyula* (titkár, Országos Vízügyi Főigazgatóság Vízügyi Tudományos Tanács) elmondta, hogy a kibontakozó globális vízváltásnak ma már hazánkban is megjelennek egyes tünetei. Ezért a kormány 2017-ben elfogadta a Nemzeti Vízstratégiát (NVS) mint a hazai vízgazdálkodás 2030-ig terjedő keretstratégiáját. Ugyanakkor időszerűvé vált a NVS 2020-ig terjedő intézkedési terve végrehajtásának áttekintése, céljainak érvényesítése a most induló finanszírozási-fejlesztési ciklusban. A víz mint mással nem helyettesíthető természeti tőke értékelésének és megőrzésének érdekében az új intézkedési terv súlypontjaként az alábbiak javasolhatók. Először is, a vízgazdálkodásra és vízvédelemre vonatkozó joganyag egységesítése, hogy a védelem, megőrzés és fenntartás hármasszoros kötelezettsége a használat folyamatában legyen érvényesítve. Ez legészszerűbben egy új, a víz-

ről szóló törvényben lenne megvalósítható. Másodsor, a vízkészletekkel való gondos gazdálkodás érdekében a vízvagyon kezelésének kiemelkedő feladata a vízvisszatartás preferálása mindenütt, ahol az lehetséges. Meg kell teremteni annak jogszabályi feltételeit, hogy a vízvisszatartáshoz szükséges területek igénybevétele és az azokon levő különböző védeltségek között prioritás legyen meghatározható. Harmadrészt, a vízvagyon értékelését fejleszteni kell, hogy a vízkészletekkel való mai mennyiségorientált gazdálkodás helyébe az értékes készlettel való gazdálkodás lépjen. Ennek érdekében fejleszteni kell a műszaki monitoringeszközöket, a digitális adatbázist, a tudományos kutatást, és az értékelés hidroökonómiai megalapozottságát. Mindezek elengedhetetlen kerete az integrált vízgazdálkodás, és az annak megvalósítására képes integrált intézmények, szemben a mai szétszabdalt intézményrendszerrel.

A biológiai sokféleség kapcsán *Báldi András* (az MTA doktora, *Eötvös Loránd Kutatási Hálózat* Ökológiai Kutatóközpont) kiemelte, hogy az élővilág extrém bonyolult rendszer, ezért értékelése is kihívásokat támaszt a morális megfontolások érvényesíthetőségétől a mérési módszertan kidolgozásáig. Maga az érték is több dimenzió mentén értelmezhető. A biológiai sokféleség és ökoszisztéma-szolgáltatás értékelések tervezésekor figyelembe kell venni, hogy az érték kontextusfüggő (például: lokalitás, mérőszám, évszak), a rendelkezésre álló adatok pedig gyakran hiányosak. Az értékelési módszertanra vannak értékes nemzetközi és hazai előzmények. A Biodiverzitás és Ökoszisztéma-szolgáltatás Kormányközi Platform (IPBES) (URL5) megközelítésében használatos (i) a természet értéke (nem emberközpontú megközelítés); (ii) az ökoszisztéma-szolgáltatások értéke (emberközpontú, biofizikai és instrumentális értékek); és (iii) a jó életminőség értéke (emberközpontú, társadalmi és relációs értékek). Mind az IPBES, mind az ENSZ Statisztikai Bizottsága értékelésének kidolgozásában jelen vannak magyar szakértők. A hazai NÖSZTÉP-projekt térképei több szolgáltatás esetében valamilyen (nem pénzbeli) értékelésre is kiindulást biztosítanak. A biodiverzitás mint vagyonelem reprezentatív országos felméréséhez megfelelő indikátorok definiálása szükséges, és azok felmérése. A felmérés során a távérzékeléssel (például egyes növényzeti paraméterek, víztisztaság), illetve önkéntesek bevonásával (például madárszámlálás) meghatározható indikátorok jó kiindulási alapot jelenthetnek az értékelésekhez. Így olyan indikátorok nyerhetők, amelyek tudományos szempontból megalapozottak, és a biodiverzitás védelmére vonatkozó alaptörvényi kötelezettségek érvényesítése során is felhasználhatók, és bármely környezetet érintő beavatkozás megtervezésekor a biodiverzításra gyakorolt hatás is számszerűen mérhetővé válna.

ÖSSZEZÉS

A műhelybeszélgetés egy interdiszciplináris párbeszéd kezdetét jelenti, amely az egyes tudományágak és érintett hazai állami intézmények eddigi tapasztalatait igyekezett összegezni. Mint a fentiekből látható, az egyes természetitőke-elemek értékelésének területspecifikus kihívásai mellett számos közös problémánk van, mint például a tőkeállomány minőségére vonatkozó országos adatok hiánya. Ezek felmérése igen költségigényes folyamat, ugyanakkor konszenzus mutatkozott a megszólalók között az országos természetitőke-állomány rendszeres felmérésének szükségességét illetően. A NÖSZTÉP-projekt nagyon értékes pillanatfelvételt rögzít hazánk természeti tőkájének állapotáról, ám az adatok frissítése nélkül e térképi adatbázis a jövőben nem lesz alkalmas arra, hogy releváns információt szolgáltatson a döntéshozók számára, amely pedig legfontosabb feladata lehetne.

Több előadó felhívta a figyelmet a természeti tőke értékelési módszerek szintjén a tudományköziség fontosságára. Az együttműködésre nemcsak a természettudományos területek között, hanem tudományágak között is szükség van. A társadalmi-ökológiai rendszerben (Berkes–Folke, 1998) a természeti tőke hasznáiban végső soron a társadalom részesül, így a nyújtott szolgáltatások indikátorai tekintetében a természettudományos módszerek mellett a társadalomtudomány mérőszámai is relevánsak lehetnek.

Továbbá látható volt az is, hogy az egyes tőketípusokra már kimunkált indikátorok eltérő mértékben épültek be a jogi szabályozásba. Azokban az esetekben, amikor a jogszabály átvett bizonyos mérőszámokat, az indikátorok jelentős egyszerűsítése volt megfigyelhető, amely adott esetben szükségessé teheti azok további finomítását, továbbfejlesztését, hogy alkalmasak legyenek a természeti tőke minőségének komplex mérésére.

Végül levonható az a következtetés is, hogy a különféle ágazatokban és hazai, illetve uniós jogalkotásban egyre gyakrabban merül fel igény különböző környezetállapot-indikátorok definiálására. Az egységes hazai természetitőke-indikátorok módszertanának kidolgozásánál ezek megközelítésére is figyelemmel kell lenni. Ráadásul a változatos jogi definíciók mérésére szolgáló konszenzusos természettudományos módszertanra minden kontextusban szükség van. A megfelelő – azaz tudományos szempontból megalapozott és a gyakorlatban is alkalmazható – indikátorok kialakításában a kormányzati, vállalati döntéshozók részvétele is szükséges. Ezért a műhelybeszélgetés szervezőinek szándéka szerint e találkozót későbbi eszmecserék követik, amelyben az érintett döntéshozók is részt vesznek majd.

IRODALOM

- Bándi Gy. (2020): Interests of Future Generations, Environmental Protection and the Fundamental Law. *Journal of Agricultural and Environmental Law*, 29, 7–22.
- Berkes F. – Folke, C. (szerk.) (1998): *Linking Social and Ecological Systems: Management Practices and Social Mechanisms for Building Resilience*. Cambridge: Cambridge University Press
- Európai Bizottság (2019): *Az uniós környezetpolitikák végrehajtásának 2019. évi felülvizsgálata Országjelentés – Magyarország*. Brüsszel, 2019. 4. 4. SWD(2019) 121 final https://ec.europa.eu/environment/eir/pdf/report_hu_hu.pdf
- NFFT (2019): *A Nemzeti Fenntartható Fejlődési Keretstratégia harmadik előrehaladási jelentése 2017–2018*. [Budapest]: Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács, https://www.nfft.hu/documents/1238941/1261771/NFFS_3EHJ.pdf/5f6c02dc-0720-1cfe-f926-272ead306659?t=1575543833848
- OECD (2018): *OECD Environmental Performance Reviews: Hungary 2018 (OECD Environmental Performance Reviews)* Paris: OECD Publishing, DOI: 10.1787/9789264298613-en, https://www.oecd-ilibrary.org/environment/hungary-2018_9789264298613-en
- Sulyok K. (2019): A környezet védelme és az Alaptörvény P) cikke az Alkotmánybíróság gyakorlatában, *Alkotmánybírósági Szemle*, 1, 20–31.
- Tóth G. – Tóth B. – Pásztor L. et al. (2018): Földminőség. In: Kocsis K. (ed.) (2018): *Magyarország Nemzeti Atlasza*. Budapest: MTA CSFK Földrajztudományi Intézet
- Várallyay Gy. (2016): A talaj multifunkcionalitása és korlátozó tényezői. *Magyar Tudomány*, 177, 10, 1162–1174. <http://www.matud.iif.hu/2016/10/03.htm>

URL1: <http://www.ajbh.hu/jnbh-kiadvanyok>

URL2: SEEA Experimental Ecosystem Accounting Revision. <https://seea.un.org/content/seea-experimental-ecosystem-accounting-revision>

URL3: Ökoszisztéma-szolgáltatások értékelése. <http://www.termeszetem.hu/hu/okoszisztemaszolgáltatások/okoszisztemaszolgáltatások-ertekelese>

URL4: Európai Környezetvédelmi Ügynökség 2019. <https://www.eea.europa.eu/data-and-maps/dashboards/land-take-statistics#tab-based-on-data>

URL5: <https://ipbes.ecolres.hu/>

Vélemény, vita

KIK A TUDÓSOK A PSZICHOLÓGIÁBAN?

WHO ARE THE SCIENTISTS IN PSYCHOLOGY?

Kardos Péter

Associate Professor of Psychology, Bloomfield College, NJ, USA
peter_kardos@bloomfield.edu

Ki a tudós a pszichológiában? – kérdezi Pléh Csaba a *Magyar Tudomány* hasábjain (2021). Az akadémikus pszichológus a kérdésre válaszolva áttekinti a mai pszichológia művelésében fellelhető fontos módszertani irányokat, rámutat a pszichológia természet-, társadalom- és bölcsészettudományos megközelítése közti különbségekre, és rávilágít az akadémiai kutatás és alkalmazott praktikum között sokszor szakmai alapon meghúzódó feszültségekre. A területet kívülről szemlélőknek az írás iránymutatás a pszichológia sokféle műveléséről, bemutatja az eltérő elméleti kereteket, hogy miként dolgozik és hoz létre új tudást az ember-ről egymás mellett vagy egymás felfedezéseire építve a neurális aktivitást figyelő idegtudós, a viselkedést kísérletekben megfigyelő fejlődés- vagy szociálpszichológus és az egyedi jelenségeket értelmező klinikus. A pszichológus számára az írás fontos emlékeztető, hogy míg nap mint nap saját szűk területünk kérdéseire keresünk válaszokat, a pszichológián belül is eltérő véleményeket találunk arról, hogy ki a szakma művelője, vagy mi is a szakma, amit művelünk.

Mint kognitív pszichológus, Pléh a kutatói készségeket és természettudományos oksági megértést hangsúlyozza, azonban az általa definiált tudós szerepben a naturalista természettudós mellett helye van a kísérletező, az egyéni különbségeket kereső, és az egyedi élményeket értelmező kutatonak is. Írása azonban kíváncsivá teszi az olvasót, aki a cikk végén érdeklődve várja, hogy a klinikusok és bölcsészek is megválaszolják ugyanezt a kérdést, hogy ki a tudós a pszichológiában? Éppen ezért, az írás több mint iránymutató: Pléh Csaba kérdése és válasza egy vitaindító.

Vajon miként definiálja a pszichológiatudományhoz való viszonyát a Pléh által megszólított klinikusok és trénerok, a pszichológus hivatást gyakorlók döntő többsége? Mit gondolnak ők a kutatás szerepéről a szakmai megosztottság és intézményi kinevezések tekintetében? És persze hogyan határozzák meg hozzájárulásukat az emberi kogníció, érzelmek és viselkedés megértéséhez a pszichológia

különböző tudományterületeinek és módszertanainak, illetve eltérő szakmai céljainak képviselői?

Ha Pléh vitaindító írását a különféle irányok és képviselők szakmai és tudományos (ön)definíciójának párbeszéde követi, akár ezen a fórumon, azzal a pszichológus szakma nyer. Egyrészt a külső szemlélő számára világossá válhat, hogy a kérdés sokkal izgalmasabb és mélyebb, mint a gyakran túlpolitizált, valójában nehezen értelmezhető választás alap- és alkalmazott kutatás között. A pszichológia mai művelői számára pedig hasznos, ha nemcsak történeti, elméleti és intézményi szinten, hanem a tudományhoz való viszonyuk és a tudományos megismerés változatos módszereinek érvényessége tekintetében is megértsék egymás álláspontját. Ahogy Robin Dunbar munkásságával Pléh rámutat, az igazán nagyhatású mai elméletek tudományterületeken átívelő, módszertanilag és publikációs választásukban is változatos kutatómunka eredményei.

IRODALOM

Pléh Cs. (2021): Ki a tudós a pszichológiában? *Magyar Tudomány*, 182, 6, 829–833. DOI: 10.1556/2065.182.2021.6.11, https://mersz.hu/hivatkozas/matud202106_f59792#matud202106_f59792

Ki a tudós?

KI A TUDÓS-TANÁR?

WHO IS A SCIENTIST-TEACHER?

Dóra László

főiskolai docens, Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác
dora.laszlo@avkf.hu

A neveléstudomány alatt főként a pedagógiát szokás érteni mint gyerekekkel foglalkozó szakágat. Értelmezésünkben az is pedagógus, aki felnőttekkel vagy főiskolán, illetve egyetemen dolgozik hallgatókkal, ez utóbbi terület speciális megnevezése a felsőoktatás pedagógia. Az ezen a területen tevékenykedő személyeket szokás – divatos kifejezéssel – oktatáskutatónak is nevezni.

A kutató olyan tevékenységet folytat, amely megvizsgálja a nevelés bizonyos szituációit, valamint az oktatás (mint tudásátadás) aspektusait. Munkájának eredményeit közkinccsé téve gazdagítja a tudományos eredmények tárházát. Publikációi nem pusztán elméleti síkon mozognak, hanem van gyakorlati relevanciájuk, továbbgondolhatóak és fejleszthetőek, alkalmazhatóak is egyúttal.

Ezzel a megközelítéssel az a (tudományelméleti) probléma, hogy ebben a diszciplínában a kutatások tárgya és alanya megegyezik, ráadásul a gyerekeket/hallgatókat elég nehéz „mérhetővé” tenni, mindösszesen attitűdöket, reakciókat és különbségeket tudunk viszonyítani egymáshoz vagy egy előre meghatározott kritériumhoz. A nevelés és oktatás ráadásként szükségszerű, megkerülhetetlen folyamat a társadalmi beilleszkedéshez és létehez, egy olyan környezetben, amely folytonosan változik, alakul, koronként mások az igényei, valamint elvárásai a felnövekvő generációkkal szemben. Az emberi alapértékek az egyedüli kivételek ez alól (Bábosik, 2004).

A neveléstudomány, más területektől némileg eltérően, számos interdiszciplináris kapcsolattal rendelkezik, amelyeket mindig szem előtt kell tartani kutatás közben. Jelen esetben tehát nem tárgyakat, anyagokat, hanem folyamatosan változó és érő személyeket, vagy velük összefüggésben lévő körülményeket kutat a tudós. Ahhoz, hogy ezeket a szituációkat a tudományos kutatásoknak megfelelő módszertannal és alaposággal írja le, figyelemmel kell lennie a neveléstudományon belüli, mára már önállóvá vált területek legtöbbször, mint például az oktatásszociológia változóira vagy a pszichológiai állapotokra.

A neveléstudománnyal foglalkozó ember egy személyben kutató és tanár is, akinek a szakterületén az elmélet és a gyakorlat elválaszthatatlan, kölcsönösen hat egymásra. A neveléstudomány területén tehát a tanuló személyekkel való foglalkozás és a kutatás szorosan összefügg, ezért a jó tudóst inkább a személyiségénél fogva lehet megragadhatóvá és érzékelhetővé tenni (Kron, 2003).

Egy – a neveléshez-oktatáshoz köthető szakmai – „szólasmondás” szerint a pedagógia egyszerre tudomány, művészet és gyakorlat. Ez a hármas szókapcsolat utal arra, hogy a tudomány nem létezhet ezen a területen fiatalok vagy felnőtt résztvevők nélkül, és a személyiségükhöz való hozzáállás egyéniségenként különböző megoldásokat igényel. A tanítás – és egyúttal a nevelés – módszertana változatos kell hogy legyen, hiszen minden egyén(iség) más, előnyeivel és hátrányaival együtt, amihez egy jó tanárnak szükséges permanensen alkalmazkodnia (Csoma, 2003).

Amikor a tanár a diákjai körében tartózkodik, akár kurzusok alatt, akár fogadóórán vagy más alkalmakkor, az egész személyiségüket alakítja, formálja. Nemcsak tudást ad át, hanem szemléletet formál, megpróbálja minél több oldalról rávezetni a hallgatóit az adott tárgykör komplex értelmezésére, miközben figyel arra, hogy meggyőzően interpretálja az ismereteket. A mindennapi elkötelezett tevékenysége során aktívan foglalkozik a tudományterületet érintő kérdésekkel, illetve kutatásokkal. Munkájában folyamatosan jelen van az előremutató – javító, fejlődést szolgáló – szándék. Hallgatóival mentorként viselkedik, és folyamatosan reflektál a gyakorlataik alatt látott szituációk megoldására a készségeik és kompetenciák fejlesztése érdekében (Klafki, 2019).

Az egész hozzáállása, a hallgatók és a tudomány iránti elkötelezettsége teszi őt hiteles személlyé, akit elfogadnak a tanulók. Az egész lényével és rendelkezésre állásával erőt sugároz, a háttérben mindvégig szemmel tartja növendékeit és azok tanulói előrehaladását, továbbá pedagógiai – nevelői, tanári – személlyé való alakulását. Természetesen úgy, hogy maga is példamutató minta a növendékei számára, a kutatásai mellett érzékenyen és odafigyelő szándékkal áll a hallgatókhoz. A tekintélyéhez ez is nagymértékben hozzájárul, de ugyanakkor nem teszi megközelíthetlenné vagy misztikussá a tudományt művelő oktatót. Személyiségjegyei között mindig ott szerepel a hitelesség és a tudományos alázat vagy a biztatás és bátorítás készsége. Ide soroljuk azokat a magatartási komponenseket és attitűdöket, amelyekkel motiválja, biztatja a hallgatóit, megszeretteti velük a saját maga által képviselt tudományterület minden szegmensét, miközben tanítja őket. Mindehhez elengedhetetlen az úgynevezett pedagógiai érzék. Ez utóbbi nem tanulható. Nem áll rendelkezésre hozzá kézikönyv, sem pontos leírás vagy receptgyűjtemény. A tudós-tanárt személyisége és látásmódja egyaránt alkalmasa és elfogadottá teszi a tudományos munkára, tapasztalatai pedig széles körűek, és a gyakorlatban is képes alkalmazni az elméleti tudását, amikor a hallgatói körében tartózkodik (Pearson, 2018).

A neveléstudós tehát kutatói tevékenysége során nemcsak kognitívan ismeri, hanem érti is a folyamatosan változó kutatásának tárgyát, valójában gyakorlati tapasztalatai vannak, és azokat több tudományterülettel összhangban képes szemlélni. Ezáltal munkájában párhuzamosan van jelen a kutatás mint tudományos tevékenység, valamint a felnövekvő generációkkal való interakció, amely során affektív kompetenciáit is szükséges alkalmaznia. Természetesen, mivel a pedagógia hivatás, kiemelkedően fontosnak tekinti a felnövekvő generációt, és mindent megtesz, hogy a saját maga által elfogadott gondolatrendszere és filozófiája jegyében értékalapon végezze munkáját.

A legérzékletesebb példa talán az, amikor tanítás közben, egyszerre lesz meg tapasztalható mindez. Miközben a tanár éppen a motivációról és azok fajtáiról tart előadást a hallgatóknak, a jól szemléltetett bemutató során olyan lelkesen képes magyarázni, hogy a teremben ülőket is magával ragadja. A lendületes előadás során egyúttal teljesen bevonja a hallgatóságot, és motiválja a közönséget, miközben stílusával maga is olyan ösztönzést ad, amely egy egész életre meghatározza növendékeinek munkáját. A tanítás folyamán aktív tanulást is lehetővé tesz, nem csak passzív befogadást, hiteles – akár személyes – példákön keresztül illusztrálja a témakört, és kitekintést ad a jövőbe, a tudásrendszer felhasználásához is támpontokat nyújt. Konstruktív és kreatív feladatokkal képes rávezetni és meggyőzni a kurzusok résztvevőit, hogy a szakmájuk mennyire fontos, és ezáltal a hivatástudat alapjait is lerakja.

A viselkedési repertoárja a következetes és határozott tanártól egészen a gondviselő személyiségig terjedhet, aki aktívan segíti a szakdolgozóit a felkészülésükben.

A tanár-tudós kiműveli a jövő nemzedék hozzáértő, felelős személyiségeit, akik a további felnövekvő generációknak lesznek a mintaképei, akik újra alkalmazkazzák és továbbfejlesztik a pedagógiai tudásukat és hivatásukat, és érzelmi biztonságban nevelik fel és fejlesztik a rájuk bízott fiatalokat.

IRODALOM

- Bábosik I. (2004): *Nevelélmélet*. Budapest: Osiris Kiadó
- Csoma Gy. (2003): *Mesterség és szerep: a nevelési-tanítási szerep a pedagógusok és az andragógusok munkájában*. Pécs: PTE FEEFI
- Klafki, W. (2019): *Geisteswissenschaftliche Pädagogik*. Springer-Verlag
- Kron, W. F. (2003): *Pedagógia*. (ford. Zalán P., Horváth Á., Viniczay Zs.) Budapest: Osiris Kiadó
- Pearson, A. T. (2018): *The Teacher*. London: Routledge

Könyvszemle

SIPOS JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

PÉLDAKÉPEK, TETTHAZAFIAK, EUROPÉÉREK „Hosszabb távon helyreáll a rend a történelemben”

Vajon mi más találót és csattanósat lehetne lelni a kötet jellemzésére, mint amit a szerző-szerkesztő Kukorelli István írt a bevezetőből kiemelve a könyv „fülszövegében”. Időszerű hazafias és európai üzenetet fogalmaz meg példaképei megidézésével. Istvánokat hív tanúságtételre: Szent Istvánt, Széchenyi Istvánt és Bibó Istvánt, akik a nemzet zivatáros korszakaiban mutattak utat a nyugaton hazára lelt magyar nép számára. Akik egyszerre voltak magyarok és európaiak, akik sokat tettek a szláv és germán nyelvi és kulturális közegben otthonra talált magyarság fennmaradásáért. Akik tudták, mi az alkotmányosság, akikben közös volt „a hit és akarat, a moralitás és humanizmus”. Mert persze az alkotmányjogász Kukorelli a példaképeit alkotmányjogi/alkotmánytörténeti szemüvegen keresztül analizálja, hiszen, mint írja, példaképei ők, kik megérintették „valahol belül”, kikkel azonosulni tud.

A bevezető gondolatokat megfogalmazó Gyarmati György is elvette recenziótól a névazonosságban rejlő lehetőséget, hogy ti. a címben megnevezett három István mellett felsorakoztassa a szerzőt magát, s így valójában négy Istvánról szóljon. A „négy Istvános” megközelítés is kínálja magát, miután az összekötőkapocs közöttük elsősorban az alkotmányos gondolkodás és a politikai szerepvállalás hasonlósága. S ebben a vonatkozásban a tudós egyetemi professzor, az alkotmánybíró, a jogalkotó, a szükség esetén a rendszerváltó politikai életben is szerepet vállaló Kukorelli István is összekapcsolható példaképeivel. Mi azonban maradjunk meg a szerző alapelgondolásánál: példaképeiről beszél. Ahogyan ő fogalmazott: régi álma vált valóra azzal, hogy ezt az „üzenőkönyvet” az olvasók elé tárhatta, melyben az ő életének és látásmódjának formálódásában oly fontos szerepet játszó államférfiak időszerű intelmeit, üzeneteit, gondolatait közvetítheti és értelmezheti. Vagyis egy szubjektív válogatásról van szó, melyben hol a szerző ragadja magához a szót, hol a szakirodalmat idézi, hol a kortársakat, hol eredeti forrásokat közöl. A sok műfaj zavart is kelthetne, Kukorelli István azonban határozott vonalvezetéssel, következetes szerkesztési megfontolásokkal, kézben tartva a szerteágazó materiát, szép ívű alkotmánytörténeti áttekintést ad

ezer esztendő államfejlődéséről, melynek három pillére e három nagyformátumú politikai egyéniség. Lehetne persze még más is, sokakat felsorolni a magyar államtörténelem alakítói közül, de a három Istvánhoz fűződő, kötődéssé erősödő, az első találkozásokból eredő élmények a szerző személyes vallomásain keresztül adnak magyarázatot a döntésre. Fiatalságának éveit olyan közegben kellett leélnie, melynek ideológiai képletében nem fért bele első királyunk szakralitása, a reformer gróf arisztokratizmusa, a tudós politikai demokratizmusa, s ez megerősítette elkötelezettségét életpályájuk tanulmányozásában.

Kukorelli István, mint alkotmányjoggal foglalkozó és rendszerváltozásokat kutató tudós, az államférfiakat „a hatalomhoz, a hatalomgyakorláshoz való morális viszonyuk”, az alkotmányos értékek megbecsültségének szűrőjén keresztül értékeli, és állít fel évezreden át érvényes követelményrendszert az aktuális politikai elitnek megítéléséhez. A három Istvánt a szerző szemében a jogszerűség és az alkotmányosság tisztelete emeli ki a magyar politikusok köréből. Bizonyítékként idézi Szent István intelmeit Imre herceghez, amelyet a magyar alkotmányos élet első dokumentumának tekint, egyenesen első alkotmánynak nevez. Széchenyi István alkotmányfilozófiája az alkotmányos útra terelt békés rendszerváltás biztosítékait foglalta össze, Bibó István láthatatlan alkotmánya a modern demokratikus politikai gondolkodás alapvetése volt.

A történelemkönyvek tanúsága szerint a politikai elit cseréje ritkán zajlik zökkenőmentesen és alkotmányosan. Pedig Kukorelli István ezt kedveli, és a megszerzett/megkapott hatalomtól önmérséklő kormányzati praxist vár el, biztosítékokat követel, a hatalom visszaéléseinek garanciáit keresi értékelésében. „A stabil, hatékony, jogszerű és intézményesen ellenőrzött államhatalom a jogállamiság legfontosabb feltétele” – írja, még a globalizáció idején is. A hatalomgyakorlás morális alapok nélkül megkérdőjeleződik. „Egyetlen állam sem lehet stabil akkor, ha nincs a politikának erkölcsi hitele, ha nincsenek emberileg kikezdzhetetlen, az ország által elfogadott vezetői.”

A tanulságok és a tapasztalatok értelemszerűen különböznek a különféle időtávolságok perspektívájában, mégis hordoznak közös üzeneteket. Ilyenek az alkotmányosság, a szuverenitás és az európaiság.

Jogtörténészek számára evidencia, hogy állam nem létezik alkotmány nélkül, hiszen a hatalomgyakorlás elveit, a hatalommegosztás formáit, az állami szervezet struktúráját, az állam és az alattvalók viszonyát, akár van kartális deklaráció, akár nincs, meg kell állapítani, és ha másként nem, consuetudinális formában rögzíteni kell. Ha ez párosul valamiféle garanciális jogszabályi „felmutatható” formával, feltételezhető a biztosítékok erősödése. A modern alkotmányfogalom teoretikusai így alkották meg az írott és a történeti/történelmi alkotmány kettősét. A kartális alkotmány jellemzően magában foglalta a hatalomgyakorlás korlátozásának, a hatalmi ágak elválasztásának, a polgárok jogainak katalógusát. Ez különös jelentőségre jutott akkor, amikor a népszuverenitásból levezetett törvényho-

zói hatalom aktusa került a jogforrási hierarchia élére. Szent István korában még a nyugaton akkor szokásos királytükör foglalja össze az uralkodás szempontjait, a 18. században már törvény szól Magyarország alkotmányáról és függetlenségéről, mely relatíve új terminológiájának fő terjesztője lett Széchenyi István. Széchenyi, aki nem volt a kartális alkotmány híve, de elfogadta a népképviselő elvét, a hatalommegosztás teóriáját (a garanciális alkotmányos monarchia képében). A törvények uralmának elvét alkotmánybiztosítéknak tartotta, s óvatosan, de közelített a törvény előtti egyenlőség fogalmához. Bibó István 1956-os alkotmánytervének sarkalatos követelése a parlamentáris köztársaság, szabad választások, miniszteri felelősség, hatalmak elválasztása, a bírói függetlenség, szabadságjogok teljessége. Mintája a cselekvő, szabadságszerető ember pozíciója, s hogyan vallja: „alattvalói létben, civil kurázi nélkül nincs alkotmányos demokrácia”. S a talán legfontosabb megállapítás: korunkban, a közigazgatási állam kialakulásának idején a közigazgatás eredményességének fokozása nem a végrehajtó hatalom megerősítésén múlik. Sőt azért kell küzdeni, hogy a politika befolyása csökkenjen a szakszerű, szolgálatserű és jogszerű közigazgatással szemben. A megoldás tehát: a kormányzati tevékenység fölötti garanciák fokozásával és a szakszerű közigazgatás, az önkormányzatiság erősítésével hatékonyra tenni a hatalommegosztást. Amit azután Kukorelli úgy fogalmaz meg: „az Alaptörvény utáni helyzetben látni kell, hogy megérkezett a közigazgatási állam, az erős, cselekvőképes kormány jóval kevesebb fékkel és egyensúllyal rendelkezik. A kontrollmechanizmusok (például a parlamenti ellenőrzés eszközei, a közvetlen demokrácia, az Alkotmánybíróság stb.) léteznek ugyan hatásköri korlátként, de erőtlenek.”

Kukorelli István a Szent István-i hagyatékot (és az államalapítást, majd az államiséget, önállóságot szimbolizáló koronázási jelvényeket, a Szent Koronát, a kereszténységet) a szuverenitásdeficit ellentételezésére és a szabadságvágy kifejezésére alkalmas alkotmányos tradícióként szemléli, mely a független magyar államiség kifejezője. Ezt fejlesztené tovább a reformer, de minden erejével kontrarevolucionista Széchenyi István, aki az alkotmányosság és a függetlenség híve. Ez a függetlenség nem a ki- és elszakadás függetlensége, hanem az udvarral békés együttműködésben kiteljesített alkotmányos kormányzás függetlensége, a dinasztia uralkodásával szervezett alkotmányos monarchia. Bibó István idejére a parlamentáris köztársaság, a kartális alkotmány és annak európai követelményrendszere a mérvadó. „Az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan”, aminek része az önkényeskedés, az akarnokoskodás, a magánérdek illetéktelen érvényesítése, a visszaélések, a köz becsapásának, a közakarat meghamisításának, a fenygetésnek és terrorizálásnak az elutasítása.

Nem lehet kérdés, hogy a Szent István-i döntés, amelynek eredményeképpen a magyarság a keresztény Európához és a latin–germán kultúrkörhöz csatlakozott, a Magyar Királyság helyét a jövőre nézve a kontinens fejlődéséhez és közös történelméhez kötötte. Ezért szólhatott ezer év múltán úgy a törvényalkotó, hogy

„az eltelt ezer év alatt kialakítottuk a magunk összetéveszthetetlenül egyéni kultúráját, mely egyszersmind elválaszthatatlan része az európai nemzetek sokszínű közösségének”. Széchenyi István ennek az állapotnak volt harcos képviselője. Politikai, de leginkább gazdaságfejlesztő programjának alaptétele, hogy „ne maradjunk a Kelet népe”, de legyünk a civilizált polgárok közössége, a fejlett nyugathoz méltó polgári társadalom. Bibó értelmezésében, még ha rendre zsákutcás is errefelé a fejlődés, a kiút Európa irányába vezet.

Kukorelli István életútját alapvetően határozta meg többek között Pannonhalma, Tét, az ELTE jogi kara, a Bibó Kollégium. Szemléletmódja, az alkotmányjogász, az alkotmánybíró hatalomfelfogása, alkotmányosságtisztelete évtizedek alatt formálódott a kötetig vezető úton. Igazi esszenciája ez a tapasztalatoknak és a feldolgozott intelmeknek, üzeneteknek és gondolatoknak. Példaképei iránymutatásának.

Végül a fülszöveg üzenetéből még egy fontos fordulatot hadd idézzünk. „Szegény marad az, akinek nincsenek példaképei.” Nos, Kukorelli István gazdag ember.

(Kukorelli István: Három István, három nemzeti ünnep, három példakép. Budapest: Méry Ratio Kiadó, 2021, 228 o.)

Mezey Barna

egyetemi tanár
ELTE Magyar Állam- és Jogi Történeti Tanszék
MTA-ELTE Jogtörténeti kutatócsoport

A MUZSIKA VALÓDI HANGJA

A harmincas években, az Anschluss előtt játszódik minden idők talán legsikeresebb musicalje a salzburgi kolostorban nevelkedő novíciáról, aki többet foglalkozik az énekléssel, mint a zárдай kötelezettségeivel. Ez *A muzsika hangja*. A történet nem független a Monarchia bukásától, az I. világháború lesújtó következményétől. Nem véletlen tehát, hogy az 1917-ben Max Reinhardt, Hugo von Hofmannstahl, Richard Strauss, Franz Schalk, Alfred Roller által megalapított Salzburgi Ünnepi Játékok Háza Egyesület révén útnak indított Salzburgi Ünnepi Játékok százéves történetét riportok segítségével bemutató könyv *A muzsika valódi hangja* címet kapta.

A háború utáni első békeprojektnek tervezett fesztivál az európai kultúra ügyének jelképe lett. Ausztria akkor az egykori monarchia saint-germaini békeszerződés utáni maradványaként élte meg napjait. Sokak szerint ez a kezdeményezés egyike volt az új önmeghatározáshoz vezető lépéseknek.

Az alapötletet az 1876-ban kezdődő Bayreuthi Ünnepi Játékok sikere adta – a karmester Karl Richter már a következő évben felvetette egy salzburgi Mozart-fesztivál gondolatát, amit 1904-ben a színházat megújító Reinhardt, a zenét megújító Richard Strauss és a költői nyelvet virtuózan használó Hofmannstahl élesztett fel, ám pénz híján nem tudott még megvalósítani.

A később megalakult egyesület aztán előteremtette azt is, és 1920. augusztus 22-én, a Salzburgi Dóm előtt megszólaló Hofmannstahl *Jedermann (Akárki)* című misztériumjátékával elkezdődött a száz éve tartó sikorsorozat.

Mai arculata, amely szerint együtt érvényesüljön a nyelv és a zene, 1922-re alakult ki, amikor maga Richard Strauss vezényelte Mozart nagyszabású Da Ponte-operái közül a *Così fan tuttét* és a *Don Giovanni*t.

Ebből a tíz évtizedből már közel négyet kísért végig a helyszínen dr. Székely György főorvos, aki gyermekkorra óta szimbiózisban él a zenével: hegedűn és klasszikus gitáron játszik, ő szorgalmazta a négy orvostól álló Semmelweis Vónónégyes 1983-as létrejöttét, szervezte és mind a mai napig szervezi fellépéseit, gondoskodik arról, hogy mindig csatlakozzék hozzájuk egy-egy muzsikuskiválóság is, aki nemcsak „emeli az est fényét”, de akitől hihetetlen sokat tanulnak is ezek a kiváló amatőr muzsikuskok.

1993-tól már nem csupán zenerajongó, „civil” nézőként, de akkreditált újságíróként köszöntik őt (is) a salzburgi fanfárok.

Az évek során a különböző sajtóorgánokban publikált beszámolóik, esszék egy kötetbe rendezése azonban nem lenne olyan lebilincselő olvasmány, mint amilyen *A muzsika valódi hangja*. A szerző számos interjút készített a fesztiválok

résztevőivel, amelyek az ünnepi játékok történetét felvázoló, a különböző intenzív korszakokat bemutató fejezetek között, azokat személyessé téve és színesítve jelennek meg.

Az Anschluss és maga a világháború természetesen megálljt parancsolt a Reinhardt, Stefan Zweig és Hofmannstahl nevével fémjelzett programoknak, a fegyverek elhallgatása után azonban feléledt a város kulturális élete. Újból színre vitték a *Jedermann*t, és elkezdődött a máig tartó sztárparádé: Wilhelm Furtwängler, Karl Böhm, Herbert von Karajan követték egymást a karmesteri dobogón. Karajan elérte, hogy felépítsék a Nagy Házat, hogy ne csak Mozart, de a zenetörténet legkülönbözőbb korszakainak mesterművei is megszólaljanak. A kor legelismerettebb rendezői és szólistái jegyezték az előadásokat. A korszakismertetőben Székely György különös gonddal emlékezik meg azokról a magyar művészekről, akik felléptek ott az évek során.

Az 1992-ig tartó Karajan-időszakot követő évből való a Végh Sándorral készült, igazi zenetörténeti értéket képviselő beszélgetés, amely nemcsak a muzikus és Bartók zenéje közötti szimbiózisról mesél. Szakemberek számára minden bizonnyal a hangszeresként előadott vonósnégyesek és a dirigensként bemutatott zenekari művek különleges szempontú elemzése jelenti a legtöbbet. A salzburgi fesztiváloktól megigézett olvasó pedig pillanatképet kaphat a sztárkultusz előtti időszakról, amikor még a Mester megszólítás is túlzásnak számított.

A Karajan teremtette Salzburgi Húsvéti Ünnepi Játékok 1992-es rendezvényein mutatkozott be a városban az egyedülálló karriert befutó Marton Éva, aki a 2019-es interjújában már múlt időben beszélt a világsztárok és Salzburg nevének összekapcsolódásáról, sőt, az ő salzburgi pályafutásában nemcsak a muzikusok, de a lemeztársaságok versengése is központi szerepet játszott.

Karajan magyar sajtófőnökével, Csobádi Péterrel 1994-ben beszélgetett Székely György; a kötetben publikált interjú úgy Karajan, mint a salzburgi fesztiválok és a legmagasabb szintű zenebiznisz műhelytitkaiba avatja be az olvasót.

Gerard Mortier (művészeti) és Hans Landesmann (gazdasági) 1989 és 2011 közötti irányító tevékenysége határozta meg a fesztivált, sőt, fesztiválok „Karajan-éra” utáni történetét, amelyet az operajáték reformja, a modern zene és művészet térnyerése jellemez. Megkerülhetetlenné vált a kortárs muzsika. Már 1993-ban több ciklusban összesen huszonöt hangversenyen szólaltak meg kortárs darabok: például Karlheinz Stockhausen, Ligeti György, Kurtág György művei. Fellépett a Budapesti Fesztiválzenekar Fischer Iván és Eötvös Péter vezényletével és sok más magyar művész is.

Az 1995-ös, emlékezetes Traviata-előadás a Rost Andreával készült riport fő témája (így, egy szóban, ahogy a zeneművek fő témáját is írjuk). A Riccardo Muti vezényelte előadás a 75. születésnapját ünneplő Salzburgi Játékok egyik fő attrakciója volt a fesztivál tematikáját meghatározó 20. századi bécsi iskola mesterei, Arnold Schönberg, Alban Berg és Anton Webern művei mellett. A hatalmas

színpad és a kérdéses kimenetelű rendezés ellenében létrejött interpretáció óriási sikert aratott. A következő évben Solti György volt a szerző riportalánya, s végeredményként egy újabb zenetörténeti csemege született *Híd múlt és jelen* között címmel. Az annak idején Arturo Toscanini mellett „gyakornokoskodó” karmester, aki a szerző jelenlétében vezényelhette Richard Strauss *Rózsalovagját*, már a hangrögzítés (akkori) legújabb vívmányait is sikeresen kamatoztatta: ötven éven át készített lemezeket a Decca céggel, mintegy negyven operát és 250 hangszeres művet rögzítettek, számos Grammy-díjat zsebelve be ezekkel.

Mérföldkövet jelentett – természetesen – a 2006-os év: vajon mivel rukkol elő Mozart szülővárosa a szerző születésének 250. évfordulója alkalmából? A 2002 és 2006 között regnáló Peter Ruzicka kortársra avanszálta Mozartot, formabontó, ha úgy tetszik polgárpukkasztó operarendezéseket segített színpadra, felújította a kiváló akusztikájú Mozart-házat, megnyitotta a Kis Fesztiválszínházat, ahol a komponista minden színpadi művét bemutatták.

Az elkövetkező évek a folyamatos újat keresésről szóltak. Egyre több ritkán játszott zeneművet mutattak be, az ismert operák rendhagyó felfogásban kerültek színpadra, s ezenkívül (ragaszkodva a talán legfontosabb salzburgi tradíciókhoz) sorra érkeztek a sztárok, hiszen Salzburgban fellépni mind a mai napig egyet jelent a nemzetközi elismertséggel, a jók között is a legjobbak klubtagságával.

2007-ben, amikor Ruzicka távozott, a fesztivál vezetésének feladatát öt évre a Scala művészeti vezetője, a közönség által rajongva ünnevelt Riccardo Muti kapta meg. Az ő ötlete volt egy újabb salzburgi fesztivál, a Salzburgi Pünkösdi Ünnepi Játékok gondolata, amellyel szülőföldje, Nápoly zenéje előtt kívánt tisztelegni. A klasszikus nagymesterek stílusát is meghatározó „nápolyi iskola” alig ismert szerzőinek darabjait tűzte műsorra, óriási sikerrel. Székely György kötete a Pünkösdi Ünnepi Játékok telitalálataként említi Cecilia Bartolit, aki 2012-ben vette át az eseménysorozat művészeti irányítását, elképesztő leleményességgel tematizálva a programokat; annak idején az ő újítása volt a tematikusan megszerkesztett koncertprogramok sora, amihez számos énekes csatlakozott az évek során. Így lett a 2012-es fesztivál központi szereplője a szép és rafinált Kleopátra (*Szerelem és hatalom*), majd az Áldozatok a zenetörténetben, majd a *Rossinissimo* következett, benne a Bartoli nevéből már elválaszthatatlan *Hamupipőkével*. És így tovább, évadokon keresztül. S ha valaki meg akarná vádolni Ceciliát, hogy saját magára szabta a műsorokat, ne tegye! A meghívottak között nemcsak kiemelkedő hangszeres művészek (köztük Schiff András) és karmesterek, de akár riválisnak mondható énekesek is voltak. Kálmán Péter is részesülhetett a Bartolival való közös munka számára is feledhetetlen folyamataiban, amelynek kapcsán elbűvölő riport is született *Egy buffó is kaphat főszerepet!* címmel. És ezen a ponton kapott helyet a Schiff Andrással készült 1998-as beszélgetés is (*Költészet és zene*). A címből sejteni lehet, hogy elsősorban dalszerzőkről lesz szó; és valóban, az interjúval egyik kedvencének, Schumann-nak hódolt a zongorista.

Ki gondolná, hogy a napjaink egyik legnagyobb zeneszerzőjének tartott Eötvös Péter nemcsak komponál és dirigál, de elkötelezett híve és rajongója Mozartnak is? Hosszasan mesélt erről a vele készített interjúban, ahogy a kortárs óriásról, Kurtág Györgyről is, akihez egyaránt fűzik szakmai és baráti kapcsolatok.

Az utolsó beszélgetések egyikét 2019-ben rögzítette a szerző Várjon Dénessel. A zongorista már huszonöt évesen olyan versenygyőzelmek birtokában volt, amelyek feljogosították, hogy Végh Sándorral kamarázhasson a Mozart-házban, a Camerata Salzburg társaságában. A világ ma egyik leggyakrabban foglalkoztatott pianistája azóta is rendszeresen megfordul a Salzburgi Ünnepi Játékokon, és mind a mai napig Végh Sándor számára az etalon. „Magyar vagy, akkor játssz magyarul” – mondta. És Várjon Dénes ma is ehhez tartja magát.

(Székely György: A muzsika valódi hangja. A Salzburgi Ünnepi Játékok magyar szemmel. Szerk.: Ambrus András, Schulz Katalin. Kiadó: Dr. Székely György, Szakmai együttműködő partner a Corvina Kiadó, 2019)

Tóth Anna
zenetörténész

AZ ÖNGYILKOSSÁG SZOCIOLÓGIÁJA

A történelem során minden nagy háború gazdasági és társadalmi átrendeződést vont maga után. A háborúk mellett figyelemre méltók a különböző járványok okozta nehézségek, mint a pestis vagy a kolera. Ebbe a sorba sorolhatjuk a 2020 tavaszán hazánkban is megjelenő koronavírus-járványt is, amelynek lecsengésével újabb gazdasági és társadalmi válsággal kell megküzdenünk. Szociológiai szempontból a társadalmi válság jelentőségével érdemes bővebben foglalkoznunk. A pandémia miatti elszigetelődésünk, az életünk online térbe való áthelyezése nagymértékben befolyásolja kapcsolathálózataink alakulását, az erős és gyenge kötések számának és minőségének változását. A gazdasági válság miatti elszegényedés, amely a munkahelyek elvesztéséből fakad, hatással bír a társadalmi rétegződés és társadalmi mobilitás alakulására is. Már látható, hogy a járványhelyzetnek lesznek nyertesei és vesztesei mind gazdasági, mind társadalmi szempontból. Legnagyobb nyertesei feltételezhetően azok lesznek, akik széles *network*jüknek köszönhetően gyorsan tudják mozgósítani gyenge kötéseit, és visszanyerni korábbi társadalmi státuszukat, újraépíteni vállalkozásaikat, kihasználni az új lehetőségeket. A járványhelyzet vesztesei ezzel szemben azok lehetnek, akik a társadalom alsó szegmenseiben helyezkednek el, és csak a hozzájuk hasonlókhöz kapcsolódnak, így nem tudnak pozitív változást kivitelezni a válságot követően, de persze mindez előfordulhat a társadalmi hierarchia felső szintjein is, csak talán ott kevésbé. A társadalmi krízis hatással van a magánéletünkre is, hiszen a Covid19 nem válogat szegények és gazdagok, híresek és közemberek között, így gyorsan szaporodik a csonka családok száma is, ami további lelki válságot, depressziót okozhat az életünk más területén már felvázolt megpróbáltatások mellett. A hosszan tartó izoláció és a társas érintkezések, baráti kapcsolatok személyes ápolása lehetőségeinek csökkenése tovább növeli a magányosságérzést. A legfontosabb változás az életünkben, hogy minden, ami eddig biztos volt, és kereteket, szabályszerűségeket adott az életünknek bizonytalanná vált. A bizonytalanság pedig növeli a deviáns viselkedések kialakulását, számuk növekedését.

Ezek fényében válik igazán aktuálissá Zonda Tamás, Bozsonyi Károly, Moksony Ferenc (szerk.): *Az öngyilkosság szociológiája* című tanulmánykötete. A téma komolyságát és szomorúságát jól tükrözi a kötet fekete-kék színben való megjelenése és egy emberi arcot felfedezni sejtető (véltetőleg fakéreg) fotó megjelenítése a könyv borítóján. Az olvasó máris valószínűsítheti, hogy egy sokszínű, de szomorú témát tartalmaz a kiadvány. A fakéreg láthatóan nem fiatal,

utalhat arra, hogy az öngyilkosság jelenléte és egyfajta válaszlehetőségként való megjelenése bizonyos társadalmi problémákra, nem újkeletű kutatási terület. Már Émile Durkheim 1897-ben *Az öngyilkosság* című munkájában elkülönített olyan „társadalmi tényeket”, amelyek befolyásolják az öngyilkosságok megjelenését és okait. A morálstatisztikai felmérések szintén már legalább kétszáz éve felhívták a figyelmet arra, hogy az öngyilkosság különböző társadalmakban és különböző társadalmi rétegekben eltérő gyakoriságú, de nagyfokúan stabilak a mutatók. Ma már széles körben elismert, hogy minden deviancia társadalmilag meghatározott, így egy adott társadalom tagjainak öngyilkosságra való hajlama az adott társadalom állapotának megnyilvánulása. Ez az állapot egy több tényező által befolyásolt komplex rendszernek mondható. A magyar társadalom a 20. század közepétől a világranglista elején helyezkedik el az öngyilkossági ráták terén. 1988-tól volt egy csökkenés, amelynek sok oka lehet, de úgy vélem a koronavírus-járvány lezajlását követően ismét emelkedő tendenciákkal kell számolnunk e téren. A kötet ezt a komplexitást célzott bemutatni, megjeleníteni. A munka tizenhárom tanulmányt tartalmaz, olyan, a területen kiemelkedő kutatók munkáival és friss kutatási eredményeivel, mint Bálint Lajos, Moksony Ferenc, akik több tanulmányukkal is bekerültek a kötetbe. A dolgozatok nagy része az önkezdő halál klasszikus társadalmi mintázataira koncentrálnak, különböző módszerekkel árnyalva az egyes összefüggéseket, további empirikus bizonyítékokkal gazdagítva az eddigi adatsorokat, az akár vallási, akár kulturális státusz menti vagy urbanizációs tendenciák hatására kiváltódott öngyilkosságok megjelenéseit. A kötetben Hegedűs Rita által olvashatunk az öngyilkossággal kapcsolatos attitűdökről, vagy Kmetty Zoltán és Palusek Erik révén a jeles napok, ünnepek és öngyilkosságok viszonyairól is. Egyedi munkának mutatkozik Bódán Zsolt néprajztudomány területéről bevont eszmefuttatása és esettanulmány ismertetése a gyimesi csángók öngyilkosságához való attitűdjéről. A kiadványban Moksony Ferenc és Zonda Tamás tollából egyaránt olvashatunk szaktanulmányt az öngyilkossággal kapcsolatos társadalomkutatások módszertani dilemmáiról, kérdéseiről is. A témakör vizsgálatát megkoronázza két nagyon érdekes tanulmány a kötet végén. Az egyikben az öngyilkosságok meteorológiai meghatározottságáról olvashatunk, a másikban annak cáfolatáról, hogy az antidepresszánsok szedése összefüggésben van az öngyilkossági mutatók csökkenésével. Ez a gondolat a pszichológiai és pszichiátriai vizsgálatokat is segíteni kívánja a témában.

A Covid19-járvány szempontjából a francia származású szociológus Durkheim tipológiájához érdemes visszanyúlnunk. Ahogy ismertetésem elején említettem általános bizonytalanság uralkodik jelenleg a hazai társadalmunkban. Durkheim szerint a társadalmi rend egyensúlyának megbillenése és az új rendszer bizonytalanságának állapota, amit jelenleg tapasztalunk, úgynevezett anómiás öngyilkosságokat válthat ki. A durkheimi négyes tipológiából ezzel biztos, hogy számolnunk kell az elkövetkező években, ahogy az egoista típusú öngyilkosságok

növekvő számával is. Ez utóbbit előidézhetheti a válások növekvő száma, a közvetlen családtagok elvesztése a fertőzés miatt, vagy pusztán a társadalmi hierarchia átrendeződéséből adódó nehézségek egyaránt. A kezdeti kutatások arra hívták fel a figyelmet, ahogy Moksony Ferenc is írja a társadalmi-gazdasági fejlődés és öngyilkosság kapcsolatait taglaló tanulmányában, hogy a deviáns viselkedések a fejlődés „árának” voltak tekinthetők, amit az újabb vizsgálatok kiegészítettek azzal, hogy a fejlődésből kimaradó társadalmi csoportok vagy lakóhelyi térségek kimondottan veszélyeztetettek az önkéző halál elkövetésében. Ennek tanulságaként a deprivált helyzetbe kerülő honfitársainkra kimondott figyelmet kell fordítanunk, mint felelős állampolgárok nem várhatjuk minden társadalmi probléma megoldását a kormányzattól. Figyelnünk kell egymásra és magunkra egyaránt a kilábalás időszakában, hogy a kötetben megjelenő statisztikai adatok ne mutassanak további emelkedést.

A világválság okozta társadalmi változások ma már nemcsak az elképzelt világokat bemutató disztópikus szépirodalmi munkákban jelennek meg, hanem az elmúlt időszakban valósággá vált néhány elemük. Szemmel láthatóan átalakultak emberi kapcsolataink, a kapcsolatok fenntartásának, ápolásának formái, a kapcsolati tőkénk nagysága, minősége, de értékrendszerünk is. A változás még nem fejeződött be, még sok kihívás áll hazánk és az egész világ előtt, hogy újra stabilizálódjon a gazdasági rendszer és a társadalom is. A tanulmánykötet összességében egyértelműen motiváló hatással bír, és további kutatásokhoz adhat ihletet mind a szociológia, pszichológia, kulturális antropológia, de a néprajztudomány területein is a szakemberek számára. A tudományos közegeken kívül, hasznos lehet azok számára is, akik általában érdeklődnek a deviáns viselkedések iránt, vagy céltudatosan az öngyilkosság miérettjeire keresik a lehetséges magyarázatot, vagy a jelenség hátterébe kívánnak betekintést nyerni.

(Zonda Tamás – Bozsonyi Károly – Moksony Ferenc szerkesztők: Az öngyilkosság szociológiája. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2019, 390 o.)

Janó Evelin

PhD-hallgató
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola

A SZELLEM TÖRTÉNÉSZE

A két háború közötti korszak hazai szellemi életének egyik legismertebb alakja volt, a magyar filozófiai fejlődésfolyamat fontos kismestereinek egyikeként tartjuk számon. A maga korában elismert és népszerű szerző; egyszerre filozófus, könyvtáros, esszéista, publicista. Mint filozófus, a korszak meghatározó bölcseleti irányának, a századelő antipozitivistá „újidealizmusát” történet- és kultúrfilozófiává fejlesztő, a két háború közötti szellemtörténet tevékeny népszerűsítője és alapos monográfusa. Mint könyvtáros, elsősorban a hazai bölcseleti múlt dokumentumainak fáradhatatlan számbavevője, fontos szakbibliográfiák összeállítója. Mint esszéista, a korabeli folyóiratok gyakori szerzője, a magyar nemzeteszmé és a magyar nacionalizmus történetének buzgó tanulmányozója. Mint publicista, aggodalommal figyelve a két háború közötti korszak politikájának jobboldali irányváltását, a német orientáció erősödését, a fasiszta veszély növekedését, élénk nemzeti-antifasiszta publikációs tevékenységbe kezd, napilapcikk sorában foglal állást az értékes nemzeti hagyományok és az európai magyarság eszményei mellett.

Joó Tibor (1901–1945) Kolozsvárott születik, Szegeden tanul, végül Budapesten telepszik le. Az egyetemi-akadémiai hierarchiában nem jut el a legmagasabb posztig: a budapesti egyetemnek nem nyilvános rendes tanára, hanem magántanára csupán. A Nemzeti Múzeum könyvtárának, majd a nemzeti könyvtárnak különböző beosztásokban dolgozó könyvtárosaként azonban jut ideje rá, hogy tudományos és közéleti munkájával foglalkozzék: könyveivel, tanulmányaival és újságcikkeivel a korszak gondolkodástörténetének kiemelkedő alakjává emelkedik. Az ostrom legutolsó napján veszíti az életét, negyvenöt évesen: túlélve a világégést – átvészelve a bombázásokat és kibírva a nélkülözéseket – éppen följön az óvóhelyről, amikor egy megkésve felrobbanó légiakna eltévedt repeszdarabja találja el. Alkotóereje teljében van, és tervek sora foglalkoztatja: a történetfilozófus a szellemtörténet történelemfelfogását „történetmetafizikává” szeretné fejleszteni, az antifasiszta publicista a demokratikus újjáépítésből venné ki a részét. Hogy alkotóerejét kibontakoztathassa és terveit megvalósítsa: a könyörtelen sors nem hagy neki rá időt.

Jeles filozófus, rokonszenves patrióta és finom tollú – németes műveltsége ellenére is inkább a magyar kultúrából annyira fájón hiányzó „franciás” irányú – esszéista volt: mindenképpen megérdemli hát, hogy alaposabban megismerjük.

Monográfiájával Filep Tamás Gusztáv most főlnagyítja Joó alakját: aprólékosan utánanemoz az életútjának, részletesen végigolvassa az életművét. Filep az a szerző, aki Joó munkásságának avatott ismerőjeként és lelkes híveként, már eddig is sokat tett a gondolkodó újrafelfedezése érdekében. Előbb sajtó alá rendezte

Joó „magyar önismereti breviáriumának” új kiadását (*Vallomások a magyarságról*, 1995), majd Joó születésének centenáriumán összeállította a gondolkodó gyűjteményes kötetét (*Történetfilozófia és metafizika*, 2001). Ilyen esszékötet korábban nem létezett; tanulmánygyűjtemény nem jelent meg tőle sem életében, sem halála után: mostanában reprintben vagy újraszerkesztve újra kiadott kötetei mellett ez lett az első ilyen válogatás. Ez utóbbi kötethez Filep terjedelmes előszót készített, sorra véve benne a gondolkodóról megrajzolt, hagyományos kép elemeit. Eszerint Joó – így az „uralkodónak” és „tudományosnak” tekinthető, közkeletű kép – a szellemtörténeti irányzat legtüzlóbb képviselője volt; a történetfilozófiája nem támaszkodik érdemi történettudományi eredményekre; a nemzeti kérdésnek szentelt könyvei pedig voltaképp csupán Szekfű Gyula életművének popularizálásával szolgálnak.

Ahogy egykori előszava, Filep mostani monográfiája is a hagyományos képnek ezekkel az elemeivel folytatott vitában született. Azt igyekszik tehát bizonyítani, hogy nem: a gondolkodó éppenséggel a szellemtörténeti irány következetes fogalomtisztázójaként tartható számon; történetfilozófiájának anyagát kifejezetten a korabeli történettudomány hiteles eredményei szolgáltatják; az őt egyébként sokra tartó Szekfűvel pedig számos kérdésben vitában áll. Hogy tehát, egyrészt, azonnal több kiadást megérő híres könyve, a *Bevezetés a szellemtörténetbe*, emi-nensen ismeretterjesztő célokat maga elé tűzve éppen arra vállalkozik, hogy rendet tegyen a fogalmi zűrzavarban: a szellemtörténet szellemfogalmában minuciózusan elkülönítve a tiszta értékrendszert megfogalmazó normatív szellemet, a normatív szellem inspirációit akarattá formáló szubjektív szellemet, illetve a szubjektív szellem tette nyomán kulturális intézményekben tárgyiasuló objektív szellemet. Hogy azután, másrészt, a nemzetfogalomnak és a nacionalizmus problémájának szentelt tanulmányaiban és könyveiben a történetfilozófiai konstrukció éppenséggel a korabeli, harmincas–negyvenes évekbeli történettudomány meghatározó szerzőire támaszkodik, és friss eredményeit építi magába. S hogy végül, harmadrészt, nyilvánvalóan fölhasználja ugyan a korszak szellemtörténete meghatározó történettudósának, Szekfűnek munkásságát, ám határozottan distanciát is tart tőle, a maga törekvéseit egyértelműen nem a történettudomány, hanem a filozófia erőterében elhelyezve: önmagát a Böhm Károly-tanítvány szegedi professzor, Bartók György tanítványaként a Böhm alapította „Erdélyi Iskola” harmadik nemzedékéhez tartozó szerzőként azonosítja.

Joó azok közé a magyar gondolkodók közé tartozik, akik határozottan reflektálnak a filozófiának a hazai kultúrában betöltött csekély szerepére, a magyar filozófia hagyománytalanságára. Teoretikus tevékenységének egyik központi törekvése éppen a magyar filozófiai múlt fölhalmozott hagyatékának számbavétele, kiadása és földolgozása. Mint könyvtáros a nemzeti könyvtár filozófiai kéziratait a teljesség igényével számba vevő szakbibliográfiát készít; mint kéziratgondozó sajtó alá rendezi a maga iskolája alapítójának, Böhm Károlynak az ifjúkori önéletrajzát; mint filozófus számos tanulmányának választja tárgyául a magyar filozófiai múlt alakjait.

A magyar kultúra antifilozofikus-afilozofikus karakterének és a magyar filozófiai hagyomány gyöngeségének több fontos önálló esszé tanulmányt is szentel. Ezekben szembeállítja egymással a létező magyar filozófiai hagyatékot és a nem létező magyar filozófiai hagyományt: annak megértését kísérli meg tehát, hogy az egyébként megszülető hazai bölcséleti teljesítmények miért nem szervülnek a nemzeti kultúra önálló, más kultúrterületekhez hasonló szférájává. Nos, Filep ugrópontját éppen ezek a Joótól átvett megfontolások képezik. A monográfiája elejére emelt bevezető – a magyar filozófia vagy nemzeti filozófia alternatívját fölillantva – nem egyszerűen megidéri Joó vonatkozó gondolatait: közvetlenül relevánsnak tekintve őket, a maga saját értelmezését közvetlenül azokra is építi. Ez az esszéisztikus eljárás munkáját azonnal megkülönbözteti a tudományos filozófiatörténeti szakmunkáktól. Általában is elmondható, hogy a monográfia nem kapcsolódik az elmúlt jó negyedszázadban intézményesülő magyar filozófiatörténeti kutatásokhoz: műkedvelő munka tehát, szerzőjének a monográfiája hőse iránt érzett lelkes érdeklődéséből és szeretetteljes figyelméből született meg.

Ugyanakkor, másfelől, Filep munkája hibátlan tudományos monográfia. Nem a magyar filozófiatörténeti kutatások áramában született ugyan, mégis a tudományosság kánonjait aggályosan szem előtt tartó, a hősére vonatkozó minden lehetséges tudást magában foglaló munka. A monográfia műfajának régi, a 19. századból származó, a „Leben und Lehre” típusú mintáit követi: a lehető alapos-sággal föltárni a monográfiához életének minden megismerhető részletét, lehető teljességigénnyel számba venni munkásságának minden megismerésre érdemes darabját. Nyugodtan kijelenthető, Joóról és művéről még soha nem tudtunk ennyit, mint most, Filep munkájának birtokában. A monográfiából, egyrészt, részletesen kirajzolódik az életpálya, az erdélyi születéssel, a Csongrád megyei családi gyökerekkel, a szentesi gimnáziumi és a szegedi egyetemi évekkkel, a Bethlen Gábor Körben kifejtett társadalomreformeri szerepvállalással, a könyvtárosi előrelépés adalékaival, az antifasiszta mozgalomban való részvétellel. A földolgozásból, másrészt, egészében bontakozik ki a teljes életmű, a korai verseskötettől a kései publicisztikáig, a nagy művektől az apró újságcikkekig.

„A bibliográfia autopszia útján, elvben a teljesség igényével készült, de ennek az igénynek bizonyára nem tud megfelelni, tehát nem tekintem lezártnak.” A monográfia bibliográfiai fejezetének bevezető mondata pontosan jellemzi a vállalkozás egészét. Filep Tamás Gusztáv aggályosan alapos és rokonszenvesen szerény munkát végzett.

(Filep Tamás Gusztáv: Joó Tibor: A szellem-történet és a magyar nemzeteszmé. Budapest: Századvég Kiadó, 2019)

Perecz László

filozófiatörténész

MÉLYINTEGRÁCIÓ

Halmai Péter, az MTA levelező tagja jó három évtizede kutatja az Európai Unió kérdéseit. Több kiadást megért az EU közös agrárpolitikájáról szóló munkája, és önálló monográfiákban elemezte az EU szükségessé vált reformjait, valamint a növekedési ütem erózióját, az azt kiváltó tényezőket is. Emellett tudományszervező tevékenységét igazolja az a számos gyűjteményes kötet, amelyben fiatalabb és befutott kollégáit az Unió bonyolult szakkérdéseinek kritikai vizsgálatára ösztönözte az elmúlt évtized során is. Utóbbiak a válságkezeléstől a brit kilépésig terjedő kérdéseket fogtak át. Emellett – itthon és külföldön – számos szakcikk és könyvfejezet keretében adott hangot nézeteinek, amelyeket az Unió iránti elkötelezettség és a vizsgált témától való kritikai távolságtartás kettőse egyaránt jellemez.

Légújabb monográfiája enciklopédikus alapossággal tárgyalja az EU kérdéseit a politikai földindulást jelentő brit kiválás és a világválság által csak fölerősített, szerkezeti és intézményi alapú válságok egymásra rakódása során. Nem egyszerű újat mondani egy olyan kérdéskörben, amelyhez nagyon sokan szóltak hozzá az elmúlt időszakban is. Messze nem a teljesség igényével meg kell említenünk az elmúlt időszak terméséből kiemelve a következő összegzéseket: történeti közéletben Berend T. Iván 2021-es *The Economics and Politics of European Integration: Populism, Nationalism and the History of EU* című kötete (a magyar kiadás előkészületben van a Kossuth Kiadónál), az egyes társadalomtudományok sajátosságait követve, egymással polemizálva a 2019-es, Kovács Lajos Péter szerkesztette *Közel-távol Európa* gyűjtemény, és a szűkebben vett közgazdász szakma és a nemzetközi tanulmányok határterületén mozogva Benczes István 2021-es *Válság és válságrendezés a Gazdasági és Monetáris Unióban* című műve adott közre áttekintést. Halmai Péternek azonban mégis sikerült újat mondania – és épp ebben a metszetben érdemes ráirányítanunk a figyelmet erre a kötetre. A monográfia tartós és lényeges ismeretek tárháza. Bár lehet oktatási célokra is használni, mindenképp egy, a témakört átfogó kézikönyv, ami ma is és a jövőben is megkerülhetetlen lesz az európai integráció megalapozott tárgyalása során.

A kötet címválasztása is sokjelentésű. A mély integráció arra utal, hogy az EU az elmúlt hét évtizedben – ami az Európai Szén- és Acélközösség megalapítása óta eltelt – messze túljutott a brit sajtó által emlegetett szabadkereskedelem plusz egy kis közös diplomácia szintjén. Igaz ez a kereskedelmi összefonódásra, de még inkább az állampolgárok számára különösen előnyös és fontos közös valutaövezet, a szabad mozgás és munkavállalás, a növekvő verseny és a szolgáltatások szabad áramlása, valamint a szabad letelepedés terén. Nem jelent ez se többet, se kevesebbet, mint hogy az integráció – funkcionalista – mélyülésének van egy belső logikája.

Ezt nem lehet megállítani tetszés szerint, kényünk-kedvünket követve, legalábbis súlyos következmények és jelentős költségek nélkül semmiképp sem. A kötet érnye, hogy a brit példa középpontba állításával igazolja a fentieket.

Különösen kis, nyitott gazdaságoknál – mint amilyen Magyarország is – fontos, hogy az egyre mélyülő magintegrációból való kimaradás eleve súlyos hatékonysági és versenyképességi veszteségek forrása. Ha ehhez a pénzügyi integrációból történő – önkéntes vagy kényszerű – kimaradás is társul, az további lemaradást okoz. Ez a felismerés annál fontosabb, mert a szerző kritikusan szemléli a Gazdasági és Monetáris Unió eredeti, maastrichti konstrukcióját, és több fejezetben is visszatér az integrációs szabályok reformjának sürgetésére. Kiemelt szerepet szán e téren a fiskális és a monetáris politika jobb összhangja megteremtésének és a nemzeti megoldások egybehangelésének – az egységesítés nélkül. Ez lenne a differenciált integráció, szemben a tartós elkülönülést jelentő többsebességű modellel.

A mélyintegráció kitüntetett vonása a konvergencia – vagyis a tagállamok szerkezeti és fejlettségbeli közeledése – valamint a szerző által rezilienciának nevezett válságtűrő és alkalmazkodó képesség. A kötet részletesen bemutatja, hogy – megfelelő nemzeti válaszok esetén – az EU szabályai mindkét kedvező fejleményt elő tudják mozdítani, nemcsak elvileg, hanem a gyakorlatban is.

A szerző részletesen ismerteti a költségvetési és a bankunió, a közös válságkezelő alapok és az egyre erősödő közös költségvetési kapacitás jelentőségét. Rámutat arra, hogy ha az elért integrációs szintből – elriasztó költségek nélkül – lehetetlen visszatáncolni, akkor a mélyülés, és ebben a nemzetek fölötti, technokratikus megoldások térnyerése a korábbi egyhangú kormányköziség ellenében nem kerülhető el. A 2021–2027-re elfogadott közös költségvetés, a helyreállítási alap és nem utolsósorban az Európai Központi Bank korlátlan likviditásteremtő képessége és hajlandósága már a 2020–2021-es válság kezelésében is tetten érhető volt. Igaz, ezek az előnyök végső fokon csak vagy főleg az euróövezet tagjai számára tudnak érvényre jutni. Aki kimarad – az lemarad. A differenciált integráció – mint a könyv egyik fejezetéből megtudjuk – el sem kerülhető, hanem már napjaink tényévé vált.

Nem is törekedhetünk arra, hogy egy ennyire átfogó és szerteágazó elemzés részleteit vagy vitatható elemeit részletesen taglaljuk. Abban bízunk, hogy szűkös áttekintésünkkel meg tudtuk győzni az olvasót: mind szaktudományos, mind pedig közéleti szempontból fontos és számos újdonságot tartalmazó munkát ajánlunk figyelmébe. Ha a szakmában és azon kívül is vitákat vált ki némely meglátás, akkor a kiadó vélhetőleg elérte célját: megalapozott és konstruktív gondolkodást Európa jövőjéről, határaitól, költségeiről és hasznáról. Jó olvasást!

(Halmai Péter: Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiaja. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2020, 539 o.)

Csaba László

az MTA rendes tagja, a Nemzetközi és Fejlesztési Bizottság elnöke

Kitekintés

GIMES JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

SZOPTATÁS ÉS COVID19

A Covid19 ellen beoltott szoptató kismamák teje jelentős mennyiségű antitestet tartalmaz, és ez az anyatejjel táplált babákat segíthet megvédeni a betegségtől – derül ki a University of Florida új kutatásából.

Az újszülöttek immunrendszere fejletlen, így egyrészt nehezen tud önállóan megküzdeni a fertőzésekkel, másrészt bizonyos típusú vakcinákra nem képes megfelelően reagálni.

Ebben a sérülékeny időszakban az anyatejben lévő ellenanyagok passzív immunitást biztosítanak a babák számára.

A vizsgálatot 2020 decembere és 2021 márciusa között végezték, amikor a Pfizer és a Moderna vakcinák először váltak elérhetővé az egészségügyi dolgozók számára.

A vizsgálatban huszonegy szoptató egészségügyi dolgozó vett részt. Egyiküknek sem volt korábban koronavírus-fertőzése. A kutatócsoport háromszor vett mintát az anyák anyatejéből és véréből: az oltás előtt, majd az első, illetve a második oltás után.

A második adag után a vérben és az anyatejben egyaránt körülbelül százszorosára emelkedett az ellenanyag mennyisége, és jóval több volt a vírussal való természetes fertőzés után megfigyelt szinteknél is.

A kutatócsoport most arra a kérdésre próbál válaszolni, hogy a védőoltás révén szerzett Covid19 antitesteket tartalmazó anyatej hogyan védi a fertőzéstől a csecsemőket, illetve hogy az antitesteket tartalmazó anyatejet fogyasztó babáknál kialakul-e saját védelem a Covid19 ellen. Kíváncsiak arra is, hogy az antitestek mennyi ideig vannak jelen az anyatejben, és mennyire hatékonyan semlegesítik a vírust.

Valcarce, V. – Stafford, L. S. – Neu, J. et al.: Detection of SARS-CoV-2-Specific IgA in the Human Milk of COVID-19 Vaccinated Lactating Health Care Workers. *Breastfeeding Medicine*, published online 20 August 2021. DOI: 10.1089/bfm.2021.0122, <https://www.liebertpub.com/doi/10.1089/bfm.2021.0122>

AZ EGEREK MÁR SZÜLETÉSÜK ELŐTT LÁTJÁK A JÖVŐJÜKET

Az emlősök már az anyaméhben álmodnak a születésük utáni világról – állítják a Yale University kutatói.

Michael Crair és munkatársai tulajdonképpen arra a kérdésre kerestek választ, hogy mi az oka annak, hogy amikor az újszülött emlősök először kinyitják a szemüket, mindenféle tapasztalat nélkül azonnal képesek vizuális érzékelésre.

A kutatók újszülött egerek retinájában olyan aktivitási hullámokat azonosítottak, amelyek csak a szemek kinyílásáig léteznek. Az állatok agyát vizsgálva azt is megállapították, hogy ezek a retinahullámok olyan mintázatban áramlanak, amelyek az állatnak a környezetében előrefelé történő mozgását mimikálják. A retina tehát előre megmutatja az egérnek, hogy mit fog tapasztalni miután kinyitotta a szemét. Kvázi felkészíti a születés utáni potenciális veszélyekre.

A kutatók azt is megállapították, hogy a retina amakrin sejtjeinek gátlásával ez az előrehaladást imitáló működés megszűnik, ami károsítja az egérnek azt a képességét, hogy születése után reagáljon a mozgás látványára. Ugyanezek a sejtek a felnőtt egér retinájában döntő szerepet játszanak egy olyan kifinomultabb mozgásérzékelő idegsejt hálózat működésében, amely segíti a környezethez való alkalmazkodást.

Az egerek már születésük után nem sokkal képesek tájékozódni a környezetükben. Az emberi csecsemők viszont azonnal felismerik a tárgyakat, és azonosítják a tárgyak mozgását is, például a szemük előtt elhúzott ujjat, ami arra utal, hogy az ő látórendszerük is részesül valamiféle születés előtti „kiképzésben”.

Ez olyan, mintha már azelőtt álmodnánk arról, hogy mit fogunk látni, mielőtt még kinyitnánk a szemünket – mondta a kutatásokat vezető Michael Crair.

Ge, X. – Zhang, K. – Gribizis, A. et al.: Retinal Waves Prime Visual Motion Detection by Simulating Future Optic Flow. *Science*, 23 Jul 2021. 373, 6553, eabd0830. DOI: 10.1126/science.abd0830, <https://science.sciencemag.org/content/373/6553/eabd0830>

A SZEMÉT DNS VAGY ÖREGÍT, VAGY FIATALON TART

Az öregedés és a daganatos betegségek iránti fogékonyság molekuláris genetikai hátterének megértéséhez visz közelebb amerikai és kínai kutatók felfedezése. Azonosítottak egy ismétlődő szakaszokból álló és nagyon változékonnyá VNTR2–1 nevű DNS-régiót, amely a bizonyos sejtek öregedésében fontos szerepet játszó telomeráz gén aktivitását szabályozza. Az ember öregedésének alapja sejtjeinek öregedése.

A telomeráz gén a kromoszómákat védő, a DNS egyes szálainak végén lévő „sapkák”, az ún. telomerek szintézisében kulcsszerepet játszó telomeráz enzim

működését szabályozza. Amikor az egészséges sejtek osztódása előtt a DNS megkettőződik, a telomerek hossza minden alkalommal egy kicsit csökken. Előbb-utóbb annyira megrövidülnek, hogy a sejt nem tud többé osztódni, ami öregedéshez és elhalásához vezet.

Bizonyos sejtípusokban azonban – reproductív sejtek, rákos sejtek – a telomeráz gén aktivitása biztosítja, hogy a DNS másolásakor a telomerek hossza ne csökkenjen. Ez a mechanizmus az utódokban újraindítja a biológiai órát, a rákos sejtekben pedig hozzájárul a korlátlan szaporodás képességének biztosításához.

Ebből következően a telomeráz gén szabályozásának, aktiválásának és annak megismerése, hogy a gén miért csak bizonyos sejtípusokban aktív, valószínűleg fontos az öregedés folyamatainak, illetve a daganatos sejtek kialakulásának, terjedésének megértése szempontjából.

Jiyue Zhu és munkatársai felfedezésének külön érdekessége, hogy a VNTR2–1 a genom túlnyomó részét alkotó, régebben „szemétnek” tartott, fehérjét nem kódoló DNS-ben van.

Zhuék kísérleteik során megállapították, hogy a VNTR2–1 szakasz rákos sejtekből való kiiktatása – legyenek azok emberi sejtvonalak vagy egerek sejtjei – a telomerek rövidülését, a sejtek öregedését és a daganatok növekedésének leállítását eredményezte.

A kutatók az 1988 és 2008 között zajló ún. Georgia Centenarian Study nevű követéses vizsgálat résztvevőitől származó DNS-mintákon is végeztek vizsgálatokat. Legalább száz évet megélt kaukázusi és afroamerikai rasszhoz tartozó személyek VNTR2–1 régiójának elemzését végezték el, hogy megállapítsák: hányszor ismétlődik bennük a VNTR2–1-t felépítő DNS-szekvencia. Az ismétlődések száma 53 és 160 közé esett. A több ismétlődés a telomeráz gén nagyobb aktivitásával járt együtt.

Mivel nagyon rövid szekvenciákat csak az afroamerikai résztvevőknél találtak, körükben részletesebb vizsgálatokat végeztek. Megállapították, hogy a rövid VNTR2–1 szekvenciával rendelkező százévesek között a kontroll résztvevőkhöz képest viszonylag kevés volt az afroamerikai százéves. Zhu szerint azonban érdemes megjegyezni, hogy a rövidebb szekvencia nem feltétlenül jelent rövidebb életet, mert a telomeráz gén kisebb aktivitása rövidebb telomert eredményez, ami csökkenti a rák kialakulásnak kockázatát.

Xu, T. – Cheng, D. – Zhao, Y.: Polymorphic Tandem DNA Repeats Activate the Human Telomerase Reverse Transcriptase Gene. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 2021. 118, 26, e2019043118. DOI: 10.1073/pnas.2019043118, <https://www.pnas.org/content/118/26/e2019043118.short?rss=1>

A HASZONTALAN IDŐTÖLTÉS HOSSZÚ TÁVÚ HASZNA

Amerikai pszichológusok vizsgálatai szerint azt, hogy valaki szabadidejében jól érzi-e magát, nagyban befolyásolja, hogy általában mi a véleménye a szabadidős tevékenységekről. Azok, akik a lazítást pazarlásnak, elvesztegetett időnek tartják, kevésbé is élvezik azt. Így aztán a pozitív hatásaiból – amelyek a szocializációtól a kellemes élmények okozta boldogságig terjedhetnek – is kevésbé részesülnek. A felmérések azt mutatják, hogy akik nem élvezik a szabadidős tevékenységeket, inkább hajlamosak a depresszióra, idegesebbek, feszültebbek.

A vizsgálatok egy részében a résztvevőktől megkérdezték, hogy mit csináltak halloween idején, mennyire élvezték a szabadságot, és mi a véleményük általában a szabadidőről.

Egy másik vizsgálatban a kísérleti alanyokkal olyan újságcikket olvastattak, amely vagy arról igyekezett meggyőzni az olvasót, hogy a szabadidős tevékenység pusztá időpazarlás, vagy épp az ellenkezőjéről, miszerint hasznos és fontos. Ezt követően mindkét csoportnak tréfás macskavideókat mutattak, majd kikérdezték őket, hogy mindez mennyire volt szórakoztató.

Tonietto, N. G. – Malkoc, S. A. – Reczek, R. W.: Viewing Leisure as Wasteful Undermines Enjoyment. *Journal of Experimental Social Psychology*, November 2021. 97, 104198. DOI: 10.1016/j.jesp.2021.104198

ARZÉNSZIVACS

Noha az emberi szervezet működéséhez szükséges minimális mennyiségű arzén, ez a kémiai elem mégis mérgező tulajdonsága miatt nevezetes. A leginkább veszélyes vegyületeiből az emberi szervezetre testsúlykilogramonként 3–30 mg végzetes lehet.

Az emberhez hasonlóan a legtöbb élőlény szintén rosszul tolerálja az arzént, de vannak kivételek. Ilyen például a fehér csillagfürt nevű növény, amely kanadai kutatók szerint a gyökerében tömegegységre vonatkoztatva ennek akár százszorosát is elviseli.

Mindez főleg azért érdekes, mert az ilyen növények felhasználhatók a talajszennyezések megszüntetésében. Veszélyes fémekkel szennyezett talajok pedig bőven vannak szerte a világon, legtöbbször korábbi ipari, bányászati és mezőgazdasági tevékenységeknek köszönhetően. Kanadában például hétezer ilyen terület tartanak nyilván, van közöttük olyan, ahol a talaj arzéntartalma a megengedett egészségügyi határérték ezerszerese.

A publikált vizsgálatok a különleges arzéntűrő képesség okait és a mögötte lévő kémiai-biokémiai folyamatokat is megpróbálták felderíteni.

Ezek ismeretében van esély, hogy más növényeket is „rávegyenek” környezetvédelmi feladatok elvégzésére, illetve ezek hatékonyságának növelésére.

Frémont, A. – Sas E. – Sarrazin, M. et al.: Phytochelatin and Coumarin Enrichment in Root Exudates of Arsenic-treated White Lupin. *Plant, Cell and Environment*, First published: 15 August 2021. DOI: 10.1111/pce.14163

EGY LÉPÉS A ROBOTTÁ VÁLÁSHOZ VEZETŐ ÚTON

A fejlett világ egészségügyi problémáinak igen jelentős része kapcsolatos a stresszszel. Az amerikaiak több mint hatvan százaléka érzi úgy, hogy a stressz negatívan befolyásolja a teljesítményét. A University of Houston és a University of Miami kutatói nemrégiben karon viselhető stressz-szabályozó eszközzel kapcsolatos ötleteiket és eredményeiket publikálták. Elképzeléseik szerint a berendezés a stressz-szintet optimális tartományban tartaná. Nemcsak a magas, de a túl alacsony stressz-szint sem jó, ez ugyanis csökkenti a teljesítőképességet.

A készülék viselője bőrellenállását méri, ami közvetlen kapcsolatban van az izzadással. A bőr vezetőképességének mérése a különböző testen viselhető szenzorok elterjedésével nagy mennyiségű adatot szolgáltat, és ezekből a kognitív stresszszel kapcsolatos állapotra is következtetni lehet. A kutatók szimulált környezeti ingerekkel kiváltott stresszhelyzetekben különböző kísérleti alanyoktól gyűjtöttek és elemeztek bőrvezetési adatokat.

Az elképzelések szerint a stressz-szintet olyan nem invazív módszerekkel lehetne szabályozni, mint a zenehallgatás, különböző illatanyagok, a munkahelyi világítás változtatása, víz, üdítők, tea és/vagy kávéfogyasztás.

Azgomi, F. H. – Cajigas, I. – Faghih, T. R.: Closed-Loop Cognitive Stress Regulation Using Fuzzy Control in Wearable-machine Interface Architectures. *IEEE Access*, 21 July 2021. 9, 106202–106219. DOI: 10.1109/ACCESS.2021.3099027, <https://ieeexplore.ieee.org/document/9492148>

A következő szám tartalmából

- Az egyetem feladatáról
- A neutrofil granulociták új szerepekben
- A hazai tudományos eredmények láthatóvá tétele, kiaknázása és megőrzése modern eszközökkel

2

0

2

1

Útmutató a cikkek megírásához:

www.magartudomany.hu/utmutato

A folyóiratra vonatkozó, szerzőknek szóló közlési elvek a fenti hivatkozásra kattintva találhatóak.

AKADÉMIAI KIADÓ

Tartalom

2

0

2

1

■ TANULMÁNYOK

Szántó Zoltán Oszkár, Aczél Petra, Csák János: Társadalmi jövőképesség index – 2020. Az OECD-országok elemzésének főbb eredményei

Takács Izolda: A kulturális relativizmus fogalmi disszonanciája.

Hogyan értelmezhető a kulturális relativizmus az univerzális emberi jogok rendszerében?
Kísérlet a kulturális relativizmus fogalmi tisztázására

Hamza Gábor: Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányfejlődése és a hatalmi ágak megosztása

Pléh Csaba: Az embert körülvevő kapcsolati háló és a járvány próbatevése

Buday-Sántha Andrea: Illúzió vagy valóság?

Az eredményes PR-tevékenység, a sajtókezelés kulcstényezői és etikai kérdései

Sólyom Jenő: Fizikusok az állambiztonsági szolgálatok célkeresztjében és hálójában. I. rész

Pál Bernadett: A Mars bolygó kutatása

Székely György: A Fischer Annie-jelenség. Egy különleges művészpálya vonzásában

Sulyok Katalin: A természeti tőke értékelése az Alaptörvény tükrében

■ VÉLEMÉNY, VITA

Kardos Péter: Kik a tudósok a pszichológiában?

■ KI A TUDÓS?

Dóra László: Ki a tudós-tanár?

■ KÖNYVSZEMLE

SIPOS JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

Példaképek, tetthazafiak, európeérek – Mezey Barna

A muzsika valódi hangja – Tóth Anna

Az öngyilkosság szociológiája – Janó Evelin

A szellem történése – Percz László

Mélyintegráció – Csaba László

■ KITEKINTÉS

GIMES JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

Ára: 980 Ft

